

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN
DİYARBAKIR'DAKİ FAALİYET VE KURUMLARI (1850-1916)

(DOKTORA TEZİ)

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

HAZIRLAYAN
Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

MALATYA-2023

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN
DİYARBAKIR'DAKİ FAALİYET VE KURUMLARI (1850-1916)**

(DOKTORA TEZİ)

**Hazırlayan
Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ**

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ**

MALATYA-2023

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'ün danışmanlığında hazırlamış olduğum “**Amerikan Board Misyonerlerinin Diyarbakır'daki Faaliyet ve Kurumları (1850-1916)**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek yardıma başvurmaksızın tarafımda yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

2023

ÖNSÖZ

Amerikan Board Teşkilatı tüm dünyada olduğu gibi Anadolu coğrafyası ve Diyarbakır'da uzun yıllar Hristiyanlığı yaymak amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu çalışmada Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki faaliyet ve kurumları çalışılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te misyonerliğin ne olduğu ve Dünya'da Hristiyanlık öncesi ve sonrası Katolik, Ortodoks ve Protestan misyonerliğinin nasıl başladığı konusu ele alınmıştır.

Birinci bölümde Anadolu, bölge ve Diyarbakır'da misyonerlik faaliyetlerinin başlaması, 1850'den önce ve 1850'den sonra Diyarbakır'da misyonerlerin ilk faaliyetleri incelenmiştir.

İkinci bölümde Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde teşkil ettikleri okul, dispanser ve hastaneler ile bu kurumlar vasıtasıyla yürütmüş oldukları eğitim ve sağlık faaliyetleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş oldukların faaliyetlere karşı devlet ve yerel yöneticilerin almış oldukları tedbirler üzerinde durulmuştur.

Bu konuyu çalışmama vesile olan ve her anlamda desteğini esirgemeyen ilk danışmanım rahmetli Prof. Dr. Salim CÖHÇE hocama, çalışmalarımı beraber yürüttüğüm ve her aşamasında desteklerini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ hocama, çalışma sürecinde her türlü desteğinden dolayı Prof. Dr. Oktay BOZAN hocaya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bugünlere gelmemde maddi manevi desteklerini esirgemeyen annem Hatice, babam Seyithan AKKOYUN'a, eğitimimin başlangıcından bugüne kadar destek ve fikirleri ile bana yol gösterici olan teyzem Bedriye GÜÇLÜ'ye, tüm çalışmalarımda bana yoldaşlık eden eşim Hüseyin ÖZLÜ'ye, tezin imla kurallarına göre düzenlenmesinde yardımlarını esirgemeyen Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenleri Elif GÜÇLÜ ile Sezer YÜKSEK'e sonsuz teşekkür ediyorum.

100/2000 Öncelikli Alanlar projesi kapsamında maddi desteklerinden dolayı Yükseköğretim Kurulu'na (YÖK) ve Türk Tarih Kurumu'na (TTK) teşekkür ederim.

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ

ÖZET

Diyarbakır, tarih boyunca farklı etnik ve dini grupların yaşadığı bir yer olması hasebiyle farklı misyoner grupların hedefi haline gelmiştir. Misyonerlerin Diyarbakır'a yönelmelerindeki temel amaçlarından biri Hristiyanlığı yaymak olarak görülse de arka planda siyasi ve ekonomik çıkarlar yatmaktaydı. Bu gayelerine ulaşmak için de dini çalışmalar yapmış ve daha sonraki zamanlarda farklı kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla faaliyet sahalarını genişletmişlerdir. Özellikle de 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Protestan olan ve Amerika\Boston merkezli olarak kurulan Amerikan Board Teşkilatı (*American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)*) bölgede en etkin faaliyet gösteren misyonerlik örgüt olmuştur. Teşkilat tarafından ilk kez 1830'da Board misyonerleri H.G.O. Mr. Dwight ve Eli Smith'i bölgede başta Ermeni, Kürt ve Nasturiler arasında araştırma yapmak için görevlendirildiler. Misyonerlerin yapmış olduğu tüm çalışma ve araştırmalar neticesinde 1835'de Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende bir misyonerlik merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır ise Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak teşkil edilmiştir. Dr. Ashel Grant 1839'da çalışmalarını genişletmek için Diyarbakır'a gelmiştir. Ondan sonra Diyarbakır'a gelen Board misyonerleri tarafından Ermeniler arasında Protestanlığı ve ayrılıkçı fikirlerini yaymak amacıyla Diyarbakır ve çevre köy kasabalarda Protestan kiliseleri teşkil edilmiştir. Daha sonra da okul, dispanseri, hastane, yetimhaneler ve sosyal yardım kurumları açmışlardır. Böylece faaliyetlerini sağlam zemine oturarak yürütmüşlerdir. Ancak Board misyonerleri bu kurumlar vasıtasıyla özellikle de Ermeniler arasında ayrılıkçı fikirlerini yaymak istemişlerdir. Bunun üzerine zaman zaman merkez ve yerel yöneticiler tarafından sakıncalı görülerek, misyonerlere tepki gösterilmiş ve onlara karşı önlemler alınmıştır. Bu nedenle bazı misyoner ve yerel yardımcılar sürgün edilmiş, bazıları da tutuklanmıştır. Yerel yöneticilerin Board misyonerlerine karşı tutumları halkın da misyonerlere olan tavırlarını etkilemiştir. I. Dünya Savaşı ve Ermeni olaylarının patlak vermesine paralel olarak 1915'te Amerikan Board misyonerlerinin de Diyarbakır ve çevresindeki faaliyetleri son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Board, Diyarbakır, Misyonerlik, Faaliyet, Kurum.

ABSTRACT

Diyarbakir has been the target of different missionary groups due to the fact that it is a place where different ethnic and religious groups have lived throughout history. Although one of the main purposes of the missionaries to head to Diyarbakir was to spread Christianity, there were political and economic interests in the background. In order to achieve these goals, they carried out religious studies and later expanded their fields of activity through different institutions and organizations. Especially the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), which was Protestant in the first quarter of the 19th century and was founded in America\Boston, became the most active missionary organization in the region. Mr. Dwight and Eli Smith were assigned to conduct research in the region, especially among Armenians, Kurds and Nestorians. As a result of all the studies and researches carried out by the missionaries, it was decided to establish a missionary center in the triangle formed by Mosul, Diyarbakir and Urmiye region of Iran in 1835. Diyarbakir, on the other hand, it was constituted as the supply base for the activities towards Mosul. Dr. Ashel Grant came to Diyarbakir to expand her studies in 1839. After that, Board Missionaries who came to Diyarbakir visited Diyarbakir and the surrounding villages-towns in order to spread Protestantism and separatist iddias among the Armenians. Protestant churches were formed. Later, they opened schools, dispensaries, hospitals, orphanages and social aid institutions. Thus, they carried out their activities on solid ground. However, the Board Missionaries wanted to spread their separatist iddias, especially among the Armenians, through these institutions. Thereupon, from time to time, the central and local administrators were seen as objectionable, and the missionaries were reacted and measures were taken against them. For this reason, some missionaries and their local assistants were exiled and some were arrested. The attitudes of the local administrators towards the Board Missionaries also affected the attitudes of the people towards the missionaries. Parallel to the outbreak of the First World War and the Armenian events, the events of the American Board Missionaries in Diyarbakir and afterwards came to an end in 1915.

Keywords: American Board, Diyarbakir, Missionary, Activity, Institute.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	I
ÖNSÖZ	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR	VIII
TABLolar LİSTESİ	X

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU	1
1.1. Tezin Konusu.....	1
1.4. Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları.....	6
1.5. Araştırma Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar.....	6
1.6. Tezin Metodu.....	7
2. KAYNAKLAR	8
2.1. Arşiv	8
2.2. Telif eserler	9
2.3. Hatıralar ve Seyahatnameler	10
2.4. Tezler (Yüksek Lisans/Doktora).....	10

GİRİŞ

MİSYONERLİK NEDİR? NASIL BAŞLADI?

1. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı	12
2. Hristiyanlık Misyonerliğinin Ortaya Çıkışı	13
3. 12 Havari'nin Misyonluk Misyonerliği.....	15
4. Misyonerlik Teşkilatlanmaları	17
4.1. Katolikler	18
4.2. Ortodokslar	19
4.3. Protestanlar	20

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLERİN ANADOLU, BÖLGE VE DİYARBAKIR'A GELİŞİ

1. Misyonerlerin Anadolu'ya Gelişi	23
1.1. Katolikler	23
1.2. Ortodokslar	25
1.3. Protestanlar	26
2. Misyonerlerin Bölgeye ve Diyarbakır'a Gelişi.....	31
2.1. Diyarbakır'da İlk Misyonerler	35
2.2. 1850'den Önce Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin Bölgeye ve Diyarbakır'a Yerleşme Çabaları.....	35

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BOARD TEŞKİLATI MİSYONERLERİNİN DİYARBAKIR'DAKİ FAALİYET VE KURUMLARI (1850-1916)

1. Dini Alandaki Faaliyetler	42
1.1. Amerikan Board Teşkilatı Misyonerleri Tarafından Diyarbakır İstasyonu'nun Kurulması ve Teşkilatın Diyarbakır'a Yerleşme Çabaları (1850-1861)... ..	42
1.2. Faaliyetlerin Yaygınlaşması (1862-1867).....	55
1.3. Faaliyetlerin Kürt ve Yezidilere Yoğunlaşması (1868-1890)	60
1.4. Faaliyetlerinin Sekteye Uğraması (1891-1916).....	64
2. Eğitim ve Öğretim Alanındaki Faaliyetler	66
2.1. Okullar	66
3. Sağlık Alanındaki Faaliyetler	98
3.1. Hastane ve Dispanserler	98
3.1.1. Dr. Edwin John Ward'ın Sağlık Faaliyetleri (1907-1911)	101
3.1.2. Dr. Floyd O. Smith'in Sağlık Faaliyetleri (1914-1915).....	105
3.2. Diyarbakır ve Çevresinde Çıkan Salgın Hastalıklarda Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri	117
3.2.1. 1865-1866 Kolera Salgını.....	117
3.2.2. 1894-1895 Kolera Salgını.....	121
3.2.3. 1900 Kolera Salgını.....	122
3.2.4. 1903 Kolera Salgını.....	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN DİYARBAKIR'DA AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİNE KARŞI ALDIĞI TEDBİRLER

1. Dr. Azariah Smith, Mr. Dunmore ve Mr. Walker' a Karşı Alınan Tedbirler (1851-1865)	125
2. Misyonerlik Faaliyetlerinde Pasif Dönem (1866-1875)	131
3. Faaliyetlerin Yeniden Hızlanması (1875-1884)	132
4. Devletin Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Sert Tedbirler Alması (1886-1894).....	133
5. 1895 Olayları ve Board Misyonerleri.....	135
6. Ermeni Olayları Sonrasında Misyonerlerle İlişkiler (1897-1914).....	140
7. I. Dünya Savaşı Sürecinde Misyonerlik Faaliyetleri	151
SONUÇ	156
KAYNAKÇA.....	158
EKLER	179
Orijinal Belgeler.....	179
Resim ve Haritalar.....	196

KISALTMALAR

A.}MKT.MHM. : Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme Evrakı

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

ABCFM : American Board of Commissioners of Foreign Missions

ABD : Amerika Birleşik Devletleri / Ana Bilim Dalı

A.Ş. : Anonim Şirketi

BEO : Bab-ı Ali Evrak Odası

Bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı Arşivi

C.(c.) : Cilt

Çev. : Çeviren

DH.ŞFR. : Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

DH.MKT. : Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH. TMIK.M. : Dahiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu,
Muamelât

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan(lar)

HR.MKT. : Hariciye Nezareti Mektubi

HR.SYS : Hariciye Nezareti Siyasi

HR.TH. : Hariciye Nezareti Tahrirat

Ltd. : Limited

MF.MKT. : Maaraif Nezareti Mektubi Kalemi

MVL. : Meclis-i Vala

No: Numara

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

s. : Sayfa

s.s. : Sayfa Sayısı

S. : Sayı

p. : Page (sayfa)

pp. Page Page (sayfa sayısı)

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

TDK : Türk Dil Kurumu

vb. : ve benzeri

Vol. : Volume

Y.EE : Yıldız Esas Evrakı

Y.PRK.ASK : Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât Evrâkı

Y.PRK.MF : Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı

Y.PRK.UM : Yıldız Perakende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı Evrâkı

Y.A.HUS. : Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı

Yay. : Yayın

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

\$: Dolar

TABLolar LİSTESİ

- Tablo 1.1.** Amerikan Board teşkilatı tarafından Anadolu coğrafyasında çalışmalarına başlamadan önce detaylı bir nüfus istatistiği çalışması. 27
- Tablo 2.1:** 1850 yılına ait Board kaynaklarında Anadolu’ki istasyon ve görevli sayısı...42
- Tablo 2.2.** 1851-1852 yılları arasında Diyarbakır İstasyonunda faaliyet gösteren Board teşkilatın bağlı misyoner ve yerli yardımcı sayısı. 46
- Tablo 2.3.** 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 4 dış istasyonda Board teşkilatına bağlı bu istasyonlarda görev yapan yerli yardımcıları, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri ve Protestan cemaatlere ait istatistiki veriler. 58
- Tablo 2.4.** 1866-1867 yılları arasındaki Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 8 dış istasyonda görev yapan yerli yardımcıları, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri, Protestan cemaatler ve kiliseye bağlı okullara ait istatistiki veriler..... 59
- Tablo 2.5.** 1879-1882 yılları arasında Diyarbakır’daki okul, öğrenci sayısı, öğretmen sayısı, yapılan bağış miktarları, papaz sayısı, kaydedilen Protestan nüfusu ile alakalı istatistiki veriler. 62
- Tablo 2.6.** Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır’a resmi olarak atanan misyoner listesi 66
- Tablo 2.7.** 1866 yılındaki Diyarbakır istasyonu ve ona bağlı 8 dış istasyonuna ait Board teşkilatına bağlı Protestan sayısı, Protestan cemaatler okulları ve kız-erkek öğrenci sayısı gösteren istatistiki veriler.75
- Tablo 2.8.** Osmanlı Arşiv kaynaklarında tespit edilen 1870 yılına ait Diyarbakır’daki Protestan Kız okulunda okutulan dersler76
- Tablo 2.9.** 1880 yılı Diyarbakır Ermeni okulları ile alakalı istatistiki bilgiler.79
- Tablo 2.10.** Osmanlı Arşiv kaynaklarında tespit edilen 1886 yılına ait Silvan’daki Protestan Erkek Okulu hakkında bilgi ve okutulan dersler.83
- Tablo 2.11.** 1907 yılında Diyarbakır ve çevresinde bulunan okullar95
- Tablo 2.12.** Diyarbakır’daki Dispanser faaliyetleri için yapılan bağışları gösteren tablo.115
- Tablo 2.13.** Diyarbakır’da hastane yapımı için yapılan bağışları gösteren tablo.116
- Tablo 2.14.** Misyoner Hastanelerinde tedavi gören hastalar ile İlgili veriler.116
- Tablo 2.15.** Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen kolera salgınları ile ilgili istatistiki veriler.124

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU

1.1. Tezin Konusu

Bütün dini inanç ve düşünceler, kendi değerlerini başkalarına anlatmak ve taraftar kazanmak isterler. Bu şekilde kendi inanç ve değerlerine inanan/bağlı kişiler kazandırır. Böylece inananlar, inançlarına hizmet etmiş, kurtuluşa ermişlerdir. Bütün inançlarda olduğu gibi Hristiyanlıkta da insanları kurtuluşa davet etmek maksadıyla davetçiler yetiştirmek ve bu davetçiler için kurum ve kuruluşlar teşekkül ettirmek inançlara hizmet etmenin önemli bir yolu olarak görülmüştür. Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren dinin yayılması kutsal bir görevdir. Latince, “missia”dan gelen “misyon” kelimesi sözlükte “görev ve yetki”; “misyoner” ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir. Bu kelimeler XVI. yüzyılda Cizvitlerce daha özel anlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. Hristiyan misyonerliğinin teolojik dayanakları ve değerlendirilmesi bağlamındaki çalışmaları ele alan bilimsel disiplin “Misyon Teolojisi”, genelde misyonerlikle ilgili bütün faaliyetleri inceleyen bilim dalı da “Misyojoloji” (missiology) olarak adlandırılmaktadır. Günümüz Hristiyan misyonerleri, emperyalizmle ilişkisinin çağrıştırdığı olumsuz anlamdan dolayı misyonerlik yerine başka kelimeler kullanma eğilimindedirler. Bunlar arasında en sık rastlananlar “Evangelizm” ve “evangelizasyon”dur. Zaman zaman “şahitlik (witnessing)” ve “beyan (proclamation)” gibi kelimeler de kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti sınırları içinde misyonerler ve misyonerlik faaliyetlerini konu edinen araştırma ve incelemelerin Osmanlı Devleti'nin son zamanlarından itibaren başladığı ve günümüzde de artarak devam ettiği bilinmektedir. Bu çalışmaların konu başlıkları ve muhtevaları birbirine yakın olması sebebiyle bazen sadece Türkiye’de “Misyonerler” veya “Misyonerlik Kurumları” şeklinde genel mahiyette ya da daha özel; “Amerikan Board Teşkilatı” gibi olmuştur. Bu çalışmaların sınırları da bölgesel olarak Doğu Anadolu, Suriye veya İstanbul, Gaziantep, Sivas, Kayseri, Diyarbakır gibi şehirler şeklinde belirlenmiş olabilmektedir.

Bu çalışmada da genel bilgiler verilmekle beraber zaman ve mekân olarak sınırlama yapılmıştır. Tezin başlığı “Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki Faaliyet ve Kurumları (1850-1916)” olarak belirlenmiştir. 1850-1916 yılları arasındaki Diyarbakır mülkî teşkilat olarak XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğradı; son olarak 1869'da

Diyarbakir, Ma'mûret'ül-azîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Önceden birer sancak olan pek çok yer de kaza haline getirildi. Ergani, Palu ve Malatya Ma'mûret'ül-azîz'e; Siverek, Lice, Silvan ve Re'sül'ayn Diyarbakir'e; Cizre ve Nusaybin'in Mardin sancaklarına bağlanması bu duruma iyi birer örnek teşkil eder. II. Meşrutiyet döneminde Diyarbakir vilâyeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrıldı. Mülkî sınırların değiştiği bu süreç içerisinde bizim Diyarbakir olarak aldığımız mülkî sınırlar birebir olmasa da en yakın anlamıyla Osmanlı için "Nefs-i Diyarbakir veya Diyarbakir Kazası" denilebilir. Bu sınırlar içinde Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı misyonerlerin yapmış oldukları dini, eğitim, sağlık faaliyetleri ve devletin bunlara karşı almış olduğu tedbirler tezin esas kısmını teşkil etmektedir.

Günümüzde bütün hızıyla devam eden misyonerlik bütün dünyada olduğu gibi bizim ülkemizde de hız kesmeden devam etmektedir. Bugüne kadar süregelen faaliyetlerin Anadolu topraklarında geçmişi yaklaşık iki yüzyıl geriye gitmektedir. Bu sürecin bilinmesi Hristiyanlığın yayılması için yapılan faaliyetlerin öğrenilmesini sağlayacaktır. Ayrıca Türkiye gibi halkının önemli bir oranda Müslüman olduğu bir coğrafyada yapılan faaliyetlerin kendi dinlerini yaymaktan ve bağlılarına yardım ve destek olmaktan öte olumsuz anlamlarının olduğu anlaşılacaktır. Hristiyanlara yardım ve destek maksadıyla yapılan faaliyetlerle, Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve yıkılmasına uzanan olumsuz her türlü siyasî, politik ve iktisadî gelişmelerin içinde Osmanlı/Türk aleyhtarlığının yapıldığı görülecektir.

1.2. Tezin Amacı

Hristiyanlar, Osmanlı coğrafyasında XIX. yüzyıla kadar, diğer dinî toplumlar gibi barış ve huzur içinde yaşıyorlardı. Osmanlı'nın engin hoşgörüsü ve müsamahası bu barış ve huzurlu hayatın teminatıydı. Dinî toplumlar kendi dinî inançlarının gereğini yerine getirirken devletin müdahalesi de olmuyordu. Dinlerin kendi inançlarını yaymak ve bağlılarının ihtiyaçlarını karşılamaları da inançlarının bir gereği olarak kabul ediliyordu. Hristiyanlıkta dinin yayılması bir davetten öte bir zaruret ve mecburiyet olarak kabul edilmekte ve kiliseler de bu yetkilerini kullanmaktaydılar. XIX. yüzyılın başından itibaren Katolik ve Ortodoksların yanında Protestanlar; Avrupalı devletler ve Amerika tarafından adeta himaye edilmeye çalışılmıştır. Bu devletler, kendi sömürge yapılanmalarını bu dinî toplumları himaye ederek yürütmeye başladılar. Bu faaliyetler

ferdî olarak yürütüldüğü gibi Amerikan Board Teşkilatı gibi düzenli kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla da yürütülmektedir.

Bu tezin amacı, 1850-1916 yılları arasında, Amerikalı Board Teşkilatı misyonerlerinin Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerini ortaya koymaktır. Bunun için Amerikalı Board misyonerlerinin Osmanlı ülkesine gelmeden önceki hazırlıkları, buraya gelme amaçları, geliş süreçleri ve daha sonra din, eğitim ve sağlık faaliyetleri ile Osmanlı Devleti'nin, Board misyonerlerine karşı aldığı tedbirler üzerinde durulmuştur. Araştırmalar birinci ve ikinci el kaynaklardan istifade edilerek yapılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinden ve Amerikan Board Teşkilatı'nın arşivlerinden veya diğer araştırma eserlerinden elde edilen bilgiler belirli bir usul ve esaslar çerçevesinde ortaya çıkarılmıştır.

Bu araştırma ile aşağıdaki soruların cevapları bulunmaya çalışılmıştır;

1. Amerikan Board misyonerleri neden Diyarbakır'ı tercih ettiler?
2. Amerikan Board misyonerleri Diyarbakır'a ne zaman geldiler?
3. Amerikan Board misyonerleri Diyarbakır'da hangi alanlarda kurumlar açarak ne tür faaliyetler yürüttüler?
4. Merkezi hükümet, yerel yöneticiler ve halkın Amerikan Board misyonerlerine yaklaşımı nasıl olmuştur?

1.3. Tezin Önemi

Varlığını misyonerlik üzerine kurmuş bir din olan Hristiyanlık yaymak için, sayılamayacak kadar misyoner ve misyonerlik teşkilatı olduğu bilinmektedir. Pavlus'a atfedilen, “ne yapıp edip insanların Hristiyanlığa kazandırılması” görüşü dikkate alınır, misyonerliğin sadece Hristiyan inancının ifade edilip duyurulmasını amaçlayan sıradan bir tebliğ olayı olmadığı yorumu yapılabilir. Matta İncili'nde yer alan: “Şimdi gidip bütün milletleri/halkları talebelerim edinin; onları Baba, Oğul ve Rûh'ul- Kudüs adıyla vaftiz edin. Size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben bütün günler dünyanın sonuna kadar sizinle birlikteyim” (Matta, 28/19-20). Yine Matta incilinde, “... bu İncil, milletlerin hepsine şahadet olmak üzere bütün dünyada vazedilecektir ve son o zaman gelecektir” (Matta, 24/14) buyrukları, misyonerliği Hristiyanlığın adeta inanç ilkelerinden biri olarak saydığı söylenebilir.

Bütün Hristiyanlık mezhepleri bu düsturları kendileri için vazgeçilmez kabul etmektedirler. Dolayısıyla misyonerlik, bütün Hristiyan mezheplerin, Hristiyanlığın gelmesinden bu yana devam ettirdikleri çok mühim faaliyetler bütünüdür. Önceleri sadece Katolikler sonra Ortodokslar ve nihayet Protestanlar bu usulü bir şekilde hayatî faaliyetler olarak yürütmüşleredir.

Bizim çalışmamıza esas bir Protestanlık misyonerliği kurumu olan Amerikan Board Teşkilatı'dır. Avrupalı misyonerlerin ve misyonerlik teşkilatlarının Osmanlı topraklarındaki ve İslâm coğrafyasındaki varlıkları daha yakından bilinmektedir. Buna karşılık Kara Avrupası'ndan çok daha uzakta olan Amerika'nın Osmanlı topraklarında ve İslâm coğrafyasındaki varlığı da dikkat çekmektedir. Her ne kadar misyonları ve misyonerlikleri birbirlerine benzese de Amerika'da teşkilatlanan Amerikan Board Teşkilatı'nın Protestan yapısı ve hedefi bakımından sadece Katolik ve Ortodokslardan değil, İngiliz ve Avrupalı Protestan faaliyetlerinden farklılıklar arz etmektedir. Her şeyden evvel bütün misyonerlerin ortak gayesi Hristiyanlığa hizmet olsa da Amerikan Board Teşkilatı'nın maksat ve hedefleri Amerika'nın menfaatlerini gerçekleştirme olması bakımından diğer misyonerler ve misyonerlik teşkilatlarından ayırt edici farkları bulunmaktadır.

Amerikan Board Teşkilatı, ilk olarak, 1810 yılında Amerika'nın Boston şehrinde kurulmuştur. Örgüte bağlı misyonerler kısa sürede dünya çapında faaliyetlerini başlatmışlardır. Osmanlı topraklarına ise ilk kez 1820 yılında gelmişlerdir. Bu tarihten sonra Amerikan Board misyonerleri, Anadolu'nun çeşitli noktalarında hızlı bir şekilde teşkilatlanmışlardır. Amaçları doğrultusunda ilk olarak dini faaliyetleri için Protestan Kilisesini kurmuşlardır. Arkasından kendilerine taraftarlar kazandırmak için insanların vazgeçemeyeceği ve esas ihtiyaçları olan eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda kurumsallaşmaya başlamışlardır. Çalışmalarının neticesinden diplomatik alanda en önemli başarıları 1850 yılında Osmanlı Devleti tarafından bir cemaat olarak Protestanların tanınmasıyla sonuçlanmıştır.

Böylece Anadolu'nun ücre köşesine kadar ulaşan misyoner faaliyetleri başlamıştır. Kısa süre içinde Amerikan Board misyonerleri faaliyetlerini hastane, okul vs. kurumlar vasıtasıyla geliştirmişlerdir. Amaçları ise bu hizmetlerle bölge halkı arasında Protestanlığı ve kendi fikirlerinin yayılmasını sağlamaktır. Bu çalışmalarını ile halka

sunmuş oldukları eğitim, ücretsiz sağlık ve sosyal hizmetlerden ötürü yoğun bir ilgiyle karşılaşmışlardır.

Diyarbakır ve çevresinin jeo-kültürel özelliğe sahip bir bölge olması sebebiyle burası geçmişte olduğu gibi günümüzde de misyonerlerin ilgi gösterdikleri bir bölgedir. Pekâlâ Diyarbakır, kadim medeniyet coğrafyalarından biri olarak Mezopotamya ile Anadolu arasında bir geçiş bölgesidir. Birçok dinin ve kültürün yaşandığı Suriye ile yakın bir muhitte yer almaktadır. Dolayısıyla din ve inançlar bakımından farklı toplumların zengin değerlerinin bulunduğu bir mevkide yer almaktadır. Bu durum Diyarbakır'a karşı daima ayrı bir ilgi ve alakaya yol sebep olmuştur. Böylece Diyarbakır misyonerlerin çok erken zamanlardan beri faaliyetlerine mekân olmuş bir bölge olmuştur. Bölgeye önce Katolikler daha sonra Protestan misyonerler gelmişlerdir.

Amerikan Board Teşkilatı'nın misyonerleri 1851 tarihinde Diyarbakır'da Protestan Kilisesi'nin kuruluşunu organize etmiş ve çalışmalarına tam olarak başlamışlardır. Bu faaliyetleri daha çok halkın en ihtiyaç duyduğu ve o dönemde sayılarla oldukça az olan hastane, yetimhane ve eğitim kurumları alanlarında sürdürülmüştür. I. Dünya Savaşı süresince Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullardan ötürü tüm bölgelerde olduğu gibi Diyarbakır'da da misyonerlik faaliyetleri sekteye uğramıştır.

Ancak 1991 yılında Diyarbakır'da tekrar başlayan Board misyonerlik faaliyetleri günümüzde de devam etmektedir. Bu nedenle ülke ve bölgede tarihte yaşanan ve günümüzde de yaşanmakta olan olayların arka planının öğrenilmesi açısından misyonerlik faaliyetleri ile ilgili çalışmalar önem arz etmektedir.

Amerikan Board Teşkilatı'nın faaliyetleri dünya çapında yürütülmüştür. Bu faaliyetlerin yürütüldüğü her yerde devletlere, milletlere, coğrafyaya bazı olumlu veya olumsuz etkileri ve buna bağlı olarak da bazı sonuçları olmuştur. Bu çalışmada daha önce kapsamlı bir şekilde ele alınmayan bu teşkilatın Diyarbakır'daki faaliyetleri ele alınmıştır. Bu teşkilatın faaliyetlerinin Diyarbakır'a her alanda etkisi aşikârdır. Daha sonraki zamanlarda bu faaliyetlerin ne tür etkilerinin olacağı, ayrıca bu etkilerin olumsuz sonuçlarının en aza indirgenmesi için ne tür tedbirlerin alınabileceği hususunda fikir sahibi olunması için bu konu seçilmiştir. Ayrıca bu çalışma ile geçmişten günümüze gerek Türkiye gerek de Diyarbakır'da zahiri-batını bir şekilde devam eden misyonerlik faaliyetlerine dikkat çekilerek, misyonerlik faaliyetlerine nasıl yaklaşılması gerektiği hususundaki fikirlere katkı sağlanmış olacaktır.

1.4. Tezin Kapsam ve Sınırlılıkları

Amerikan Board Teşkilatı, başta Amerika olmak üzere tüm dünyadaki faaliyetleri ile bilinen bir Protestan örgüttür. Osmanlı Devleti'nin hemen hemen yer yerinde Board misyonerleri çalışmıştır. Bundan dolayı araştırma Diyarbakır ile sınırlandırılmıştır.

Araştırma, Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır'da ilk geliş tarihi olan 1839 yılından başlatılmıştır. 1850'den önce Amerikan Board Teşkilatı misyonerleri Diyarbakır'da yoğun bir faaliyet yürütmediklerinden dolayı çalışma 1850'den öncesi ve 1850'den sonrası olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Konular din, eğitim, sağlık ve alınan tedbirler başlıkları altında ve her başlıkta kronolojik sıralamaya uygun bir şekilde ele alınmıştır. Anadolu'nun genelinde ortaya çıkan kargaşadan ötürü Board misyonerlerinin çoğunluğu 1916 ülkeyi terk etme veya sürgün edilmeleri nedeniyle Diyarbakır'daki çalışmaları da buna paralel olarak son bulmuştur. Bundan dolayı çalışmada Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'da 1916 yılına kadar olan faaliyetleri ele alınmıştır.

1.5. Araştırma Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar

Araştırma sürecinde karşılaşılan en büyük sorun Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı misyonerlerin tuttuğu rapor, mektup, hatıratlara ulaşmada yaşanmıştır. Türkiye'deki kaynaklar çoğunlukla Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ancak kütüphaneye 2020'den beri Covid-19 tedbirleri kapsamında araştırmacı kabul edilmemekle birlikte 2023'e kadar bu durumun devam edeceği belirtilmiştir. O yüzden bu kütüphanedeki kaynak ve raporlardan istifade edilememiştir. Bunun dışında ABD/Boston'da bulunan ve Anadolu'daki Amerikan Protestan misyonerliğine yön veren en önemli teşkilat olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) örgütü ile ilintili önemli bir teoloji kütüphanesi olan Congregational Library & Archives History Matters ile iletişime geçilmiş ve buradan araştırmaları yürütmek üzere davet mektubu (2021'de) alınmıştır. Ancak bu kütüphanede araştırma yapmak için TÜBİTAK 2214-A programına 2 kez başvuru yapılmıştır. Ancak proje farklı gerekçelerle reddedilmiştir. İstanbul'da şubesi bulunan Amerikan Board arşivi olan ARİT (American Research Institute In Turkey) ziyaret edilmesine rağmen Diyarbakır ile alakalı istenilen belgelere ulaşılamamıştır. Ulaşılan belgelerin de Ermenice (Avedaper Gazetesi'nin İngilizceye çeviri projesi devam etmektedir) olması hasebiyle bu belgelerden istifade edilememiştir. Ayrıca ABD ve İngiltere üniversitelerinde konu ile alakalı kaynakların

erişime kapalı olması veya erişim ücretlerinin yüksek olması nedeniyle yeteri kadar istifade edilememiştir.

Bunların yanı sıra tez konumu belirleyip çalışmaya başladığımız ve tez danışmanım olan rahmetli Prof. Dr. Salim CÖHÇE'nin rahatsızlığı ve akabinde vefatından dolayı çalışma sekteye uğramıştır. Covid salgınından (2020-2021) dolayı kurum, kuruluş ve kütüphanelerin kapalı olması hasebiyle iletişim kurma konusunda sıkıntılar yaşanmıştır.

1.6. Tezin Metodu

Tez çalışmasına öncelikle tarama işlemi ile başlanmış ve konuyla ilgili birinci el kaynaklar olan Başbakanlık Osmanlı arşivi (120 belge) ve erişime açık olan Amerikan Board Teşkilatı ile alakalı sitelere ulaşılmıştır. Konu ile alakalı olan arşiv belgeleri transkripte edilmiş ve Board Teşkilatı'na ait belgeler de Türkçeye çevrilmiştir. Sonra birinci el kaynaklardaki bilgileri destekleyebileceği düşünülen her türlü kitap, makale, tez, evrak, metin ve belge gözden geçirilmiştir. Kaynaklar temin edildikten sonra ulaşılan bilgiler sınıflandırılarak her bir bilginin hangi bölümde ve ne oranda kullanılacağına karar verilmiştir. Sınıflandırma aşamasında her bölümdeki bilgiler tarihsel kronolojiye yer (Diyarbakır ve çevresi) ve konuya (din, eğitim, sağlık, alınan tedbirler) göre sıralanmıştır.

Yazım aşamada telif eserlerdeki bilgiler, Board ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kayıtları birbiriyle karşılaştırılarak tarafsız değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Tarafsızlık bu çalışmanın en temel prensibi olarak kabul edilmiştir. Kavramlar ile alakalı gerekli açıklamalar dipnotlarda yapılmıştır. Ayrıca çalışmada akıcı, anlaşılır ve sade bir üslup kullanılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra araştırmanın yazım aşamasında dinsel, kültürel, coğrafi, ekonomik, ticari, sosyolojik, faktörler ile iklim, yeryüzü şekilleri, tabiat olayları, incelenen toplumun yapısı gibi unsurların tamamı göz önünde bulundurulmuştur. Diyarbakır'da faaliyet gösteren Board misyonerlerinin amaçlarının sadece dinî olmadığı aynı zamanda Anadolu'daki toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmeleri etkilediği hususu da göz önünde bulundurulmuştur. Netice olarak Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki faaliyetlerinin siyasi, kültürel ve sosyal sonuçları ve bunların Diyarbakır'a etkileri göz önüne alınarak, objektif bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

2. KAYNAKLAR

Araştırmada başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere, Amerikan Board arşivi (ARİT), Board Raporları (The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions), Board Yıllıkları (Report Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester), Sağlık raporları (Public Health Reports), Hatıratlar, Gazete, Dergi, Müşahedeler (genel tarih kaynakları), konu ile alakalı yerli-yabancı doktora ve yüksek lisan tezleri ışığında ele alınmıştır.

2.1. Arşiv

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi'nde Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren Cumhuriyetin kuruluşuna kadarki döneme ait Osmanlı Devlet kurumları ile merkez ve taşra arasında yapılan yazışmalar bulunmaktadır. Arşivde konu ile alakalı arama yapıldığında: *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, *Dâhiliye Nezâreti*, *Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu*, *Muamelât (A.}DH.TMIK.M)*, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT)*, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)*, *Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.}MKT.MHM)*, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, *Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı (Y.A.HUS)*, *Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât Evrâkı (Y.PRK.ASK)*, *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF)*, *Yıldız Perakende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı Evrâkı (Y.PRK.UM)*'nda 120 belge olduğu tespit edilmiştir. Bu belgelerden konu ile alakalı olanlar transkripte edilerek kullanılmıştır.

Ayrıca Amerikan Board Teşkilatı misyonerlerinin orijinal yıllık, rapor, yazışma, mektup, tutanak ve verilerine "Hathi Trust Digital Library" (<https://www.hathitrust.org/>) sitesinden ulaşılmıştır. Bu site 2008 yılında kurulmuş ve bünyesinde akademik araştırmalar için kullanılabilir 17 milyondan fazla öge bulunan, kâr amacı gütmeyen bir sitedir. Sitede Amerikan Board Teşkilatı'na ait rapor ve yıllıklar kronolojik olarak bulunmaktadır. Bu yıllık ve raporların tamamı incelenmiş, konu ile ilgili olan ögeler Türkçeye çevrilerek kullanılmıştır. Bunların yanında Salt Araştırma (<https://archives.saltresearch.org/>), Jstor (<https://www.jstor.org/>), Internet Archive (<https://archive.org/>), National Library of Medicine (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>),

Digital Library for International Research (<http://www.dlir.org/>) sitelerinden de Amerikan Board Teşkilatı misyonerlerine ait bazı orijinal belgelere ulaşılmıştır. Tüm bu belgeler Türkçeye çevrilerek ilgili bölümlerde kullanılmıştır.

2.2. Telif eserler

Anadolu coğrafyasındaki Board Teşkilatı'nın faaliyetlerini ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu eserlerde teşkilatın faaliyetleri mahallî ve genel olarak ele alınmış; Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki faaliyet ve kurumlarına yüzeysel değinilmiştir. Buna örnek olarak; Uygur Kocabaşoğlu'nun "Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika", Emine İnce Erdoğan'ın "Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)", Erdal Açıkse'sin "Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri", Gülbadi Alan'ın "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları", İdris Yücel'in "Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)" gibi eserler verilebilir. Ancak bu kaynaklar dışında da sadece Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki faaliyetlerini konu alan çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar; Faruk Taşkın'ın "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", Resul Çatalbaş'ın "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", Oktay Bozan'ın "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayetine Gelişi ve Faaliyetleri", Abdussamet Kaya'nın "Diyarbakır İncil Topluluğu (Diyarbakır Kilisesi) Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme", Hatip Yıldız'ın "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayetinde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları" adlı makalelerde misyonerlerin Diyarbakır'daki faaliyetleri ele alınmış ancak belli bir konu işlendiği için Amerikan Board'un Diyarbakır'daki din, eğitim ve sağlık konuları detaylandırılmamıştır. Ayrıca bu çalışmalarda sadece telif eserlere, Osmanlı arşivlerine veya Board Raporlarına bağlı kalınmış, arşiv belgeleri ve Board belgelerinin karşılaştırılması yapılmamıştır. Ayrıca Ayşegül Kuş'un "Amerikalı Misyoner Southgate'in Tanzimat Öncesinde Diyarbakır'a Dair Bazı Gözlemleri" başlıklı sempozyum bildirisinde 1839'dan önce tek bir misyonerin Diyarbakır'a dair fiziki ve demografik yapısı hakkındaki gözlemlerine yer verilmiştir. Çağrı Demirtaş ve Fahri Kılıç'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ve Güney Bölgelerinde Eğitim Şemsiyesi Altında Amerikan Board Cemiyetinin Misyonerlik Faaliyetleri" başlıklı makalede Osmanlı arşivi taranmış ve sadece konuyla ilgili belgelerin başlıklarına yer verilmiştir.

Bunların yanı sıra Gülbadi Alan'ın "Amerikan Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri" adında sempozyum bildirisi ve Hatice Esra Danacıoğlu Tamur'un "Diyarbakır'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri" başlıklı kitap bölümünde Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki teşkilatlanmaları, açtıkları kurumlar, bu kurumlardaki görevli ile görevliler hakkında biyografik bilgiler, öğrenci sayılarına ve dini cemaatlerin sayısal verilerine dar bir çerçevede yer verilmiştir. Ancak misyonerlerin yapmış olduğu faaliyetler detaylandırılmayıp konular yüzeysel olarak anlatılmıştır. Ayrıca Gülbadi Alan'ın eseri dışındaki çalışmalar Osmanlı arşiv belgeleri ve telif eserlere dayandırılmış, Amerikan Board Misyoner raporlarından çok az istifade edilmiştir. Ancak Osmanlı arşiv belgeleri ve Board Arşivleri'nin karşılaştırılarak değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalara rastlanmamıştır.

2.3. Hatıralar ve Seyahatnameler

Misyonerler Türkiye'ye dolayısıyla Diyarbakır'a farklı zamanlarda keşif amaçlı seyahatler düzenlemişlerdir. Bu seyahatler sürecinde yaşadıklarını günlük veya rapor şeklinde kayda almışlardır. Ayrıca gittikleri yerlerin fotoğraflarını da çekmiş ve haritalandırma çalışmaları da yapmışlardır. Bu çalışmalara yukarıda değindiğimiz eser ve sitelerde rastlanılmış ve bunlar tezde kullanılmıştır. Bunlardan en önemlilerinden Barton, L. James, *Daybreak in Turkey* ve Smith, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas* eserleridir.

2.4. Tezler (Yüksek Lisans/Doktora)

Doktora tezi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de yüksek lisans veya lisans mezunları tarafından yeterli eğitim aldıktan sonra belirli bir alanda derinlemesine ve nesnel olarak yazılı olarak hazırlanarak sözlü olarak savunulan akademik bir araştırmadır. Yüksek lisans tezi ise lisans mezunları tarafından gerekli eğitimden sonra belirli bir alanda derinlemesine ve nesnel olarak yazılı olarak hazırlanıp sözlü olarak savunulan akademik bir araştırmadır. Konu ile alakalı Türkiye ve dünya genelinde hazırlanmış birçok doktora ve yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır.

Türkiye'de bulunan Doktora tezleri arasında; Gülbadi Alan 2002 yılında "Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri" başlıklı, Dilşen İnce Erdoğan 2007 yılında

“Osmanlı Devleti’ndeki ABD’li Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı” başlıklı, Özgür Yıldız 2007 yılında “Türkiye’de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928” başlıklı, Muhsin Ünal 2019 yılında “Türkiye’de Amerikalı Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Ankara, İstanos ve Muratça İstasyonları (1862-1885)” başlıklı tezleri bulunmaktadır. Diyarbakır ile alakalı yüksek lisans tezleri olarak; Ayşe Can’ın 2019 yılında “Diyarbakır’da Hristiyan Misyonerliği ve Misyonerlere Bakış” başlıklı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Yabancı kaynaklı Doktora ve yüksek lisans tezleri olarak; Kennedy, W. Judd, American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967 ve Rettig, Michael John, Armenians In British Intelligence During World War I: A Case Study Of Thomas Mugerditchian bulunmaktadır. Tüm bu eserlerde genellikle sayısal verilere yer verilmiş misyonerlerin Diyarbakır ve çevresinde yapmış oldukları çalışmalara çok az değinilmiştir. Ayrıca Osmanlı arşiv belgeleri ve Board Arşivlerinin karşılaştırılarak değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalara pek rastlanmamıştır. Bu araştırma ile Board misyonerlerine ait Osmanlı arşiv belgeleri tespit edilmiştir. Daha sonra erişilebilen Board arşivlerinde yapılan araştırmalarda ulaşılan belgeler Osmanlı arşiv kaynakları karşılaştırarak ve nesnel değerlendirmeler yapılarak, Diyarbakır’da Amerikan Board Teşkilatı faaliyetleri din, eğitim, sağlık ve misyonerlere karşı alınan tedbirler başlıkları altında ele alınmıştır

GİRİŞ

MİSYONERLİK NEDİR? NASIL BAŞLADI?

1. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı

Hristiyan sözcüğü Yunanca “Khristianos” sözcüğünden türetilmiştir¹. Ayrıca bu kelime hem Hz. İsa anlamında hem de onun yolundan giden anlamında kullanılmıştır. Günümüz batı dillerine “Christ” olarak intikal etmiştir. Bu anlamlar dışında gerek Fransızcada gerek Yunancada bu isme farklı anlamlar yüklenmiştir. Türkçeye de *Hristiyan* olarak geçmiştir². Hristiyanlığın doğuşu ve gelişimi ilk ilahi dinlerden biri olan Yahudilikten sonra olmuştur. Hristiyanlığın doğduğu İsrail topraklarında Romalılar hâkim olup hükmettikleri halka zulüm etmekteydiler. Böyle bir ortamda halkın umutla beklediği kurtarıcı Hz. İsa ortaya çıkmış ve peygamberliğini ilan etmiştir. Baskı ve zulümden bunalan Hristiyanlar onu bir kurtarıcı olarak görüp peygamberliğini kabul etmişlerdir. Halkın bu yeni dine sıcak bakması ve çabuk benimsemesinin nedenleri arasında Hz. İsa’nın getirmiş olduğu Hristiyanlık dininin yeniliğe açık, geçmişin değil de şimdiki ve geleceğin önemli olması, halklar arasındaki ayrımcılığı reddeden ve herkesi kucaklayan bir inanç sistemine sahip olmasıydı. Yahudiler ise kendi ırkları olan İsrailoğulları dışında kalan herkese aşağılık gözüyle bakıyor köle olarak çalıştırıyorlardı. Bu nedenle de Hz. İsa ve Hristiyanlığın doğuşu onlar için “Altın Çağ” olarak görülmüştür.

Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil olup bu kitap (Kitâb-ı Mukaddes, Bible) “Ahd-i Atîk” ve “Ahd-i Cedîd” denen iki bölümden oluşmakta ve birbirinden farklı öğretiler içermektedirler³. Ancak Hz. İsa’dan sonra bazı öğretilerden meydana gelen bazı bölümler de eklenmiştir. Bu din gerek Hz. İsa gerek havariler gerekse misyoner grupları vasıtasıyla dünyanın farklı yerlerine yayılmıştır. Günümüzde yaklaşık 2,2 milyar insan Hristiyan

¹ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi (İlkel dinler, Çoktanrıci dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam)*, “Hristiyanlık”, C. II, Medya Ofset, İstanbul 1999, s. 3-4.

² Demirci, Kürşat, “Hristiyanlık”, TDK İslam Ansiklopedisi, C. XVII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998, s. 1-8.

³ Küng, Hans, *The Church*, New York 1967, p. 207-210.

dinine inanmaktadır. Bu din içerisinde Katolik, Ortodoks, Protestan ve irili ufaklı yaklaşık 20 grup ve cemaat vardır⁴.

2. Hristiyanlık Misyonerliğinin Ortaya Çıkışı

Latince “missio” teriminden gelmekte olan “misyon”, sözcüğü kelime anlamı itibarıyla görev, yetki, bundan türetilmiş olan misyoner sözcüğü ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir⁵. “Göndermek” manasında da gelen “mittere” kelimesi de *mission* anlamına gelmekte ve Fransızcadan Türkçeye geçmiştir⁶. Bu terim tam anlamıyla bir nitelik kazanması Hristiyanlıkla başlamış ve zamanla onunla özdeşleşmiştir. Bunun nedeni Latince kökenli olan bu kelimeyi ilk kez Hristiyanların kullanmasıdır⁷. Bununla beraber zamanla bu isme farklı manalar yükleyerek ismin anlamını genişletmişlerdir. Yaygın kullanılan anlamı, bir dini yayma görevi, bu iş için yapılan konuşma ve fiiller ile dini bir propagandadır⁸. Bu görevi yerine getirene “misyoner”⁹, yapılan harekete “misyonerlik” adı verilmiştir. Aslında bu düşünce tüm din ve inançlarda vücut bulmuştur. Örneğin, Hristiyanlık öncesinde Yahudiler de dini halklar arasında yayma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Aynı şekilde Kur’an-ı Kerim’in Al-i İmran 19-67-104-110, Bakara 128-135-208, Enbiya 92, Fussilet 33, Lokman 17 gibi daha birçok ayet ve surelerinde İslam dinini benimsemek ve yaymak ile ilgili ayet bulunmaktadır¹⁰. Fakat İslamiyet’teki yayma Hristiyanlıktaki gibi bazı metotlarla yapılan sistematik bir faaliyet olamayıp İslam, sadece tebliğ edilmekte ve İslami öğretilere inanıp inanmamak kişilere bırakılmaktadır.

Misyonerlik teşkilatları temel olarak Hristiyanlığı yaymak için kurulmuş örgütlerdir. Ancak Hristiyan misyonerliğinin ortaya çıkışı her ne kadar İncil’de belirtildiği üzere ne yapıp edip insanların kazanılması istenmiş olsa da misyonerlik faaliyetleri Hz. İsa’dan sonra havariler tarafından başlatılmıştır. Çünkü Hristiyanlara göre

⁴ https://insamer.com/tr/tarihi-surec-icerisinde-misyonerlik-ve-misyonerlerin-yetim-faaliyetleri_454.html (E.T: 22.12.2020)

⁵ Gündüz, Şinasi, Aydın, Mahmut, *Misyonerlik (Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 13.

⁶ *Genç Larousse-Meydan*, C. IX, Gerçek Yay., 1993, s. 843; *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul, s. 144.

⁷ Marcel, Henry A *Mission*, Dictionnaires des Religions, Paris 1993, II/1332.

⁸ Harman, Ömer Faruk, “Genel Olarak Misyonerlik”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 25-35.

⁹ Bu vazifeyi yapanların çoğu papaz, rahip veya din adamları olmuştur.

¹⁰ Bkz. Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Kur’an-ı Kerim ve Meali*, Turkuaz Yay. ve Haberleşme A.Ş, İstanbul 2016.

İsa-Mesih, kendilerine Hristiyanlığın mesajını tüm dünyaya ulaştırmak gibi bir sorumluluk yüklemiştir¹¹.

Hristiyanlığın ilk ve en büyük misyoneri Aziz Paulus olarak kabul edilmiştir. Aziz Paulus, Anadolu'nun büyük bir bölümü ve önemli Yunan kentlerine Hristiyanlığı yaymıştır¹². Bu nedendir ki ondan sonraki misyonerler yapmış oldukları faaliyetlerini gerek Hz. İsa'nın gerek Aziz Paulus'un söz ve fiillerini referans olarak kabul etmişlerdir. Paulus'tan sonra bu vazife tarikat ve dini yaymak amacıyla kurulmuş cemaatler vasıtasıyla yürütülmüştür¹³.

Hristiyanlık MS. 313 yılında I. Constantinus hükümdarlığı zamanında kabul edilen *Milano Fermanı*'yla resmi bir din olarak kabul edilmiştir. Buna paralel olarak Roma İmparatorluğu'nun kentlerinde de Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılış göstermiştir. Böylece Hristiyanlık, misyonerlik faaliyetleri ile önce imparatorluk sınırları içine daha sonra dışına yayılmıştır. 6. yüzyılda *Aziz Augustinus*, *Anglosaksonlar*'a vaizler gönderirken, bunun yanında 7. ve 8. yüzyılda Kelt¹⁴ ve İngiliz misyonerler faaliyetlerini Avrupa'nın kuzeyi ve batısında, Konstantinopolis'te (İstanbul) sürdürmüşlerdir¹⁵. Bu yüzyıldan sonra Hristiyanlık misyonerler vasıtasıyla gerek Uzakdoğu gerek Rusya'ya kadar yayılmıştır. Aziz Bonifacius da 8. yüzyılda Ren kıyıları boyunca Hristiyanlığı yaymaya çalıştı¹⁶.

Germen kavimleri de Hristiyanlığı 9. yüzyılda kabul ettiler. Aynı yüzyılda Hristiyanlık İsveç ve Bohemya'ya, 10. yüzyılda da Danimarka'ya gitti. Rusya, Prusya ve Macaristan misyonlarına da bu çağda rastlanılmaktadır. Ortaçağ boyunca Fransiskenler ve Dominikenler gibi Katolik tarikatlar faaliyetlerini yürütmüşlerdir¹⁷. XVI. yüzyılda Aziz Ignatius Loyola önderliğinde Paris'te Cizvitler Tarikatı kurulmuştur¹⁸. Kendilerine “yoksulluk, bereket ve Kudüs’e haç yemini ile bağlı Hristiyan olmayanları bu dine davet

¹¹ Turan, Süleyman, Mahmut Aydın, “10/40 Penceresi: Misyonerlik Faaliyetlerinin Çağdaş Hedef Bölgesi”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12\3, 2012, s. 47-71.

¹² *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, s. 144.

¹³ Gündüz, Şinasi, “Misyonerlik” *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005, ss. 193-199.

¹⁴ Keltler (Latin Celtae, Galli ve AntikYunanca Kelttoi, Galatai) Tarihöncesi ve ilkçağ döneminde Avrupa'da yaşayan ve günümüzde altı ulustan oluşan bir halktır. Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Keltler>

¹⁵ *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, s. 144.

¹⁶ Gül, Oğuz, *Amerikan Board Misyonerliği ve 1892-1893 Merzifon Ermeni İsyanına Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi, Tarih ABD, Batman 2012, s. 6.

¹⁷ Bu iki tarikat misyonerlik düşüncesini ilk benimseyenlerdir. Gül, 2012, s. 7.

¹⁸ Günay, Tümer, “Cizvitler” *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993, ss. 40-42.

etme, eğer oraya gidilemezse papanın hizmetine girme” sözü verdiler¹⁹. Bu doğrultuda Hindistan ve Çin gibi ülkelerde önemli üsler kurmuşlardır²⁰. Bu misyonerlik çalışmalarına ise 1622 yılında Roma’da kurulmuş olan *İman Yayma Cemiyeti* yön vermiştir. Bu tarikat yapmış oldukları reformlarla gerek eğitim gerek dini faaliyetlere birçok yenilik getirmiştir. Bu reformların amacı ise değişen koşullara uymak ve Reform hareketine karşı cemiyetlerini güçlendirmektir.

Martin Luther öncülüğünde başlatılan reform hareketinden sonra Hristiyanlıkta yeni bir mezhep olan Protestanlık ortaya çıkmış ve bu yeni mezhep Katolik misyonerliğine karşı kişisel iman ve bağışlayıcılığı ilkesiyle hareket etmiştir. Böylece misyonerlik faaliyetlerinde daha etkili olmuş ve geç de olsa birçok ülkeye misyonlarını kurup Katolik misyonerliğinin etkinlik alanını zayıflatmışlardır. Özellikle 20. yüzyılda bağımsızlığını kazanmış ülkelere dini yaymaktan ziyade eğitim ve sağlık alanında misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir²¹.

3. 12 Havari’nin Misyonluk Misyonerliği

Sözlükte “beyaz olmak, iyice beyazlatmak” anlamlarına gelen Arapça *haver* kökünden türetilen *havârî* “seçilmiş, kusursuz, taraftar, özverili arkadaş, dost, bir kimseye ileri derecede yardım eden, kendisini bir davaya adayan” demektir²². Bu kavram din tarihine Hz. İsa’dan sonra girmiş olup ona düşüncelerini (vahiylerini) yayma konusunda ona yardımcı olan, bilgileri saklayan 12 kişi için kullanılmıştır²³.

Ancak Hz. İsa etrafında toplananların on iki kişiden daha fazla olduğu bilinmektedir. Onun çarmıha gerilmesinden sonra dirilenler de bu isim ile anılmışlardır²⁴. Hristiyan misyonerliğinin bu grup tarafından başlatıldığı kabul edilmektedir. Bu grubun 12 sayısıyla özdeşleşmesinin altında yatan düşüncenin kaynağında İncil’de sadece bu 12 kişinin zikredilmesi, Tevrat’ta geçmesi, Mezopotamya uygarlıklarında, Anadolu

¹⁹ *Ana Britannica*, “Cizvitler”, C. VI, s. 26.

²⁰ Yukarıda bahsi geçen tarikat ve kurmuş oldukları üsler, İslamiyet’in yayılışında önemli bir yere sahip olan tarikat (Yesevilik, Bektaşilik, Mevlevilik, vs.) , tekke ve zaviye ile benzerlik göstermektedir.

²¹ *Ana Britannica*, “Misyonerlik”, C. XVI, s. 144.

²² Cilacı, Osman, “Havari”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997, ss. 513-516.

²³ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, “Hristiyanlık”, C. II, s. 10-16.

²⁴ Ulutürk, Muammer, “Katolik Hristiyanlığına Göre İsa’nın Halefi İlk Papa Havard Simun Petrus”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/1, Ocak/2006, ss. 145-167.

uygarlıklarında ve Mısır uygarlığında 12 sayısının kutsal sayılmasıdır²⁵. Ayrıca İsrail oğullarının 12 kabilesiyle (sıbt) ilgilidir²⁶. Bunlar daha önce genellikle yoksul ve cahildiler. 12 Havari de Yahudi olup Hz. İsa'nın göstermiş olduğu bazı mucizelerden etkilenip ona ilk inananlardan ve itaat edenlerdir. Bu 12 kişiden oluşan cemaatin içinde en önemlisi Simun Petrus olup, kendisine İsa tarafından özel bir önem ve yetki verilmişti²⁷. Bunun yanında Matta ve Markos İncillerinde zikredilen isimler şunlardır: Andreas, Ya'küb (Zebedi'nin oğlu), Yuhanna, Filipus, Bartolomeus, Tomas, Matta, Ya'küb (Alfeus'un oğlu), Taddeus, Gayyur Simun, Yahuda İskariyot'tur²⁸. Ancak bunların Hz. İsa ile ilk toplantılarında ne konuştukları hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. İsa'nın 12 havariyle olan son görüşmesi Paskalya'ya doğru Kudüs'te olmuş ve hemen sonraki gün on iki Havariden biri olan Yahuda İskariyot'un ihaneti neticesinde çarمیha gerilmiştir. Bu ihanetinden dolayı 12 Havariler onu topluluklarından kovmuş, yerine Hz. İsa tarafından yetki verildiğine inanılan Paulus (Pavlus) alınmıştır²⁹.

Ondan sonra Barnabas adında bir kişinin de aralarına katılmasıyla bu grup daha da genişlemiştir. Hz. İsa'nın ölümünden sonra 12 Havariler Kudüs'te ilk Hristiyan cemaatlerini kurmuşlardır³⁰. Hristiyanlık, havarilerin bu gayretleri sonucunda yayılmıştır. Kudüs tahrip edildikten sonra Antakya'ya geçmişlerdir. Bundan sonra dini yayma faaliyetleri burada yürütülmüştür. Daha sonra dini yaymak için dünyanın dört tarafına yayılmışlardır³¹. Böylece Hristiyanlık dilden dile, kulaktan kulağa aktararak insanlar arasında yayılmıştır. Dine yeni girenlerin de İncil'i anlatmaları istenmiştir.

²⁵ İslâmî kaynaklarda havârî terimi, her ne kadar öncelikle Hz. İsa'nın on iki seçkin yardımcısı için kullanılıyorsa da Resul-i Ekrem'in İkinci Akabe Biati'ndan sonra Medinelilere nakib tayin ettiği Evs kabilesinden üç, Hazrec kabilesinden dokuz olmak üzere toplam on iki kişiye de havârî denilmiştir.

²⁶ Cilacı, 1997, s. 513-516.

²⁷ Ulutürk, A.g.m, s. 145.

²⁸ Cilacı, A.g.m, s. 513-516.

²⁹ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, "Hristiyanlık" C. II, s. 14, 16.

³⁰ Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2002, s. 334-338.

³¹ Sahillioğlu, Halil, "Antakya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. III, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s. 228-232.

4. Misyonerlik Teşkilatlanmaları

Hristiyanlıkta din propagandası Hz. İsa'nın göğe yükselmesinden önce yapmış olduğu konuşmadaki "Gidin baba, oğul ve kutsan ruh adına tüm milletleri kutsayın"³² sözleri, etrafında toplananlar için büyük bir vazife ve rehber olarak kabul edilmiş³³. Bu doğrultuda Aziz Pavlus ve etrafında toplanan havariler kendilerine yüklenen bu vazifeyi büyük bir şevkle ve başarıyla yerine yetirmiştir. Özellikle Pavlus buralardaki cemaatleri organize etmiş ve Hz. İsa anlayışına ters düşen bazı cemaatlerle mücadele etmiştir. Resullerin İşleri'nden ve Yeni Ahid'deki mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla Pavlus'un hedefi Gentile ülkelerinde olabildiğince hızlı çalışmak, buralarda yerleşik Hristiyan cemaatleri oluşturmaktır. Pavlus Hristiyanlığı yaymak için birçok şehir dolaşmış ve buralarda kilise ve cemaatler kurmuştur. Bu misyon merkezlerinin en önemli olanları Anadolu, Yunanistan ve Makedonya'dır. Pavlus ve arkadaşlarının Hristiyanlığı yayma çabaları kendilerinden sonra gelecek olan misyonerlik faaliyetlerinin çekirdeğini oluşturabilecek hareketi başlatmışlardır.

Ancak bu hareketi nerde ve ne zaman başlattıkları hakkında bir netlik yoktur. Bunların faaliyetleri misyonerlik teşkilatlanmasının temeli olmuş ve onlardan sonra başka misyonerlik teşkilatlanmaları bu vazifeyi devralmışlardır. Bunlardan en önemlileri olan ve Orta Çağ boyunca aktif bir şekilde faaliyet gösteren Aziz Francesco tarafından kurulan Fransisken tarikatı ile Aziz Dominik tarafından kurulan Dominiken tarikatlarıdır³⁴. Bu tarikatlar varlıklarını sürdürdükleri süre zarfında Hristiyanlığın yayılmasında oldukça aktif rol oynamışlardır. Bu faaliyetleri genellikle tarikatlara bağlı olan keşişler ve manastırlarda yerleşik yahut gezgin misyonerler misyon bölgelerini dolaşarak yapmışlardır. Bunlardan sonra başka bir misyonerlik teşkilatlanması olan Cizvit Tarikatı'na üye misyonerler XVI. yüzyıldan itibaren faaliyet göstermeye başlamışlardır. Cizvitler temel olarak Katolik mezhebinin temsilcisi olarak teşkilatlanmış ve dünyanın dört tarafında misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. Katolik bir örgüt olarak misyonerlik çalışmalarında en ön saflarda faaliyet göstermişlerdir. Çalışmalarını daha çok farklı ülkelere göndermiş oldukları misyonerleri ve bu misyonerlerin açmış oldukları eğitim ve sağlık kurumları vasıtasıyla yürütmüşlerdir.

³² The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work (1810-2010), Editors. Clifford Putney and Paul T. Burlin, Biblica, inc., U.S.A. 1984, p. XV.

³³ Güngör, Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 15.

³⁴ Gündüz, A.g.m, s. 193-199.

4.1. Katolikler

Hız. İsa'nın göğe yükselişinden sonra onun yolunu takip eden yardımcısı St. Paul ile Hristiyanlık farklı bir çizgide ederek daha da canlılık kazanmıştır. Ondan sonra bütün kilise tarihi boyunca bu misyon görevi bütün dini kurumlar ve Hristiyanların temel gayesi halinde gelmiştir. Böylece Hristiyanlık yavaş yavaş yayılmış ve kısa sürede doğmuş olduğu toprakların dışına çıkmıştır. Özellikle Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu dini kabul etmesiyle Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmıştır. Çünkü her ne kadar Doğu ve Batı Roma diye iki ayrı siyasi irade olmuş olsa da, dini yönden tam bir birlik içindeydiler. Ancak Batı Roma'nın St. Pierre ve St. Paul'dan ötürü manevi bir ayrıcalığı vardı³⁵. Roma piskoposu, bu imtiyazı daima elinde bulunduruyordu. Ancak bu bağlılık zamanla zayıflamış netice olarak 1054 yılında iki kilise birbirinden ayrılmıştır. Netice olarak Roma ve İstanbul'daki kiliseler iki farklı mekân haline gelmiştir. Böylece Bizans kilisesi Rum Ortodoks (gerçek iman muhafaza eden) kilisesi adını alırken, Roma Kilisesi de Lâtin Katolik (birlik içinde evrensellik) kilisesi adını almıştır³⁶. Netice olarak bin yıllık Hristiyan birliği artık hiç birleşmemek üzere bozulmuştur. Ancak Katolik kilisesinin, Ortodoks kilisesine hem maddi hem manevi bir üstünlüğü olmuştur. Bu nedenle de Katolik kilisesi eski siyasi ve manevi üstünlüğünü tekrar kazanmak için Amerika'da ve Doğu'da misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır³⁷.

Bu doğrultuda ilk olarak Fransisken ve Dominiken Katolik tarikatlar kurulmuş ve Katolik Hristiyanlığı için yeni bir ümit kaynağı olmuşlardır. Böylece XIII. yüzyılda Aziz Francois Dassie (1181-1226) ve Aziz Dominique de Guzman'ın (1170-1221) kurdukları Fransisken ve Dominiken tarikatları papalık tarafından onaylanmış ve XIII. yüzyılın hararetli misyoner gruplar haline gelmişlerdir. Bu iki misyoner tarikata göre dünyanın her yerine Hız. İsa'nın ismini yaymak gerekmekteydi. Bu misyoner tarikatlar kendilerine bu misyonu bir din savaşı olarak görüp farklı bölgelere dağılmışlardır. Yöntem olarak vaaz, iffetli yaşama ve örnek olma, bireysel tanıklık, zekâ gücü ve ikna yöntemini kullandılar. Bunlar batıda göstermiş oldukları çabanın daha fazlasını doğuda göstermişlerdir. Özellikle de Dominiken misyonerleri 1230 yılından itibaren Mezopotamya bölgesinde

³⁵ Aydın, Mehmet, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 97.

³⁶ Aydın, Mehmet, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, Ankara 1986, s. 126.

³⁷ Harman, Ömer Faruk, "Katoliklik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002, s. 55-56.

Nasturiler üzerinde faaliyet göstermişlerdir. İlk zamanlar bu çabalarının meyvesini alamamış olsalar da daha sonraki yıllarda başarılı olmuşlardır. Bu misyonerlerden sonra misyonerlik çalışmalarını Raymond Lulle (1235-1316) devralmıştır.

Katolik misyonerliğinde Raymond Lulle adeta bir kurtarıcı olarak görülmüştür ve Hristiyan dünyanın ilk popülist misyoneri olarak kabul edilmektedir. Lulle yıllarını Katolik misyonerliğine adanmıştır. Misyonerliği yaymak için kolejlerin açılmasını sağlamıştır. Katolik misyonerleri sahip olduğu gelenekçi ve sert tutumunun yerini zamanla daha ılımlı ve bilim ışığında ilerleyen bir tutumla değiştirmişlerdir³⁸.

Daha sonra Katolik Misyonerliği vazifesini Cizvit tarikatı devralmıştır. Yeni kurulan bu tarikat vasıtasıyla Katolik misyonerliği gelişim göstermiştir. Bu tarikat, Katolik Kilisesi'nin günümüzdeki misyonunu oluşturan üç alanda yani sosyal adalet çalışmaları, inkültürasyon ve dinler arası diyalog faaliyetlerinde en aktif cemaat olarak dikkat çekmektedir³⁹. XIII. ve XIV. yüzyıllar Katolik misyonerliğinin en aktif olduğu dönem olmuştur. Ancak tarikatın misyonerlik çalışmaları, XVI. yüzyıl boyunca Martin Luther, Calvin, Zwingli'nin başlatmış olduğu Reform hareketleri neticesinde Protestan mezhebinin ortaya çıkmasıyla sarsılmıştır. Bundan böyle misyonerlikte Protestanlar ön plana çıkmışlardır.

4.2.Ortodokslar

Yukarıda bahsi geçen tarihten itibaren Hristiyan dünyası ikiye ayrılmış ve bu dinin yayılmasında doğuda Ortodokslar batıda ise Katolikler etkili olmuşlardır. Ortodoksluğun temeli Kapadokyalı üç kilise babası tarafından atılmıştır. Bunlar IV. yüzyıl yaşayan Nysalı Gregory, Nazianlı Gregory ve St. Basil idi. Bu misyonerler Grek, özellikle Aristo felsefesini Hristiyanlığın içine alarak teolojik anlamda Ortodoksluğun zeminini hazırlamıştır⁴⁰. Ortodoks misyonerliği Hristiyanlar arasındaki adam kapma savaşı, özellikle eski Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşanmaktadır. Bu bölgede kilise kilise, köy köy Hristiyan mezhepleri arasında nüfuz mücadelesi yaşanmaktadır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, birçok misyoner örgüt bu bölgelere akın etmiş, sadece Hristiyan

³⁸ Raymond Lulle'nin temel amacı İslamiyet'e karşı Hristiyanlığı güçlendirmektir. Bunun için de çoğu seyahatlerini Müslüman ülkelere yapmıştır. Aydın, 1986, s. 99-100.

³⁹ Mollahüseyinoğlu, Beyhan, *Türkiye'deki Ortodoks Misyonerliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD (Dinler Tarihi), Ankara 2006, s. 25.

⁴⁰ Demirci, Kürşat, "Ortodoksluk", *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, ss. 409-414.

olmayanlar Hristiyanlaştırmaya değil, o bölgedeki Ortodoks dünyasındaki Ortodoksları da Protestan ve Katolik yapmaya çalışmışlardır.

4.3. Protestanlar

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Katolik misyonerlik örgütlenmelerine ilave olarak, Protestan Hristiyanlığının yarattığı enerji ile geniş çaplı Protestan misyonerlik örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır⁴¹. Bu teşkilatlanmanın temeli XVI. yüzyılda Martin Luther öncülüğündeki reform hareketiyle atılmıştır. Ondan sonra Ulrich Zwingli ve John Calvin gibi Hristiyan ilahiyatçılarda geliştirilen Hristiyanlığın teolojik ve ahlaki bir yorum ve buna paralel olarak ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğu ile devam edilmiştir⁴². Böylece Martin Luther'in Katolik kilisenin kurallarına karşı çıkması neticesinde Hristiyanlık dininde üçüncü mezhep olarak kabul edilen Protestanlık ortaya çıkmıştır. Zamanla bu mezhep etkinlik alanını genişleterek kısa sürede farklı ülkelere yayılmıştır. Bu süreç içerisinde giderek güçlenen Protestanlık XIX. yüzyılda zirve ulaşmış ve faaliyet sahasını genişletmiştir. Zamanla Protestanlık içinde "Evangelizm" diye bir kavram ortaya çıkmış ve bu vasıta ile misyonerlik faaliyetlerini başlatmışlardır. Yeni olan bu mezhebi Amerika ve onun dışında kalan kıtalara yaymak için bazı teşkilatlar kurulmuştur. Özellikle de Amerika'daki kiliseler birliği tarafından en desteklenen *The American Board of Commissioners for Foreign Missions* kendinden önce kurulanlardan daha geniş çaplı ve daha iyi organize edilmiştir. Ayrıca bu örgütler içinde en büyük ve en faal olmaktadır⁴³.

The American Board of Commissioners for Foreign Missions kuruluşunun temeli 29 Haziran 1810 tarihinde Boston'da atılmıştır. 2 Eylül 1810 tarihinde teşkilata bağlı misyonerler ilk toplantılarını yapmışlardır⁴⁴. Ancak örgütün tam olarak faaliyete geçmesi 1812 yılında olmuştur⁴⁵. Bu teşkilata bağlı ilk misyoner grup Ocak 1812 yılında Hindistan

⁴¹ Yücel, İdris, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, Ankara 2011, s. 14.

⁴² Waardenburg, Jacques, "Protestanlık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 351-354.

⁴³ Bu organizasyon dışında da aynı gayeyle kurulan ve bu doğrultuda faaliyet gösteren Anglican Evangelical Church Missionary Society (1799), British and Foreign Bible Society (1804) gibi farklı oluşumlar da faaliyet göstermiştir. Ancak en aktif olanı bu olmuştur.

⁴⁴ *The Missionary Herald at Home and Abroad*, Vol. LXXIII, January 1877, No; I, p. 2.

⁴⁵ Prudential Committee, *Handbook for missions and missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, 1928, p. 7.

üzerine görevlendirilmişlerdir. 19 Şubat 1812 yılında ise Board misyonerlerinden Messrs. Judson ve Newell, Salem'den yola çıkmışlardır⁴⁶. 24 Şubat'ta Messrs. Judson ve arkadaşları Hindistan'a girmişlerdir. Gayeleri Tanrı'nın mekânında ayırık olan kiliseler ile buluşmak veya birleşmektir. Bunun için de ana merkezden misyonerlerin çalışmalarına destek olmak amacıyla kurmuş oldukları istasyonlara milyonlarca dolar yardım aktarılmıştır⁴⁷. Netice olarak misyonerlik faaliyetlerinin temeli sayılabilecek Havariler dışındaki tüm misyoner teşkilatlanmalar dini yaymanın yanı sıra siyasi ve ekonomik çaba içerisinde olmuşlardır. Bunu yaparken genellikle açmış oldukları hastane, eğitimhane ve yetimhane gibi kurumlar üzerinden faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kimi zaman bu kurumlar vasıtasıyla bazı milletleri bağımsızlık yönünde kışkırtma propagandasında bulunmuşlardır.

Bu teşkilata bağlı misyonerlere göre Tanrı en büyük önemi Amerika'ya vermiş o nedenle de kendileri de daha çok bu sahada çalışma yürütmüşlerdir. Bundan dolayı başta Amerika olmak üzere İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika ve diğer birçok Batı-Avrupa ülkesinde misyonerlik çalışmaları için merkezler açılmıştır. Buralarda yürütülecek faaliyetler için özel enstitüler kurulmuştur. Bu kurumlarda günün şartlarına uygun bilgili, çağdaş ve her yönden donanımlı misyonerler yetiştirilmiştir⁴⁸. Bu misyonerler vasıtasıyla Protestanlık Hindistan, Çin, Afrika, Orta Doğu, Yakın Doğu, Rusya gibi uzak ülkelere yayılmıştır. Bu bölgelere gelen misyonerler özellikle de Müslümanlar arasında çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Ancak Müslümanlar tarafından sert bir şekilde karşılanmışlardır. Bunun üzerine diğer halk, din ve inançlar üzerine yoğunlaşmışlardır.

XVIII. Yüzyıldan itibaren kurulan bazı misyoner örgütler şunlardır;

1701 yılında Londra'da; İncili Yayma Derneği

1732 yılında Almanya'da Moravyalı Kardeşler Misyonları

1792 yılında Londra'da; Vaftizci Misyonlar Derneği

1810 yılında Amerika'da Boston'da; Amerikan Misyon Dostları Konseyi

1814 yılında Boston'da; Vaftizci Misyoner Birliği

1823 yılında Berlin'de; İncili Yayma Misyonları Derneği

⁴⁶ The Missionary Herald ..., 1877. No; I, p. 2.

⁴⁷ Twelfth Annual Report of the American Tract Society, Twelfth Annual Report of the American Tract Society, Presented at New-York, May 1837, Showing the Three Prominent Objects Now Before the Society; and Foreign Distribution (Classic Reprint), The Society's House, New York 2018.

⁴⁸ Prudential Committee, Handbook for missions and missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1928, pp. 12-13.

1824 yılında Fransa’da; İncil Misyonları Derneği

1837 yılında New York’ta; Presbiteryan Kilisesi Dış Misyonları gibi örgütler kurulmuştur⁴⁹.

⁴⁹ Kılıç, Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR*, XIX, Bahar-2006, ss. 327-342.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLERİN ANADOLU, BÖLGE VE DİYARBAKIR'A GELİŞİ

1. Misyonerlerin Anadolu'ya Gelişi

Yukarıda bahsedilen misyonerlik faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Ancak Anadolu toprakları IV. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın merkezi olmuş ve Hristiyanlığın kutsal mekânlarından biri olarak kabul edilmiştir. Anadolu topraklarına gelen ilk Hristiyan havariler Petrus ve Pavlus'tur⁵⁰. Onlardan sonra özellikle de Haçlı Savaşları'ndan itibaren Anadolu'da değişik mezhep, devlet ve teşkilatlara mensup Hristiyan misyoner grupları yoğun bir şekilde faaliyet göstermişlerdir⁵¹. Bu nedenle Anadolu'nun birçok bölgesi Hristiyan misyonerlerin hedefi haline gelmiştir. Fakat ilk misyonerlerin faaliyeti daha sonra gelenler kadar sistematik ve kısıktıcı olmamışlardır. XVI. yüzyıldan itibaren misyoner faaliyetler sistematik bir hal almıştır. Bu faaliyetlerin en tehlikelisi Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya hâkimiyetinden sonra ve zayıflamasına paralel olarak Osmanlı topraklarına gelen Amerikan Board misyonerlerinin faaliyetleriydi. Bu örgüte bağlı Misyonerler Anadolu coğrafyasına ilk kez 1820'de gelmişlerdir⁵². Örgütün Anadolu'daki asıl gayesi Hristiyanlığı yaymaktan ziyade Ermeniler (Gregoryanlar), Ortodokslar ve Süryaniler gibi farklı Hristiyan grupların haklarını bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışmaktı. Anadolu'da Hristiyanlığın farklı mezheplerine mensup faaliyet gösteren misyoner gruplar sırasıyla aşağıda ele alınmıştır.

1.1. Katolikler

Anadolu'da Katolik Misyonerliği, Osmanlı ve Fransa arasında başlayan dostluk ilişkileri ile yakından ilgilidir. İlk olarak 1500 yılında Osmanlı ve Fransa arasında başlayan dostluk neticesinde ve 1574 yılında Galata'daki Katoliklerin sayısının azalması üzerine örgüt Osmanlı yetkililerinden okul açmak için müsaade istemiştir. Bunun üzerine Katolik mezhebine bağlı olan Cizvitlerin faaliyetlerine müsaade edilmesiyle bağlantılı

⁵⁰ Cilacı, A.g.m, s. 513-516.

⁵¹ Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 1.

⁵² The Role of the American Board ..., 1984, p. XV.

olarak misyonerlik çalışmaları başlamıştır⁵³. 1583 yılında İstanbul'a ilk Cizvit misyonerleri olan papaz ve öğrenciler gelerek burada bir "Cizvit evi" kurmuşlardır⁵⁴. Böylece Anadolu topraklarında ilk Katolik faaliyeti başlamıştır. Daha sonraki yıllarda Anadolu'nun birçok bölgesine misyoner teşkilatları kurulmuştur. Bu örgütler dini olarak Katolikliğe hizmet etmiş olsalar da siyasi olarak Fransa'nın amaçları doğrultusunda hareket etmiş, Fransa'ya bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Cizvitler'in görünürdeki amacı Osmanlı Devleti'ndeki Katolıklara dini liderlik ederek hem ibadetlerin yapılmasını hem de dini eğitimlerin verilmesi sağlamaktır. Esas gayeleri ise doğu ve batı kiliselerini Katolik Roma Kilisesi'nin çatısı altında birleştirerek kutsal yerleri ele geçirmek, daima akıllarında olan Haçlı düşüncesini gerçekleştirmektir⁵⁵.

Katolik misyonerler ilk olarak İstanbul'a gelmiş daha sonra Anadolu'nun farklı noktalarında özellikle de İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs'ta açmış oldukları okul, hastane, yetimhane ve ev adı altında kiliseler vasıtasıyla gayelerini gerçekleştirmek için çalışmışlardır. Kiliselerin ev adı altında açılmasının temel sebebi Osmanlı Devleti'nde eski kiliseler dışında yenilerinin açılmasına izin verilmemesidir. Ancak misyonerlik çalışmaları, başlangıçtan yaklaşık 20 yıl sonra Fransa'da yaşanan iç sorunlar ve rejim değişikliği nedeniyle geçici olarak kesintiye uğramıştır. Ancak IV. Henri'nin başa geçmesiyle misyonerlerin çalışmaları kaldığı yerden devam etmiştir. Katolik misyonerler Osmanlı topraklarındaki çalışmaları 17. ve 18. Yüzyıllara gelindiğinde yaşanan bazı problemler neticesinde eski gücünü kaybetmiştir. Katolik misyonerleri Anadolu topraklarında yapmış oldukları tüm çalışmaları neticesinde Süryani Kadim ve Nasturi gruplar içinden, Keldani adını alan bir grup Katolikleşmiştir.

19. Yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilerek gayrimüslimlere ayrıcalık kazandıran hakların genişletilmesi sağlanmışlardır. Bunu müteakip Katolik misyonerleri çalışmalarına hız vererek doğu bölgelerinde Hristiyanlaşanların sayısının artmasına neden olmuşlardır. Bu faaliyetlerine paralel olarak Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci hızlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti

⁵³ Canyaş, Hüseyin, F. Orkunt Canyaş, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2012\ 3 (1), ss. 55-75.

⁵⁴ Birsal, Haktan, "Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet'nin Mektubu)", *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, pp. 207-223.

⁵⁵ Gözübüyük, Sevil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız Elçilerin Rolü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 2018\ 5(12), ss. 635-654.

Devleti'nin kurulmasıyla tüm vatandaşların eşit statüde kabul edilmesi misyonerlik çalışmalarını güç kaybına uğratmış ve çalışmalar farklı boyutlara taşınmıştır.

1.2. Ortodokslar

İstanbul'un Türk hâkimiyeti altına girmesinden sonra Ortodoks mezhebinde yeni merkezin nerede olacağı konusunda bir tartışma çıkmıştır⁵⁶. Bunun için geçici olarak Moskova seçilmiş ve daha sonra da merkez haline getirilmiştir. 1589'da Moskova Kilisesi'nin patriklik düzeyine çıkarılması patrikliğin zamanla güç kazanmasını ve Ortodoks Hristiyanlar arasında önemli bir konuma yükselmesini sağlamıştır. Ancak Moskova Kilisesi diğer misyoner grupların çalışmalarından ötürü ciddi işler yapmaya imkân bulamamıştır⁵⁷.

Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks faaliyetler, önemli bir merkez olan Fener Patrikhanesi'nin 1453'ten sonra padişah Fatih Sultan Mehmet tarafından Rum-Ortodoks cemaati teşkilatlandırılıp, başlarına patrik seçtirilerek "milletbaşı" statüsüyle patriğe hem ruhani hem de sosyal alanda yetkiler vermesiyle başlamıştır⁵⁸. Bu durum Tanzimat döneminde gayrimüslim cemaatler ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılmasına kadar devam etmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak, devletin patrikliğe vermiş olduğu hak ve yetkiler belli olmasına rağmen, patrikhane bazı siyasi olaylara dâhil olmuştur. Hatta 22 Nisan 1821 yılında Fener Rum Patrik V. *Gregorious*, Yunan isyanında isyancılara destek vermesi hasebiyle idam edilmiştir. Sonraki yıllarda patrikhane Osmanlı'nın içinde bulunduğu kötü gidişattan istifade ederek ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu durum Cumhuriyet'in kurulmasına dek devam etmiş, netice olarak Lozan Antlaşması'ndan sonra faaliyetleri sınırlandırılarak tüm yetkileri devlet kontrolü altına alınmıştır. Buna rağmen Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından Anadolu'da Ortodoks misyonerliğinin yapılmaması için alınan tüm önlemlere ve verilen çabaya rağmen hâlâ Karadeniz bölgesinde *Pontuşçuluk* adı altında misyonerlik faaliyetleri devam etmektedir.

⁵⁶ Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 137.

⁵⁷ Mollahüseyinoğlu, A.g.t, s. 41.

⁵⁸ Eroğlu, 2004, s. 139.

1.3. Protestanlar

Müslüman ülkelere yönelik Protestan misyonerlik faaliyetleri XVIII. yüzyılda başlamış ve artarak devam etmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Hristiyan olmayan toplumlarda Hristiyanlığı yaymak amacıyla başta Amerika, İngiltere ve Hollanda gibi Protestan nüfusun yoğun olduğu ülkelerin misyonerlere destek vermesiyle çok sayıda misyon merkezleri kurulmuştur⁵⁹. Daha sonraki yıllarda Beyrut, Mısır⁶⁰, Yunanistan, Çin, Hindistan, Japonya gibi yerlerde misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için birçok misyoner görevlendirilmiştir. Bu çalışmalarını güçlendirmek için birçok kolej açılmıştır. Bunlardan ilki Amerika'daki Massachusetts Eyaleti'nde kadınlar için kurulan *Mount Holyoke College*, Hindistan Madurai'de kurulan *American College*, Yunanistan'da Ermeni ve diğer sığınmacılar için kurulan *American Farm School*, Beyrut'ta kurulan ve Orta Doğu'daki ilk kolej olan *American University*, Japonya'da kurulan ve Japonya'daki ilk karma eğitim kuruluşu olarak *Doshisha University*'dir. Protestan Misyonerleri kurmuş oldukları bu eğitim kurumları vasıtasıyla faaliyetlerini daha da güçlendirmişlerdir⁶¹.

Tüm bu çalışmalardan sonra örgütlerine bağlı Protestan misyonerleri Anadolu topraklarına yönelmeye başlamışlardır. Misyonerlerin en büyük gayeleri faaliyetlerini Uzakdoğu'ya kadar genişletmek için Anadolu'yu Asya'nın anahtarı olarak kullanmaktır. Diğer gayeleri Şark Meselesi olarak bilinen tarihi idealin gerçekleştirilmek istenmesi, Osmanlı coğrafyasının jeopolitik ve jeostratejik önemi, Osmanlı topraklarının sahip olduğu ekonomik zenginlik, Hristiyan dünyası için kutsal olan bazı yerlerin Osmanlı topraklarında bulunması ve bundan faydalanmaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin demografik yapısının zengin olması gibi faktörler etkili olmuştur. Çünkü Osmanlı Devlet yönetimi altında Müslüman ahalinin dışında Rum, Ermeni, Süryani, Yahudi, Marunî ve Dürzî etnik kimliklerine mensup grupların yaşaması Avrupalı devletlerin, onların en ufak probleminde bir bahaneyle Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Ancak XVII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu topraklarına gelen Protestan misyonerlerin

⁵⁹ Malkoç, Mustafa Numan, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Protestan Misyonerliği"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 161.

⁶⁰ Misyonerlerin nezdinde Mısır II. yüzyıldan beri Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve oradaki kilise o zamandan beri kapalı tutulmuştur. Bu nedenle yapacakları çalışmalarla oradaki kiliseyi ortak inanç yeri yapmayı amaçlamışlardır. Watson, Andrew, *The American Mission in Egypt (1854 to 1896)*, Pittsburgh, Pa: United Presbyterian Board of Publication, 1898. p. 14.

⁶¹ The Role of the American Board ..., 1984, p. 50-51.

hedefinde ayrılıkçı bir politika olmamıştır. Asıl örgütlü Protestan misyonerlerinin gelişi XVIII. yüzyılda olmuştur⁶².

Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen teşkilatının Protestan misyonerleri, 1740'ta İstanbul'da faaliyet göstermişlerdir. Fakat önemli bir etkileri olmamıştır. Misyonerler XIX. yüzyıldaki Osmanlı Devleti ve Amerika'nın yakınlaşması neticesinde ortaya çıkan olumlu politik ilişkiler sonucu olarak Amerikan misyonerleri Anadolu topraklarını kendilerine hedef olarak seçmişlerdir⁶³. Ancak Board Teşkilatı tarafından daha geniş coğrafyalarda faaliyet göstermek, en ücre yerlere ulaşabilmek, gelecek için daha verimli ve uzun ömürlü olmak amacıyla bazı taksimatlar yapılmıştır. Bunun için Küçük Asya, Ermenistan, Kürdistan, Suriye ve Mezopotamya diye beş saha belirlenmiştir. Bu bölümler içinde en aktif çalışmak istedikleri yer Ermenistan diye adlandırdıkları saha olmuştur. Bunun nedeni Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumu kendi lehlerine çevirmek istemeleridir. Özellikle Ermenilerin devletle olan sıkıntılarını bahane ederek faaliyetlerini daha çok Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardır.

Tablo 1. 1. Amerikan Board Teşkilatı tarafından Anadolu coğrafyasında çalışmalarına başlamadan önce detaylı bir nüfus istatistiği çalışması.

The following is a statistical table of the population :

	<i>Population.</i>
Asia Minor	9,500,000
Armenia and Kurdistan (vilayets Mamuret el Aziz, Erzerum, Van, Bitlis and Diarbekr)	2,500,000
Syria (vilayets Beirut and Syria, mutessarifika, Lebanon and Jerusalem and the Janak Haleb)	2,500,000
Mesopotamia (vilayets Mosul, Bagdad and Basra and the districts of Urfa and Sor)	1,200,000
Arabia (vilayets Hijaz, Asir, Hodeida, Sana and Tais and the Nejd)	1,200,000
Total population of Turkey in Asia	16,900,000

Tabloda Board misyonerleri tarafından Elazığ, Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır nüfusu 9,5 milyon olarak verilmiştir. Bu şehirleri de Ermeni ve Kürdistan bölgesi olarak değerlendirmişlerdir. Urfa, Musul, Bağdat ve Basra'nın nüfusu 1,2 milyon olarak

⁶² Cevizliler, Erkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 2014, ss. 119-155.

⁶³ Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East (Missionary Influence on American Policy, 1810-1927)*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, p. 4.

verilerek Mezopotamya toprakları dâhilinde değerlendirilmiştir. Türkiye ve Asya'nın nüfusu toplamda 16,9 milyon olarak verilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında en büyük Protestanlık misyonerlik faaliyeti, bir İngiliz kuruluşu olan *Church Missionary Society* (CMS) tarafından 1800 yılından itibaren başlatılmıştır⁶⁴. Yakındoğu'ya ilk olarak 1810 yılında Henry Martyn adında bir misyoner gelmiştir⁶⁵. Onun ölümünden on yıl sonra 1804 yılında kurulmuş olan *British and Foreign Bible Society*'e mensup genç ve kabiliyetli iki Amerikan Protestan misyoneri Pliny Fiks ve Levi Parsons 1819 yılında Osmanlı topraklarına gönderilmişlerdir⁶⁶. Bu misyonerlere bir fetih savaşçısı olarak bakılmıştır⁶⁷. Pliny Fiks ve Levi Parsons ilk olarak Müslümanlar, Yunanlılar, Yahudiler, Nasturiler, Ermeniler, Suriyeliler ve diğer Hristiyan gruplar arasına İncil'e ve Hristiyanlığa hizmet edebilmek için gitmişlerdir⁶⁸.

Bu iki misyonerin "The Land of our Father's"⁶⁹ yani atalarının toprağı olarak gördükleri Anadolu'ya yapmış oldukları keşif gezilerindeki asıl amacı bölge bölge analiz yapıp, buralar hakkında genel bir rapor hazırlamaktı. Onlardan sonra ise *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'a (Amerikan Yabancı Misyonerler Teşkilatı) bağlı olan Dr. Samuel Spring, Mr. Jeremiah Evarts, Samuel Worcester ve Andover kolejinde okuyan beş kişi Prof. Moses Stuart'ın evinde toplanarak hangi bölgelere misyoner gönderileceği, bu faaliyetleriyle başta Amerikan halkına ve diğer milletlere nasıl hizmet edileceği gibi konular hakkında görüşmüşlerdir. Toplantıda Amerikan Board Teşkilatı'nın ideolojilerini, Amerikan kültürünü, Hristiyanlığın yayılmasını ve teşkilatın ahlak anlayışını Uluslararası arenada benimsetmek şeklinde kararlar alınmıştır⁷⁰.

Amerikan Board Örgütü tarafından görevlendirilenler genellikle erkek misyoner ve eşleri olup, bunlar dışında da bekâr erkek ve kadın doktorlar ve diğer tıbbi elemanlar da faaliyet alanına dâhil edilmişlerdir. Ayrıca örgüt tarafından atanan veya görevlendirilmiş

⁶⁴ Bolat, Bengül, Ayaz, Ratip, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 2017, ss. 1-45.

⁶⁵ Grabill, A.g.e, p. 4.

⁶⁶ The Role of the American Board ..., 1984, p. 15.

⁶⁷ Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 1989, s. 15.

⁶⁸ Grabill, A.g.e, p. 6.

⁶⁹ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Sixth Annual Meeting Held in Utica, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 11.

⁷⁰ İnce Erdoğan, Dilşen, "Türk- Ermeni İlişkileri Açısından Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Kısa Bir Değerlendirmesi", *Türk Silahlı Kuvvetleri Dergisi*, 387, Ocak-2006, ss. 44-55.

yerli papaz ve vaizler, öğretmenler ve yardımcıları da bulunmaktadır⁷¹. Board Teşkilatı tarafında görevlendirilen misyonerlerin faaliyet gösterecekleri istasyonlar belirlenmiş, bu maksatla Messrs Fisk ve Parson ilk kez 1820 yılında Mısır, Asya, Filistin, Suriye, İzmir oradan da Kapadokya olacak şekilde doğuya doğru bir geziye çıkmışlardır⁷². İlk olarak hedeflerinde Müslümanlar ve Yahudiler olmuş olsa da bu her iki grubun gerek dinleri gerek kültürlerine bağlılıklarından ötürü misyonerler başarılı olamamış ve başka arayışlara girmişlerdir⁷³. Daha sonra İstanbul’da bulunan Rumlar arasında misyonerlik çalışmalarını sürdürmüş, kısmen de olsa Türkçe konuşan Karaman Rumlarını⁷⁴ yanlarına çekmişlerdir⁷⁵. Ancak Rumların kimliklerine bağlılıklarından ötürü onlar üzerinden de ciddi bir başarı elde edememişlerdir. 1822 yılında Parson’un ve 1825 yılında Beyrut’ta Arapça-İngilizce sözlük hazırlayan Messrs Fisk’in ölümü üzerine misyonerlik çalışmalarının aksamaması için Board Teşkilatı’na bağlı misyonerler 1829 yılında Malta adasında bir toplantı düzenleme gereği duymuşlardır.

Toplantıda faaliyetlerin Ermeni ve Kürtler üzerinde yoğunlaştırılması, Ermenilere yönelik bir istasyon kurulması ve Mezopotamya’yı bölümlere ayırma kararı alınmıştır⁷⁶. Bunun üzerine Protestanlığı yaymak için beş büyük grup (Küçük Asya, Ermeni ile Kürdistan, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan) olarak yayılmışlardır⁷⁷. Ayrıca toplantıda Dr. Eli Smith ve Henry Gray Otis Dwight’ın Doğu Anadolu’da yaşayan Türk, Kürt ve Ermeniler üzerinde araştırma yapmak üzere görevlendirilmesi kararı da alınmıştır⁷⁸.

⁷¹ Alan, Gülbadi, “Amerikan Board Örgütü’nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu’nun Önemi (1851-1860)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, XIV/ I, 2019, ss. 1749.

⁷² Smith, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas*, Volume 2, Published by Crocker and Brewster, Boston 1833, p. 3; Dogan, Mehmet Ali, *American Board Of Commissioners For Foreign Missions (Abcfm) And “Nominal Christians”: Elias Riggs (181And American Missionary Activities In The Ottoman Empire, Doctor of Philosophy, in Middle East Studies/History*, Department of Languages and Literature The University of Utah, Utah 2013, p. 35.

⁷³ Messrs Fisk ve Parson Osmanlı Devleti’nde misyonerlik faaliyeti sürmek için görevlendirilen ilk Amerikan Protestan misyonerleridir. Bkz. Kennedy, W. Judd, *American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967, thesis*, College of William and Mary, Virginia 2008, p. 11.

⁷⁴ Karamanlı Rumlar Orta Anadolu’da, Karaman, Konya, Mersin, Silifke, Niğde, Nevşehir, Kayseri, Yozgat ve Ankara civarında yaşarlardı. Ayrıca zaman içerisinde ticaret ve benzeri sebeplerle Trabzon, İzmir ve İstanbul gibi Osmanlı şehirlerine yerleşenler de olmuştur. <http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=764> (E.T: 13.01.2021)

⁷⁵ Malkoç, A.g.e, s. 165.

⁷⁶ Smith, Eli, A.g.e, 1833, p. 9.

⁷⁷ Richter, Julius, *A History of Protestant Mission in the Near East*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1910, p. 105-106.

⁷⁸ Bozan, Oktay, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, *eŞarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, XII, Kasım 2014, ss. 21-48; Henry Gray Otis Dwight

Board Teşkilatı'nın bu coğrafyalara yönelmesinin diğer nedenlerinden biri de “buralardaki topluluklar sahipsiz bırakılmışlardır bu nedenle onları yönlendiren ve onlara yol gösteren birilerine ihtiyaçları vardı.” düşüncesidir ki bu görevin de kendilerine düştüğü fikrindedirler. Board Teşkilatı bu halkları koyun, kendilerini de onları yönlendiren ve sahip çıkan bir çoban olarak görmüşlerdir. Böylece bu halklar Board misyonerlerinin yardım ve rehberliğinde geleceğe daha sağlam adım atacaktı. Board misyonerleri ziyaret etmiş oldukları tüm coğrafyalarda bu gaye ile hareket etmişlerdir⁷⁹. Daha sonra Amerikan Board Teşkilatı'na mensup misyoner Harrison Gray Otis Dwight, William ve Dr. Gottlieb Schaufler Ermeniler arasında çalışmalar başlatmak için görevlendirilmişlerdir. William Goodbel 9 Haziran 1831 yılında İstanbul'a gelmiştir. 1832 yılında kendi gibi Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı H.G.O. Dwight ve William Gottlieb Schaufler gibi misyonerlerle İstanbul'da birleşmiştir⁸⁰.

Board misyonerleri Antep, Diyarbakir, Bursa, Kayseri, Erzurum, Harput, Maraş, Sivas, Tokat ve Trabzon gibi yerlerde Ermeni Kiliselerini reforme etmeye çalışmışlardır⁸¹. Yapmış oldukları faaliyetler neticesinde günümüzde “Ermeni Meselesi” diye adlandırılan sorunun ortaya çıkması için uzun yıllar mücadele etmişlerdir. Bu nedenle de ilk olarak Osmanlı Devleti'nde daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar devam eden “Ermeni Meselesi”ni aleyhte kullanacak kadronun ilk tohumları atılmıştır. Böylece bu çabalarının meyvesini alarak, Amerika'ya hayran bir Ermeni toplumu yaratmışlardır⁸².

Bu misyonerler gitmiş oldukları bölgelerde ilk olarak oranın yerel dillerini öğrenmiş ve İncil'i çoğaltarak dağıtmışlardır. Özellikle Osmanlı Türkçesini ve modern Ermeniceyi daha sonra da Kürtçeyi öğrenerek daha aktif çalışmışlardır. Bunun yanında gittikleri yerlere kök salabilmek ve Protestanlığı daha rahat yaymak için zamanla kendilerine ait Protestan kiliselerini de organize edip, daha sistematik çalışmaya başlamışlardır. Çünkü gittikleri yerde kalıcı olmak, daha uzun vadede tutunabilmek için

Mezopotamya'ya yapmış olduğu seyahatlerini anılarını rapor etmiş özellikle de Kürtler ve Müslümanlık hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bkz. Otis Dwight, Henry, *A Muslim Sir Galahad: A present Day Story of İslam in Turkey*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1913.

⁷⁹ Tracy, Charles C., *Development Of The American Board's Work İn Asiatic Turkey With Appendix Containing Record Of İmportant Events And Prominent Persons*, The Board congregational House, Boston 1904, p. 3-4.

⁸⁰ Richter, A.g.e, p. 107.

⁸¹ Güngör, A.g.e, s. 19.

⁸² Açıkses, A.g.e, s. 41-50.

bunu yapmaları gerekmektedir. Protestan misyonerleri için gittikleri yerlerde kilise organize etmelerindeki amaçlardan biri de bu bölgelerde bulunan Roma kiliselerinin işlevini yitirdiği düşüncesiydi.

Tüm bu amaçları gerçekleştirmek için Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı misyonerler 1860 yılında Harput'ta bir toplantı düzenlemişlerdir. Burada Osmanlı Devleti'nde daha aktif ve kalıcı olmak adına daha önce yapılan taksimatlar üzerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Böylece Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinde bulunan teşkilatlanmalarını yeniden düzenlemişlerdir. Buralardaki misyonerlik çalışmalarını dört misyon bölgesi etrafında şekillendirmişlerdir. Bu bölgeler: Suriye-Filistin Misyonu, Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonlarıdır⁸³. Böylece misyonerlik çalışmalar sağlam bir temel üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. Board misyonerlerinin ifadesiyle çorak ve verimsiz olan Yakın Doğu coğrafyasını tekrar canlandırmak için var güçleri ile çalışmalara başlanmıştır. Ayrıca bu topraklarda yaşayan eski Hristiyan topluluklarını da dini yönden zenginleştirmek ve Protestanlığı daha da yaygınlaştırmak için sağlam bir zemin hazırlanmıştır. Bu vesile ile Protestanlık bu halklar arasında gittikçe gelişip toplulukların entellektüelleşme ve restorasyonuna yardımcı olmuştur. Bunun yanında Hristiyan olmayan topluluklar arasında da geliştirilmiş, onların geleceği için her anlamda yol gösterici olmuştur. Board Misyonerleri bu gruplar arasında faaliyet gösterirken Hristiyanlığın katı kurallarını onlar için daha gevşetme ihtiyacı hissetmişlerdir. Böylece bu topluluklar arasında daha rahat ve kademe kademe ilerlemişlerdir. Board misyonerlerine göre tüm bu görevler için Tanrı Amerika'yı belirlemiş ve bu önemli vazifeyi onlara layık görmüştür.

2. Misyonerlerin Bölgeye ve Diyarbakır'a Gelişi

Diyarbakır'ın Board Teşkilatı'na bağlı misyonerlerin Anadolu coğrafyasında yapılacak çalışmaları için hedef seçilmesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Bu sebeplerin iyi anlaşılabilmesi için Diyarbakır'ın tarih içerisindeki sınırları hakkında kısa bilgiler vermek gerekir. Diyarbakır, bugünkü il sınırlarından daha geniş bir coğrafyaya sahip olması sebebiyle bünyesinde farklı dini ve etnik grupları bir arada barındırmıştır.

Diyarbakır ve çevresinde etnik olarak Türk, Kürt, Arap, Süryani, Ermeni, Yezidi, Rum ve Nesturiler bulunurken; dini olarak da Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler

⁸³ Alan, "A.g.m.", 2019, ss. 17-49.

yaşamaktaydı. Diyarbakır'da Osmanlı hâkimiyetinin başlamasından 1900'lerin başlarına kadar Diyarbakır nüfusunun etnik ve dini gruplara göre ele alınması yerinde olacaktır.

1518'deki tahrir kayıtlarına göre Diyarbakır'ın merkezinde 8.444 Müslüman, 5.985 Hristiyan ve 157 Yahudi olmak üzere toplamda 14.568 kişi yaşamaktaydı. 1540'taki tahrire göre ise 8.761 Müslüman, 11.612 Hristiyan ve 160 Yahudi olmak üzere şehrin toplam nüfusu 20.533 idi⁸⁴.

Mayıs 1766'da Diyarbakır'a gelen C. Niebuhr kent nüfusuyla ilgili; 9 yıl önceki kıtlıktan sonra çoğu evin boş olduğunu buna rağmen 16.000 evin iskân halinde olduğunu ve bunların ¼'i kadarının Hristiyan olduğunu söylemektedir⁸⁵.

4 Nisan 1785 tarihli Resm-i Avarız Defteri'ne göre vergiye dâhil olan kişi sayısı tahminen 49.070 ile 65.400 kişi arasındadır. Resm-i Avarız Defteri'nden yola çıkılarak yapılan tahminlere göre de 19. yüzyılın başlarında Diyarbakır'ın nüfusu 53.477 olarak tahmin edilmektedir⁸⁶.

1817 yılında Diyarbakır'a gelen William Heuda, iki katlı 11.000 hane sayısından yola çıkarak kentin nüfusunu 55.000 kişi olarak tahmin etmiştir. 1837'de şehre gelen Southgate şehrin nüfusunu; 1500 Müslüman, 500 Ermeni, 300 Yakobit⁸⁷, 15 Şemsi⁸⁸, 150 Ermeni Katolik, 100 Keldani, 500 Yahudi, 25 Süryani Katolik ve 20 Rum aile olarak toplamda 27.000 kişi olarak tahmin etmiştir. Southgate göre Müslüman cemaatin çoğunluğu Türk, Kürt ve Araplardan oluşmaktaydı⁸⁹. 18 Haziran 1860-9 Ağustos 1865 tarihleri arasında Diyarbakır'da ikinci İngiliz Konsolosu olarak görev yapan John George Taylor'a göre 1869 yılında şehrin nüfusunun 30.000'i Türk, 391.000'i Kürt, 108.000'i Hristiyan, 1.000 Yahudi, 8.000'i Yezidi, 12.500'ü Kızılbaz, 118.000'i Arap, 15.000'i Çeçen olmak üzere toplamda 683.500 kişi idi⁹⁰.

⁸⁴ Özcoşar, İbrahim, "19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hristiyan Cemaatler", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, Eylül 2008, Sayı 12, s. 54.

⁸⁵ Korkosuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 51.

⁸⁶ Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 104-109.

⁸⁷ Jacobiteler/Jakobitler/Yakobitler: Doğu kilisesine bağlı bir Hristiyan gruptur.

⁸⁸ Şemsiler: Şemsiler de Yezidiler gibi güneşe tapan bir dini topluluktur. Şemsiler ile Yezidiler dini ibadet ve ritüelleri farklı olsa da, tapınma şekillerinde birçok benzerlik bulunur. Şemsilerin Diyarbakır'da bıraktığı izler "Şemsiler Mahallesi" ve "Şemsiler Tepesi" olsa da Şemsilerin son neslinin, Bağdat seferinden Diyarbakır'a dönen IV. Murat tarafından ortadan kaldırıldığı iddia edilir. <https://hyetert.org/2019/10/21/yok-olan-dini-topluluk-semsiler/>, E.T: 15.12.2022.

⁸⁹ Korkosuz, A.g.e, s. 90, 48.

⁹⁰ Bayraktutan, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsololuğu ve Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Erzurum 2010, s. 94-95.

1870-1871 (H.1888) tarihli Salnameye göre Diyarbakır merkez ve bağlı 8 Nahiye'deki toplam erkek nüfusu 29.394 kişidir. Bunun da 21.585'i Müslüman, 7.809'u da gayrimüslimdir⁹¹. 1877-78 yıllarında Diyarbakır merkez ile bağlı 3 kâzada bulunan 45.000 hanede 120.000 kişi; Diyarbakır Eyaleti'nin 4 sancağı ile bunlara bağlı olan 15 kâzada bulunan 80.300 hanede ise 409.000 kişi yaşamaktaydı⁹².

1890 yılında Diyarbakır'a gelen Alman tıp doktoru Lamec Saad'a göre şehrin nüfusu 30.000 olsa da⁹³ 1891 yılında Diyarbakır'a gelen Vital Cuinet'e göre Diyarbakır merkez nüfusu 34.000'dir. Nüfusun dini gruplara göre dağılımı ise şöyledir: 20.142 Müslüman (15.000'i asıl Müslüman, 4.130'u Kürt, 1.012'si de Suriyeli-Arap), 8.480 Ermeni Gregoryen, 899 Katolik Ermeni, 880 Protestan Ermeni, 999 Keldani Katolik, 950 Suriyeli Jakobit, 400 Suriyeli Katolik, 900 Rum Ortodoks, 60 Rum Katolik, 284 Yahudi, 4 Fransız Fransisken, 2 Kapuçin İtalyan. Merkeze bağlı köylerde yaşayan dini ve etnik gruplara bu rakamlar eklendiğinde sayı 45.000'e ulaşmaktaydı. Bu rakam elde edilirken dini gruba farklı olarak 78 Yezidi, Müslüman etnik gruba farklı olarak da 1.000 kişilik Çerkez grup eklenmiştir. Diğer grupların yapısı değişmemiş, sadece rakamlar artmıştır⁹⁴. Çerkez ve Yezidilerin merkeze bağlı köylerdeki bölümde verilmiş olması onların şehir merkezi dışında yaşadığını göstermektedir.

1894-1895 (H.1312) tarihli Salnamede, Diyarbakır Sancağının merkez kazası ve bağlı 4 kazanın nüfusu dini mensubiyete göre dağılımı verilmiştir. Aynı zamanda erkeklerin yanında kadınların da nüfus sayımına dâhil edildiği görülmektedir. Diyarbakır Sancağının toplam nüfusu 161.237'dir. Dini mensubiyete göre dağılım ise şu şekildedir: 121.587 Müslüman, 25.290 Ermeni, 1.494 Ermeni Katolik, 385 Rum, 67 Rum Katolik, 6.162 Süryani Kadim, 376 Süryani Katolik, 1.907 Protestan, 449 Yahudi, 1.037 Keldani, 1.986 Yezidi, 7 Kıpti. Diyarbakır merkezinde ise 45.038 Müslüman, 10.563 Ermeni, 1.133

⁹¹ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 1, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul 1999, s. 218.

⁹² Karpat, Kemal H., *Ottoman Population - Demographic and Social Characteristics 1830-1914*, The University Of Wisconsin Press, England 1985, s. 120.

⁹³ Saad, Lamec, *Sechzehn Jahreals Quarantaenaerzt in der Turkei*, Berlin 1913, s. 259-260.

⁹⁴ İbrahim Özçoşar'ın makalesi ve M. Şefik Korkusuz'un eserinde Keldanilerin sayısı 990, Fransız Fransiskenler 46 olarak verilmiştir. Cuinet'in eserinde Keldani Katoliklerin sayısının 999, Fransız Fransiskenlerin sayısının da 4 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca İbrahim Özçoşar'ın makalesinde toplam sayı 34.000 değil, 34.033 olarak verilmiş, Suriyeli Katolik ve Jakobitler yerine Süryani Katolik ve Jakobit tabiri kullanılmıştır. Cuinet, Vital, *La Turquie'd'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure Par*, c. 2, Paris 1891, s. 453-454;

Ermeni Katolik, 220 Rum, 67 Rum Katolik, 4.097 Süryani Kadim, 376 Süryani Katolik, 1.105 Protestan, 317 Yahudi, 918 Keldani, 976 Yezidi, 7 Kıpti olmak üzere toplamda 64.817 kişi yaşamaktaydı. Rum Katolik, Süryani Katolik ve Kıptilerin sadece Diyarbakır merkezinde yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca Salname incelendiğinde günümüzden farklı olarak tüm dini gruplarda kadınların sayıca erkeklerden fazla olduğu görülmektedir⁹⁵. 1895 Diyarbakır Eyaleti nüfusunun 401.399 kişi olduğu ve dini grupların değişmediği görülmektedir⁹⁶.

1903-1904 (H.1321) tarihli Salnamede, Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 470.756'dır. Bu nüfusun da 255.993'ü erkek 214.767'si kadındır. Bu nüfusun dini gruplara göre dağılımı ise şöyledir: 375.528 Müslüman, 48.225 Ermeni, 22.748 Süryani, 11.165 Katolik, 5.554 Protestan, 2.792 Yahudi, 1.782 Yezidi ve Kıpti, 1.500 Ortodoks, 1.439 Keldani, 19 yabancı kişiler⁹⁷. Salnamede Yahudi 1.434 erkek ve 1.358 kadın nüfusu toplamının 2.792 olması gerekirken toplamın 2.796 olduğu görülmüştür. Yahudi nüfusunun toplamında yapılan bu 4 kişilik hatadan dolayı Salnamede toplam nüfus da 470.760 olarak verilmiştir. Ayrıca 1894-1895'teki sayımdan farklı olarak tüm dini gruplarda erkeklerin sayıca kadınlardan fazladır. H. Kemal Karpat'ın eserinde Diyarbakır nüfusu 156.989 kişi, Mardin ve Ergani Madeni ile birlikte Diyarbakır nüfusu toplamda 392.705 kişi olarak verilmiştir. 156.989 kişilik Diyarbakır nüfusunun 121.316'sı Müslüman, geri kalanının Rum, Ermeni, Ermeni Katoliği, Protestan, Süryani, Yahudilerden oluştuğu ve yine tüm dini gruplarda erkeklerin sayıca kadınlardan fazla olduğu görülmektedir⁹⁸.

1914 nüfus istatistiklerine göre Diyarbakır Sancağında 492.101 Müslüman, 65.850 Ermeni, 1.935 Rum olmak üzere toplamda 559. 886 kişi yaşamaktadır⁹⁹.

Diyarbakır bu özelliğinden dolayı birçok misyoner grup için bir avantaj olarak görülmüştür. Böylece misyonerlerin faaliyet sahası açısından da önemli yer haline gelmiştir. Bunların yanı sıra İncil'de geçen "Tanrı, Aden bahçesini yarattı, Âdem'i buraya koydu. Buradan bir ırmak doğmuş dört kola ayrılmıştır. Bunlardan üçüncüsü Dicle ve

⁹⁵ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 4, 1999, s. 166.

⁹⁶ Karpat A.g.e, s. 156-157

⁹⁷ *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 5, 1999, s. 186, 293, 400.

⁹⁸ Karpat A.g.e, s. 164-165.

⁹⁹ Taş, Kenan Ziya, "Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakır'daki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler", *Milli Eğitim Dergisi*, sayı 157, Kış 2003, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/157/tas.htm, E.T: 18.12.2022.

dördüncüsü Fırat'tır" (Yaratılış 2:8-14). Cennet (Aden-Eden) bahçesinin de bu nehirler arasında bulunduğu ifadelerine paralel olarak bu durum Hristiyan misyoner gruplarının Diyarbakır'a yönelmelerindeki dini sebeplerden biri olmuştur. Bu nedendir ki Diyarbakır 1600 yılından 1916'ya kadar misyoner örgütlerin hedef noktalarından biri olmuş, yıllarca burada kurmuş oldukları dini, eğitim, sağlık ve sosyal kurumlar vasıtasıyla yoğun bir misyonerlik faaliyeti yürütmüşlerdir.

2.1.Diyarbakır'da İlk Misyonerler

Diyarbakır ve çevresindeki Katolik Misyonerliği XVI. yüzyılda Fransızlara verilen kapitülasyonlarla paralel olarak Türkiye Katolik Kilisesi'ne mensup Fransiskan, Cizvit ve Dominiken misyonerlerinin XVII. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye gelmesiyle başlamıştır. 1667 yılında Fransiskan tarikatına bağlı başrahipliğe atanan Peder Jean Baptiste de St. Aignan tarafından Diyarbakır'da bir misyon şubesi kurulmuştur. 1670 yılında ise Baptiste'nin yerine P. Joseph de Reuilly atanmış ve buradaki çalışmalar tam olarak başlatılmıştır¹⁰⁰. Şehirde yaşayan Süryaniler, Nesturiler ve Ermeniler Katolik misyonerlerin hedefinde olmuştur. Misyonerlerin çalışmaları özellikle Süryanilerin ikiye bölünmesine neden olmuştur¹⁰¹. Fransiskan misyonerlerden sonra 1856 yılında bölgeye Dominiken misyonerleri gelmişlerdir. Bu misyonerler açmış oldukları eğitim kurumunda dini eğitimin yanı sıra dil eğitimi de vermişlerdir. Daha sonra Fransiskan ve Kapusen misyonerleri Diyarbakır'da *Peres Capucins* ve *Soeurs Franciscaines* adlarında erkek ve kız çocukları için iki okul açmışlardır¹⁰².

2.2. 1850'den Önce Amerikan Board Teşkilatı Misyonerlerinin Bölgeye ve Diyarbakır'a Yerleşme Çabaları

Amerikan Board Teşkilatı'nın, Osmanlı Devleti'nde yürütmüş olduğu faaliyetlerinin kapsamını genişletmek ve faaliyetleri daha etkin kılabilmek için 1828 yılında Malta'da bir toplantı düzenlemiştir. Burada alınan karar neticesinde önemli noktalara kurulacak yeni istasyonların yeri ve nasıl bir yöntem izleneceği ve bu merkezleri araştırmak üzere misyonerler görevlendirilmiştir. Alınan bu kararlarda

¹⁰⁰ Bozan, Oktay, "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi ve Faaliyetleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 2015, ss. 333-361.

¹⁰¹ Çatalbaş, Resul, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 2013, ss. 109-132.

¹⁰² Korkusuz, A.g.e, s. 126- 127.

teşkilatın bu yerler için birçok amacı vardı. Bunlar: Nasturilerin bağımsız olarak yaşamış oldukları dağlar (*Independet Mountain Nestorians*) arasındaki boşluktan faydalanmak ve dışlanmış halk olarak gördükleri Nasturiler'i kendi taraflarına çekebilmektir¹⁰³. Ayrıca Müslümanlar tarafından cahil ve geri bırakıldıklarını iddia ettikleri Ermeniler arasında faaliyet göstererek onların eğitimini üstlenmek ve sosyo-ekonomik olarak kalkınmalarını sağlamaktı. Bunun yanında Diyarbakır ve Musul arasında bir misyon bölgesi kurmak ve kendi faaliyet alanlarını genişletmek istemişlerdir. Bu sebeplerin yanı sıra Amerika'nın ekonomik emelleri doğrultusunda maddi ve manevi yönden desteklemiş olduğu Board Teşkilatı vasıtasıyla Ortadoğu petrolünü kontrol altına almayı hedeflemiştir¹⁰⁴. Tüm bunlar göstermiştir ki teşkilatın amacının sadece dini yaymak veya halkı her yönden bilinçlendirmek değil, ekonomik çıkarlar ön planda tutulmuştur.

Böylece alınan tüm kararlar kapsamında ilk olarak 1830 yılının baharında Amerikan Board misyonerlerinden H.G.O. Dwight ve Eli Smith büyük söz ve vaatlerle Malta'dan Ermeniler, Kürtler ve Nasturiler üzerine araştırma yapmak için görevlendirilmişlerdir¹⁰⁵. Dwight ve Eli Smith 1830'da İzmir'e gelmişlerdir¹⁰⁶. Buraya geldikten sonra Türkçe öğrenmek için Khatchadoor'a¹⁰⁷ giderek ve bazı eğitimli Ermeniler ile irtibata geçerek, bu kişilerden Türkçe eğitimi almışlardır¹⁰⁸. Eli Smith yapacağı hizmetlerde daha etkin olabilmek için Arapça ve bazı yerel dilleri dahi öğrenmiştir. Daha sonra bu iki Board misyoneri İran'da yaşayan Nasturiler'i ziyaret etmişlerdir. Eli Smith, buradan ayrıldıktan sonra kolera hastalığına yakalanmıştır. Ancak yaklaşık 3 ay sonra sağlığına kavuşmuş ve Tebriz'de çalışmalarına devam etmiştir. Tebriz'de çalışmalarını daha sağlam bir temele oturtmak için şehirde bulunan İngiliz elçi ve İngiliz bir doktorla bağlantı kurmuşlardır. Bu iki Board misyoneri burada 7 ay kaldıktan sonra 1831 yılının baharında Nasturi nüfusunun yoğun olduğu ve Board Teşkilatı ile haberleşmenin kolay sağlandığı

¹⁰³ Dwight, *A.g.e.*, p. 114.

¹⁰⁴ Kennedy, *A.g.t.*, p. 3.

¹⁰⁵ Barton, L. James, *Daybreak in Turkey*, Pilgrim Press, New York-Chicago-Boston 1908, s. 123; Tejirian, Eleanor H., Simon, Reeva Spector, *Conflict, Conquest and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions In The Middle East*, Columbia University Press, New-York 1893, p. 85; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1830, Vol. XXVI, Boston 1830, p. 249.

¹⁰⁶ Barton, *A.g.e.*, p. 123; Grabill, *A.g.e.*, p. 8.

¹⁰⁷ Adı geçen bu yer İzmir'in eski adlarından biri olup, o dönemde İzmir'den yaklaşık 7-8 km uzaklıkta bir yerdi.

¹⁰⁸ The Missionary Herald ..., 1830, p. 249.

Urmiye'ye geçmişlerdir¹⁰⁹. Dwight ve Eli Smith gerekli araştırmalarını yaptıktan sonra seyahatlerini kısa tutarak, 1831 yılının mayıs ayında ikinci kez İstanbul'a dönmüşlerdir. Gerek Eli Smith gerek de Henry Otis Gray Dwight görevleri esnasında eşleri ve çocuklarını dizanteri hastalığından kaybetmelerine rağmen üstlenmiş oldukları vazifelere ara vermeden devam etmişlerdir.

1832 yılında Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı olan misyoner Justin ve Charlotte Perkins de bölgede etüt çalışmaları yapmak üzere görevlendirilmişlerdir¹¹⁰. Ancak Perkins epilepsi hastalığına yakalanması ve ailesini farklı hastalıklardan ötürü kaybetmesi üzerine vazifesini yarıda bırakarak, Amerika'ya dönmek zorunda kalmıştır¹¹¹. Onun ölümünden hemen sonra tıp fakültesi mezunu Dr. Asahel Grant Urmiye'ye atanmıştır. İngiliz büyükelçisi ile bağlantı kurarak 1835 yılında Urmiye'ye gitmiş¹¹² ve burada yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Nasturi Misyonu'nu kurmuştur¹¹³. Dr. Ashel Grant'ın yapmış olduğu bu geziler esnasında gerek Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde yaşıyan Nasturi ve Kürtler gerek İran'da yaşıyan Nasturi ve Kürtler hakkında kendisinden sonra bölgeye gidecek olan Amerikalı misyonerler için önemli bilgiler toplamıştır. Dr. Ashel Grant bu seyahatlerine Dicle-Fırat Nehirlerini de dâhil etmiştir. Ancak Mezopotamya coğrafyasındaki iklim şartlarının diğer bölgelerden daha sıkıntılı ve fiziki yapının daha zor olması hasebiyle çalışmalarını sürdürürken oldukça sıkıntı yaşamışlardır. Board misyonerleri özellikle de buralardaki sıcaklıktan dolayı faaliyetlerinin daha kısıtlı imkânlar içerisinde sürdürdüklerini ifade etmişlerdir.

Board Teşkilatı'na bağlı misyonerler tarafından yapılan tüm çalışma ve araştırmalar neticesinde 1835 yılında Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende misyon merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır merkezli yürütülecek çalışmalar ise Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünölmüştür¹¹⁴. Bu

¹⁰⁹ Grant, *A.g.e.*, p. 13; Tejjirian, Simon, *A.g.e.*, p. 85-86; Anderson, Rufus, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Missionary House, Boston 1861, p. 30.

¹¹⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1850, Vol. XLVI, Boston 1850, p. 88.

¹¹¹ Kennedy, *A.g.t.*, p. 21.

¹¹² Grant, *A.g.e.*, p. 14; Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, John W. Parker, Londra 1842.

¹¹³ Bazı kaynaklarda bu misyonun 1833'te Nasturiler ve Urmiye'deki Türkçe konuşanlar için kurulduğu bilgisi de mevcuttur. Bkz. Bird, Mary R. S., *Persian women and their Creed*, Church Missionary Society Salisbury Square, E.G., London 1899, p. 17.

¹¹⁴ Çatalbaş, "A.g.m", ss. 109-132.

doğrultuda 1836 yılında Amerikan Board Teşkilatı tarafından Nasturiler'e yönelik İran'ın kuzeybatı hattını kapsayacak şekilde ilk misyon bölgesi kurulmuştur¹¹⁵. Perkins, Stoddard, Dr. Ashel Grant ve Fidelia Fisk gibi Board misyonerleri burada başarılı faaliyetlerde bulunmuşlardır¹¹⁶. Bu misyonerler çalışmalarını daha çok evlerinde vermiş oldukları eğitim faaliyetleriyle sürdürmüşlerdir.

Bu misyonerlerden sonra Board misyonerlerinden olan Dr. Holmes teşkilatın bölgedeki faaliyetlerini genişletmek için 28 Haziran 1839 yılında önce Ergani'ye, 3 Temmuz'da Diyarbakır'a geçmiştir. Dr. Holmes bu yolculuğunda Diyarbakır ve Ergani arasında yerel yetkililerin desteği ile varlıklarını sürdüren bazı Kürt grupların saldırısına uğradığını ifade etmiştir¹¹⁷. Burada kendisinden önce Board Teşkilatı'nın faaliyetlerini daha da ileriye taşımak için şehre gelen Dr. Ashel Grant ile buluşmuşlardır¹¹⁸. Ancak Dr. Grant buraya geldiği zaman Diyarbakır'da büyük bir anarşinin ve tüm batılı misyonerlere karşı büyük bir tepkinin doğduğunu görmüştür. Gerek bu olaylar gerek Diyarbakır'ın sıcak ikliminin sağlıklarını tehdit etmesi karşısında Dr. Ashel Grant burada 40 gün kaldıktan sonra 10 Temmuz 1839 yılında Dr. Holmes ile Diyarbakır'da buluşmuş ve Diyarbakır valisinin¹¹⁹ kendilerine sağlamış olduğu güvenlik tedbirleri altında Mardin'e geçmişlerdir¹²⁰. Ancak Dr. Grant arkadaşlarıyla şehirden ayrıldıktan sonra evlerinin Müslüman-Kürtler tarafından yağmalandığını ifade etmiştir. Bu iki misyoner Mardin'de de iki ay kaldıktan sonra buradan da ayrılmışlardır.

Dr. Grant Suriye'ye geçerek çalışmalarını özellikle buradaki Hristiyanlar arasında genişletmiştir. Daha sonra Dr. Grant Musul'a geçmiş ve faaliyetlerini özellikle Kürtler üzerine yoğunlaştırmıştır. Dr. Grant zorlu bir yolculuktan sonra 20 Eylül 1839 yılında tekrar Musul'a gelmiştir. Burada Nasturiler üzerine yapmış olduğu gezide, bölgede yaşayan halklar ve Nasturiler hakkında önemli bilgiler toplayarak, 1840 yılında Erzurum

¹¹⁵ Clowes, William, *A Handbook Of Foreign Missions: Containing An Account Of The Principal Protestant Missionary Societies In Great Britain: With Notices Of Those On The Continent And In America: Also Appendix On Roman Catholic Missions*, HardPress Publishing, London 1888, p. 171.

¹¹⁶ Clowes, William, *A.g.e.*, P. 172.

¹¹⁷ Tracy, Joseph *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, (Completed Chiefly From The Published And Unpublished Documents Of The Board), University Press, New-York 1842, p. 395.

¹¹⁸ Tracy, 1842, p. 395.

¹¹⁹ Bahsi geçen kişi Kasım 1836 - Eylül 1839 tarihleri arasında Diyarbakır ve Sivas valiliği yapan Çerkez Hafız Mehmed Paşa'dır

¹²⁰ Barton, *A.g.e.*, p. 128; Grant, *A.g.e.*, p. 32, 35ç

üzerinden İstanbul'a oradan da Metropolis'e¹²¹ gelmiş, 3 Ekim 1840 yılında Boston'a gitmiştir¹²². Dr. Grant'ın yapmış olduğu araştırmalar neticesinde merkeze raporlar göndermiş, önerileri ve talepleri neticesinde 1841 yılında Musul'da "Nasturi Misyonu" kurulmuştur. Ancak Nasturi ve Kürt Beyleri arasında çıkan çatışma sonucunda Nasturiler bağımsızlıklarını kaybederek, Kürt Beyi olan Nurullah'a bağlanmışlardır¹²³. Buna rağmen Board Teşkilatı'nın buradaki faaliyetleri devam etmiştir. 1844 yılında Dr. Grant'ın ölmesi üzerine Hakkâri'nin dağlık bölgesindeki bu misyonun varlığı da son bulmuştur. Dr. Grant bağlı olmuş olduğu ABCFM örgütüne büyük yararlılıklar göstermiş ve 24 Nisan 1844'te görev yapmış olduğu Musul'da ölmüştür. Dr. Ashel Grant mesleği gereğince Türkler, Kürtler ve İranlılarla farklı etnik köken ve inançlardan insanlarla dostluklar kurmayı başarmıştır. Özellikle de Kürtler ile olan yakınlığında ötürü Kürtler arasında "The good doctor" iyi doktor olarak bilinmekteydi. Dr. Ashel Grant görevi gereği Nasturiler üzerine yapmış olduğu bu gezileri her boyutu ile kaleme almış özellikle de Kürtlerin yaşayış biçimleri ve kültürleri hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir¹²⁴.

1844 yılında teşkilat tarafından Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerinin devam ettirilmesi için toplamda 8.000 kuruş bağış yapılmıştır. Aynı dönemde Diyarbakır gibi misyon bölgesi olan Amedia'ya 5.000, Kerkük, Mardin, Siirt'e 4.500'er kuruş ve Mutran Elita'ya da 2.000 kuruş bağış yapılmıştır¹²⁵. 1849 yılında ise bazı noktalara kurulacak istasyonların belirlenmesi için Board Teşkilatı tarafından misyonerler görevlendirilmiştir. Bu amaçla Erzurum'da Board Teşkilatı'nın görevli misyoneri ve papazı olan Mr. Josiah Peabody Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetini yürütmesi için Diyarbakır'a gönderilmiştir¹²⁶. Mr. Peabody şehre geldiğinde şehirde yaşayan dostları tarafında gayet sıcak karşılanmıştır. Özellikle de Ermeni olan Vartabed,¹²⁷ Mr. Peabody'e tüm çalışma ve seyahatlerinde yanında bulunmuş ve iyi bir rehberlik etmiştir. Bundan dolayı da Mr.

¹²¹ Metropolis, kuruluşu günümüzden yaklaşık 5000 yıl öncesine dayanan, İzmir'in Torbalı ilçesinin 5 km güneybatısında bulunan bir antik kenttir. Ancak bahsi geçen tarihte İzmir'e bağlı bir şehirdi.

¹²² Grant, A.g.e, p. 128.

¹²³ Çerme, Tomas, <https://hyetert.org/2016/07/01/tomas-cerme-misyonerler-avrupa-uygarliginin-dunyageneline-yonelen-taarruzu/> (E.T: 10.01.2022).

¹²⁴ Grant, A.g.e, 1841.

¹²⁵ Badger, George Percy, *The Nestorians and Their Rituals: With the Narrative of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 18421844, and of a Late Visit to Those Countries in 1850; Also ... the Religious Tenets of the Yezedees*, Vol. I, Joseph Masters, London 1852, p. 171.

¹²⁶ Papaz olan Josiah Peabody 1841 yılında İzmir'e gelmiş daha sonra Erzurum'a geçmiş, buradaki ilk Evangelist kilisesini organize etmiştir. Ayrıca İstanbul istasyonunda da faaliyet göstermiştir.

¹²⁷ Vartabed aslen Ermenistan'ın Geghi köyünden olup, Board misyonelerinin Ermeniler arasında faaliyet göstermesi için onlar ile ortak hareket etmiştir.

Peabody Diyarbakır'da geçirmiş olduğu 11 gün içerisinde kimsenin baskısı olmadan Ermeni kilisesinde serbestçe vaaz vermiştir. Bu çalışmalara ek olarak teşkilata ait bazı kitapları Ermeniler arasında daha rahat dağıtma imkânı bulmuştur. Böylece Protestan ve Ermeniler arasında yürütülen dini faaliyetleri 2 katına çıkarmayı başarmıştır¹²⁸.

Mr. Peabody'den sonra 1850 yılında Board misyoneri olan Mr. Ford'da Board Teşkilatı için 2 önemli topluluk olan Ermeni ve Suriyeliler arasında faaliyet göstermek için Diyarbakır'a gelmiştir. Aynı yıl içerisinde 1833'ten beri Bursa'da dini faaliyet gösteren Board misyoneri papaz Mr. Benjamin Schneider da Diyarbakır'a gönderilmiştir. Amaç ise Mr. Schneider Antep'te görev yapan Dr. Smith ile birleşerek, Ermeniler arasında faaliyet göstermekti¹²⁹. Mr. Schneider bu gaye ile Diyarbakır'a geçmiş ve buradaki dini çalışmalarına derhal başlamıştır. Özellikle de şehirdeki kadim Ermeni Kilisesi'nde yerel Ermeni yardımcılarının desteği ile vaazlar vermiştir. Board misyonerleri dini ve diğer faaliyetleri için ilk zamanlar Ermeni Kilisesi'ni kullanmışlardır. Misyonerlere göre tüm bu faaliyetler "Allah' evi ve onun rızası içindi". Bu nedenle misyonerin "Allah'ın Evi" olarak gördükleri Ermeni kilisesinden istifade edilmesinde bir sakınca görmemişlerdir.

Mr. Schneider'ın dini ve diğer misyonerlik faaliyetleri sırasında Diyarbakır'daki yerel yetkililer tarafından herhangi bir engel ile karşılaşmamış ve Diyarbakır valisi tarafından sıcak karşılanmıştır. Böylece Mr. Schneider, Diyarbakır valisinin desteği ile şehirdeki dini faaliyetlerini daha serbest yürütebilme olanağı da bulmuştur. Bunun yanında Mr. Schneider, validen şehirde faaliyet götüren Board misyonerlerinin çalışmalarını daha rahat yürütebileceği 14 tane evin yapılması sözünü almıştır. Mr. Schneider'a göre Diyarbakır'a kurulacak olan istasyon Board misyonerlerinin faaliyetleri için oldukça fayda sağlayacaktı¹³⁰. Böylece Mr. Schneider'ın bu öneri ve desteğiyle 1850 yılında Keldani, Süryani, Yakubi ve Nasturi toplulukların oluşan *Asuri Misyonu*'nun kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır ise bu misyonun en kuzey istasyonu olarak teşkil edilmek istenmiştir¹³¹.

¹²⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1850, Vol. XLVI, Boston 1850 p. 127-128.

¹²⁹ The Missionary Herald ..., 1850, p. 6.

¹³⁰ Thirty-Ninth Annual Report of The American Board Of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Boston, Massachusetts, Sept. 12-15, 1848, Printed For The Board, By T. R. Marvin, Boston 1848, p. 106-107, 111; The Missionary Herald ..., 1851, p. 6.

¹³¹ Bozan, "A.g.m", 2015, ss. 333-361.

Bundaki en önemli amaç Diyarbakır'daki bu istasyonunun Mardin, Mezopotamya'nın tamamı, Cizre bölgesi ve Musul istasyonları için bir temel olmasıydı¹³². Bunun için zamanla şehre birçok Board misyoneri gelmiştir. Bunlardan biri Isaac Grout Bliss olmuştur. Bliss şehre gelmeden Ergani'ye uğramış ve buradan Diyarbakır'a gelmiştir. Diyarbakır'da Mr. Schneider'in evine misafir olmuş ve burada yaklaşık 2 ay kalarak, buradaki misyonerlik faaliyetlerini Mr. Schneider ile ortaklaşa yürütmüştür¹³³. Mr. Schneider'dan hemen sonra burada bir boşluğun oluşmaması ve faaliyetlerin aksamaması için Mr. Wood ani bir kararla Diyarbakır'da dini faaliyetleri sürdürmek amacıyla papaz olarak atanmıştır¹³⁴.

¹³² Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-First Report Annual Meeting Held in Troy, Oswego, New York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLI- XLIV, Sept. 10-13, Boston 1850, p. 21.

¹³³ The Missionary Herald ..., 1851, p. 212.

¹³⁴ Thirty-Ninth Annual Report ..., 1848, p. 107.

İKİNCİ BÖLÜM

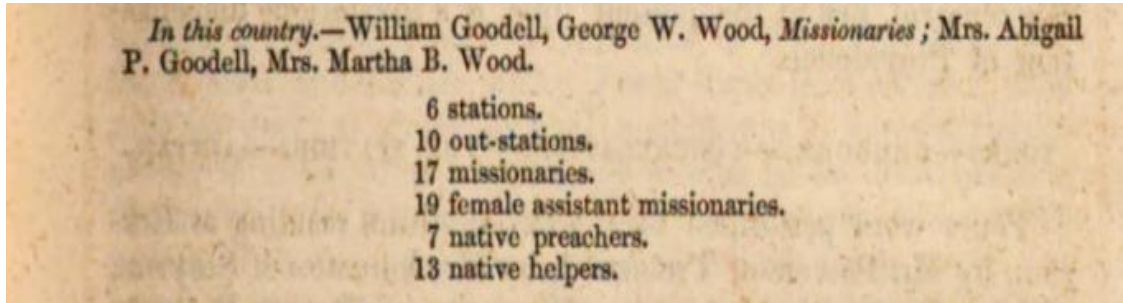
AMERİKAN BOARD TEŞKİLATI MİSYONERLERİNİN DİYARBAKIR'DAKİ FAALİYET VE KURUMLARI (1850-1916)

1. Dini Alandaki Faaliyetler

Board misyonerlerinin 1850 yılına kadar yapmış oldukları etüt çalışmalarının neticesinde Ermeni nüfusunun yoğun ve Osmanlı Devleti için önemli olan Diyarbakır, Kilis, Maraş, Adana, Kayseri, Urfa, Arapgir, Harput ve Maden gibi merkezlerde istasyonların kurulması ve var olanlarda çalışmaların daha da hızlandırılması kararlaştırılmıştır. Board Teşkilatı tarafından bu noktaların önemli olmasının en önemli nedeni buradaki Ermenilerin daha önce misyonerlik çalışmalarıyla uyandırılmış olmasıydı¹³⁵.

Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi 1850 yılına ait Board kaynaklarında Anadolu'daki istasyon sayısı 6 olarak verilmiş ve istasyonlara bağlı olan dış istasyonlar, misyonerlerin, kadın yardımcı misyonerlerin, yerel vaizlerin ve yerel yardımcılarının sayısı verilmiştir¹³⁶.

Tablo 2.1: 1850 yılına ait Board kaynaklarında Anadolu'daki istasyon ve görevli sayısı.

In this country.—William Goodell, George W. Wood, *Missionaries*; Mrs. Abigail P. Goodell, Mrs. Martha B. Wood.

6 stations.
10 out-stations.
17 missionaries.
19 female assistant missionaries.
7 native preachers.
13 native helpers.

1.1. Amerikan Board Teşkilatı Misyonerleri Tarafından Diyarbakır İstasyonu'nun Kurulması ve Teşkilatın Diyarbakır'a Yerleşme Çabaları (1850-1861)

Dr. Grant'ın ölümünden sonra Board Teşkilatı tarafından bölgeyi birçok misyoner gönderilmiştir. Teşkilatın Diyarbakır'a yoğunlaşmasının en önemli nedeni burada kurulacak olan Asur Misyonerliği için Diyarbakır'ın önemli bir merkez ve Ermenilerin

¹³⁵ The Missionary Herald ..., 1850, p. 6.

¹³⁶ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-First Report Annual Meeting Held in Troy, Oswego, New York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLI- XLIV, Sept. 10-13, Boston 1850, p. 67.

de ana yurdu olarak görülmesiydi¹³⁷. Bunun için Board Teşkilatı tarafından ilk olarak Misyoner Vertabed görevlendirilmiştir. Vertabed çalışmalarını daha çok Ermeniler arasında yürütmüş ve zaman içinde bu faaliyetleri Ermeniler arasında daha başarılı olmuştur. Ancak Vertabed 'in bu çalışmalarının olumsuz etkileri de olmuştur. Bu olumsuz etkilerden biri de Diyarbakır'da yaşayan Ermenilerin karşıt 2 gruba ayrılmasıdır¹³⁸. Vertabed, Diyarbakır'da kalmış olduğu altı ay içerisinde Diyarbakır'da Ermeni çocuklarına okul açmak için çalışmalar yürütmüş ve buradaki eğitim faaliyetlerini daha da genişletmek amacıyla merkezden maddi yardım talebinde bulunmuştur. Böylece Vertabed'in Diyarbakır'da yapmış olduğu Protestanlık faaliyetleri neticesinde yaklaşık 100-200 Ermeni Protestanlığa geçmiştir. Vertabed'den sonra Mr. Schneider Diyarbakır'daki yerli Ermeni dostlarının yardımı ile 4 Kasım 1851 yılında öncelikle Hani'yi ziyaret etmek için Diyarbakır'a gelmiştir¹³⁹.

Mr. Schneider'dan hemen sonra Dr. Azariah Smith Diyarbakır'a gelmiş ve burada bir istasyon teşkil etmiştir¹⁴⁰. Daha sonra Dr. Smith buradaki faaliyetlerin sistematik bir şekilde yürütülmesi için yaklaşık 50 Ermeni, bir Jacobit ve 11 yerli yardımcı ile küçük bir Protestan Kilisesi organize etmiştir¹⁴¹. Dr. Smith özellikle de Protestanlığı Ermeni ve Jacobiteler arasında yaymak için haftalarca çalışmıştır¹⁴². Ancak Smith'in bu faaliyetleri Diyarbakır valisinin tepkisine neden olmuştur. Faaliyetlerinde dikkatli davranmaları için yapılan uyarılara rağmen buna itaat etmeyenler valinin emri ile *Argona*¹⁴³ denilen bir yere sürgün edilmişlerdir¹⁴⁴. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen Dr. Smith birkaç hafta Diyarbakır'da kalmayı göze almıştır. Amacı burada bir kış geçirerek, aktif ve faydalı çalışmalarla kendisinden sonra şehre ve bölgeye gelecek olan Board misyonerlerinin

¹³⁷ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Fifth Annual Meeting, Held in Hartford, Connecticut, Press of T. R. Marvin, Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 14, 153; Richter, A.g.e, p. 116.

¹³⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851, p. 267.

¹³⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851, p. 77, 267.

¹⁴⁰ Richter, A.g.e, p. 116.

¹⁴¹ The Missionary Herald ..., 1851, p. 212.

¹⁴² Kurulan bu kilise zamanla artan Protestan nüfusa yeterli gelmeyecek ve Mr. Augustus Walker tarafından bir daha organize edilmiştir. Bkz. Fifty-Third Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester, N. Y., Press of T. R. Marvin, Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867, p. 81.

¹⁴³ Argona diye adlandırılan bu yerin günümüzde neresi olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamış ancak Diyarbakır'dan 40 mil (64,37376 km) uzakta bir kasaba olduğu bilgisinin olması buranın günümüzde Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesinin olduğu bilgisini desteklemektedir.

¹⁴⁴ Report of the American Board ..., Vol. XLI-XLIV Sept. 10-13, Boston 1850, p. 68.

çalışmaları için sağlam bir temel atmaktı¹⁴⁵. Ancak Dr. Smith'in yakalanmış olduğu Akciğer hastalığı nedeniyle Diyarbakır ve bölge genelinde onun gibi faaliyet gösterebilecek olan birinin derhal görevlendirilmesi gerekmekteydi¹⁴⁶.

Bu nedenle de Asur Misyonluğu kapsamında Dr. George W. Dunmore ve Mrs. Susan Wheeler Dunmore Diyarbakır'da yeni bir istasyonu kurmaları, faaliyetleri resmi olarak başlatmaları ve var olan misyonerlik çalışmalarını daha da genişletmeleri için atanmışlardır¹⁴⁷. Böylece Diyarbakır'daki Board Teşkilatı'nın misyonerlik faaliyetlerinin temelini atacak olan Mr. Dunmore¹⁴⁸ ve eşi Mrs. Dunmore 12 Aralık 1850 yılında Boston'dan hareket etmişlerdir. Şubat 1851 yılında İzmir'e oradan da Mart ayı içerisinde Antep'e geçmişlerdi¹⁴⁹. Dr. Dunmore Türkiye'ye gelmeden önce bölgedeki istasyonlardaki çalışmalarının verimliliği için New York'ta bazı kurslara da katılmıştı. Ayrıca Mr. Dunmore Diyarbakır'daki çalışmalarını daha rahat yürütebilmek için gerek burada gerek de Urfa'da Türkçe üzerine eğitim almıştır. Buradaki çalışma ve eğitimi bittikten sonra Kasım 1851 yılında Mr. Dunmore ve eşi Mrs. Dunmore ile görev yeri olan Diyarbakır'a geçmişlerdir¹⁵⁰. Burada kendisini Dr. Azariah Smith'in evinde hizmet eden yerli dostları ve Hani'de Board misyonerleri ile ortak faaliyet gösteren Baron Stephan karşılaşmışlardır¹⁵¹.

Mr. Dunmore'un Diyarbakır'daki çalışmaları daha çok dini alanda olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise bu tarihlerde Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır'da henüz eğitim ve sağlık faaliyeti yürütülecek kurumların tesis edilmemiş olmasıydı. Bu nedenle de şehirdeki Board çalışmaları dini alan ile sınırlı kalmıştır. Mr. Dunmore, Diyarbakır'daki çalışmalar devam ederken Harput, Hani¹⁵², Ergani, Arapgir, Mardin, Erzurum, diğer

¹⁴⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1854, Vol. L, Boston 1851, p. 209; Report of the American Board ..., 1850, p. 68.

¹⁴⁶ Dr. Smith Antep'te yapmış olduğu çalışmalarıyla ön plana çıkmış olup, yakalanmış olduğu hastalığı nedeniyle 14 Ekim 1851 yılında Rodos'ta ölmüştür.

¹⁴⁷ Bazı Board raporlarında Asur bazısında ise Ermeni Misyonluğu ifadesi kullanılmıştır. Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Third Annual Meeting Held in Troy, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLIII-XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 61-62.

¹⁴⁸ Board ve yabancı kaynaklarda Mr. Dunmore için Mr. ve Dr. unvanları kullanılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'a geliş tarihleri de farklı verilmiştir.

¹⁴⁹ Report of the American Board ..., 1850. P. 67. Board ve yabancı kaynaklarda Mr. Dunmore için Mr. ve Dr. unvanları kullanılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'a geliş tarihleri de farklı verilmiştir.

¹⁵⁰ The Missionary Herald ..., 1851, p. 140.

¹⁵¹ Barton, A.g.e, p. 130; The Missionary Herald ..., For The Year 1852, Vol. XLVIII, Boston 1852, p. 78.

¹⁵² Mr. Schneider 1851 senesinde ziyaret ettiği ve *Haineh* diye adlandırdığı Hani'de 200 Ermeni hanesinin olduğundan bahsetmesine rağmen Dunmore ise *Hinne* olarak adlandırdığı Hani için "Ermeni Köyü" tabirini kullanmış ve burada 1500 Ermeni'nin yaşadığını ifade etmiştir.

önemli şehir ve kasabaları da ziyaret etmiş faaliyetlerini buralarda devam ettirmiştir. Mr. Dunmore, Diyarbakır'da kalmış olduğu 2 yıl içinde şehirde göstermiş olduğu faaliyetleri merkeze rapor etmiştir. Bunun yanında şehre ve bölge geneline gönderilecek olan misyonerler ve aileleri için başka merkezlerin özellikle de Fırat Nehri havzasında yeni hizmet alanları açmak için uğraşmıştır. Mr. Dunmore özellikle de Amerikan Board Teşkilatı için Anadolu'da önem vermiş oldukları 5 merkezden olan Arapgir (Arabkir) ve Diyarbakır'daki çalışmalarına daha fazla yoğunluk vermiştir. Bunun için 1852 yılının Ağustos ayında Board misyonerleri için önce Diyarbakır kadar stratejik öneme sahip olan Harput'a daha sonra da Arapgir'e geçmiştir¹⁵³. Mr. Dunmore bu 2 noktada da Ermeni kiliselerinde vaazlar vererek, dini çalışmaları genişletmiş ve saha çalışmalarına katılmıştır. Ancak çalışmaları sırasında rahatsızlanmış ve kışa girmeden tekrar asıl görev yeri olan Diyarbakır'a dönmüştür. Mr. Dunmore şehre geldiğinde daha önce olduğu gibi Diyarbakır'da her anlamda karışıklık devam etmekteydi. Ayrıca Diyarbakır valisi ve buradaki halkın misyonerlere olan tepkileri hâlâ sürdüğünü ve Vali tarafından tekrar tehdit edildiğini ifade etmiştir. Ancak tüm olay ve tepkilere rağmen Mr. Dunmore ve Board Teşkilatı'na bağlı diğer misyoner arkadaşları faaliyetlerine devam etmişlerdir. Mr. Dunmore 1852 yılı içinde dostu olan Stephan'ın faaliyette bulunduğu, Board Teşkilatı için önem arz eden ve gelecek için umut vaat eden Hani'ye (Hinne) geçmiştir. Burada Mr. Dunmore'dan dini faaliyetler ve kilise ayini için bir vaiz talep edilmiştir. Mr. Dunmore Hani'den Çüngüş'e (Chûnkûsh)¹⁵⁴ geçmiştir. Burada da kendisinden dini faaliyetler ve kilise ayini için bir vaiz talep edilmiş ancak bu iki yer için de herhangi bir yerden yardım ve ödenek olmadığı için Stephan kendi imkânları ile faaliyet göstermiştir¹⁵⁵.

1851-1852 yıllarında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı dış istasyonlarda görevli Board misyonerleri olmasına rağmen din, eğitim ve sağlık alanlarında henüz bir faaliyetin olmadığı görülmektedir.

¹⁵³ The Missionary Herald ..., For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, p. 206.

¹⁵⁴ Dunmore 1852 yılında ziyaret ettiği Çüngüş'te (Chûnkûsh) 300 hanenin bulunduğunu ve burası için *Ermeni Köyü* tabiri kullanmıştır. Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 84.

¹⁵⁵ Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 84.

Tablo 2.2. 1851-1852 yılları arasında Diyarbakır İstasyonu'nda faaliyet gösteren Board Teşkilatı'na bağlı misyoner ve yerli yardımcı sayısı.

Yıl	İstasyon	Amerikalılar				Yerli yardımcıları		Toplam
		Erkek Misyoner	Doktor	Öğretmen	Yardımcı Kadın Misyoner	Vaiz	Yardımcı	
1851 ¹⁵⁶	D.Bakır	1	-	-	1	-	1	3
1852 ¹⁵⁷	D.Bakır	1	-	-	1	-	2	4

1853 yılında Halep ve Nasturi Misyonları arasında kalan Diyarbakır, Antep ve Musul gibi istasyonlardaki kiliseler organize edilmiştir¹⁵⁸. Board misyonerleri gerekli alan çalışmalarını yaptıktan sonra 1854 yılında ilk olarak Harput Ermeni İstasyonu bünyesinde Arapgir merkez istasyonuna bağlı bir Harput istasyonu kurmuştur. Ancak Harput istasyonu bir yıl sonra dış merkez istasyon konumuna getirilmiştir¹⁵⁹. Diyarbakır ise bu teşkilatlanma yapısında Doğu Türkiye Misyonu sınırları içinde yer alacak olan Harput istasyonuna bağlı bir dış istasyon olarak teşkil edilmiştir¹⁶⁰. Board Teşkilatı'nın bu doğrultuda hareket etmesinin en önemli nedeni faaliyetleri için bunun daha güvenli olmasıydı. Böylece Diyarbakır Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı misyonerlerin doğrudan değil de dolaylı bir şekilde faaliyet yürüttükleri ve ikamet ettikleri bir yer olmuştur. Bütün bu çalışmalardan sonra Amerikan Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresinde başta Türk ve Kürtler arasında kalarak kendi anadillerini ve ırklarını unuttuklarını, parçalandıklarını savundukları Ermeni, Süryani ve Nasturiler içinde etkin bir misyonerlik faaliyetine başlamışlardır.

Ancak Board Teşkilatı'na bağlı misyonerlerin göstermiş oldukları yoğun çabalar, zamanla açmış oldukları eğitim kurumları, hastane, yetimhaneler ve yardım kuruluşlarının da etkisiyle faaliyetleri ileri taşınmış, ideolojileri için daha fazla taraftar

¹⁵⁶ Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty Second Annual Meeting, Held In Portland, Maine, Sept. 9-12, 1851, Press of T. R. Marvin, Boston 1851, p. 82.

¹⁵⁷ Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 82.

¹⁵⁸ Hewitt, John H., *Williams College And Foreign Missions; Biographical Sketches of Williams College Men Who Have Rendered Special Service to the Cause of Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1914, p. 266.

¹⁵⁹ Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 201.

¹⁶⁰ Barton, A.g.e, p. 139.

bulmaya başlamışlardır. İlk olarak 1854 yılının Nisan ayında Diyarbakır'daki Protestan Kilisesi organize edilmiş ancak senenin sonuna kadar küçük bir kilise olarak kalmıştır.¹⁶¹. Böylece buradaki çalışmalarına tam olarak başlamış ve kilisenin başına Mr. Dunmore ile ortak faaliyet gösteren yerli papaz Tomas Boyacıyan getirilmiştir. Boyacıyan papazlık görevi almadan önce şehirde ipek imalatı işi ve ticaret işleri yapmaktaydı. Bu görevi nedeniyle mesleğinden ve ipek ticareti ağından dışlanmıştı. Boyacıyan, Harput Koleji'nde görevli olan Miss. Allen ile evlenmek üzere oraya taşınmış ve kilisedeki faaliyetlerin yürütülmesi görevi Dr. Dunmore'a bırakılmıştır¹⁶². Ancak Mr. Dunmore ateşli bir hastalığa yakalandığı için Diyarbakır'daki görevini yarıda bırakarak Arapgir'e gitmiştir.

Daha sonra onun yerine Diyarbakır'daki Board Teşkilatı'nın faaliyetlerinin devam ettirilmesi ve ileriye taşınması için misyoner Mr. Augustus Walker görevlendirilmiştir¹⁶³. Bu doğrultuda Mr. Walker ve eşi Mrs. Eliza M. Walker Boston'dan Antep'te geçmişlerdir. Mr. Walker çifti burada yazı geçirdikten sonra Antep valisinin kendilerine sağlamış olduğu güvenli bir ortamda *Shemmas* adında bir kişi ve iki katırcı genç ile yola çıkmışlardır. 1854 yılının Ocak ayında Diyarbakır'a geçmişlerdir¹⁶⁴.

The Central Presbyterian gazetesinin 16 Nisan 1873 yılındaki haberine göre Mr. Walker ve eşi Diyarbakır'a geldiklerinde burada Mr. Dunmore'un kendilerini karşıladığı ifade edilmiştir. Ancak daha önce yaşamış oldukları sıkıntıların benzerini burada da yaşamışlardır. Mr. Walker, eşi Eliza M. Walker ve yanındakiler ile Diyarbakır'da geçirmiş oldukları ilk geceyi şöyle ifade etmektedir: *Shemmas'in isteği üzerine kaldığımız evin çatısından dışarıya baktık kimseler yoktu. Ancak dışarıdan ağlama sesleri, kargaşa, silah sesleri geliyordu. Olanları büyük bir korku içinde dinledik. O gece hiç uyumadık ve geceyi devamlı dua ile geçirdik. Burada soygunculuk mevcut olup, bizim ile beraber olan bir katırcımız dahi öldürüldü*¹⁶⁵. Ayrıca Mr. Augustus Walker, bu şehre gelmelerindeki en güzel ve eğlenceli tarafı ise arkadaşları olan Dr. Dunmore'un kendisinden önce buraya gelip, şehirde önemli faaliyetlerde bulunmuş olmasıdır. Dr.

¹⁶¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859, p. 175.

¹⁶² Sipahi, Ali, *At Arm's Length: Historical Ethnography Of Proximity In Harput*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology and History) in the University of Michigan, America-Michigan 2015, p. 227, 224.

¹⁶³ Walker bu görevi devraldığı anda kilise toplam 100'den fazla üyeye sahipti. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870, p. 396.

¹⁶⁴ Fifty-Third Report Annual ..., Vol. LII-LVII, October 6-9, 1863-1867, p. 81.

¹⁶⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, p. 239.

Dunmore'un buralarda Board Teşkilatı için atmış olduğu sağlam temeller sayesinde bu şehirdeki işlerinin daha kolaylaştığını ve tek temennisinin bu şehirde yaşayanlara Mr. Dunmore gibi aşk ve istekle faydalı işler yapabilmek olduğunu ifade etmiştir. Augustus Walker'in Diyarbakır'da görevlendirmesinin en temel nedenlerinden biri de oradaki Kürtler arasında Protestanlığı yaymaktı¹⁶⁶. Mr. Walker bu amaçla 1854 yılının sonlarına doğru ilk olarak kendisine yardım eden üç üye ve bir topluluk ile daha önce organize edilen küçük Protestan Kilisesi'ni gözden geçirip, faaliyetlerini daha sağlam bir çerçevede sürdürmek istemiştir¹⁶⁷.

Mr. Walker Diyarbakır'da bulunduğu süre zarfında bir dış istasyon olarak teşkil edilen Hani'de faaliyet gösteren yerli dostlarına yardım etmek amacıyla buraya gitmiştir. Ancak Board misyoneri Mr. Walker ve eşi Diyarbakır'da çok kalmayıp, Kıtılbıl'a (Cutterbul-Kutterbul) giderek orada faaliyetlerine devam etmişlerdir¹⁶⁸. Mr. Walker burada faaliyetlerine devam ederken, Board Teşkilatı tarafından Dr. Davit H. Nutting, eşi Elizabeth Nutting ve üç misyoner ailesi de Diyarbakır'da faaliyet göstermeleri için görevlendirilmiştir.

Dr. Davit H. Nutting ve eşi Elizabeth Nutting görevleri için 8 Ağustos 1854 yılında Boston'dan hareket etmişlerdir. Nutting çifti 1855 yılında Diyarbakır'a ulaşmış, burada kendilerini Mr. Walker ve eşi karşılamışlardır¹⁶⁹. Dr. Davit Nutting ve eşinin şehre geldikten sonra şehirde faaliyet gösteren Mr. Dunmore ve eşi buranın sıcak ikliminden etkilenmeleri sebebiyle bir süreliğine şehirden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu iki misyonerin özellikle buraya kış ayında gelmelerinin nedeni yazın Diyarbakır sıcaklığında çalışmanın oldukça zor olmasıydı. Dr. Davit Nutting'in şehre gelmesiyle buradaki faaliyetlerin sekteye uğramaması Mr. Dunmore'u memnun etmiştir. Dr. Nutting şehre geldikten bir ya da 2 hafta sonra kendisinden önce Diyarbakır'a atanan İngiliz konsolosu William Richard Holmes¹⁷⁰ ile görüşmüştür.

¹⁶⁶ Sipahi, 2015, p. 203.

¹⁶⁷ Fifty-Third Report Annual, ..., Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867, p. 81.

¹⁶⁸ *The central Presbyterian*, [volume.8], April 16, 1873, Image 1. No. 39.

¹⁶⁹ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston, 1854-1857, p. 99-100.

¹⁷⁰ William Richard Holmes, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından 23 Kasım 1852 tarihinde Diyarbakır konsolosu olarak atanmıştır. Osmanlı makamlarınca da Diyarbakır İngiliz konsolosu olarak kabulü ve tasdikinin ardından Erzurum'dan ayrılarak 28 Ekim 1854 tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir. Diyarbakır'a geldiğini, Diyarbakır Valisi Hamdi Paşa tarafından gayet dostane ve samimi bir şekilde karşılandığını belirtmektedir. Holmes görevine 12 Ocak 1860 tarihine kadar devam etmiştir. Görür, İbrahim Halil,

Bundan kısa süre sonra Dr. Nutting, Diyarbakır valisi, valinin mali işler ile ilgilenen yardımcısı ve şehirdeki bazı seçkin kişiler tarafından saraya davet edilmiştir. Bu davetin en önemli nedeni Diyarbakır valisi Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın¹⁷¹ misyonerlere karşı olan sert tavrının zamanla olumlu yönde değişmiş olmasıydı. Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın ciddi bir rahatsızlık geçirmesi üzerine hekim olan Dr. Davit Nutting, paşanın oğlu, hazinedarı, yardımcısı ve tüm hizmetlileri tarafından paşanın sarayına tekrar davet edilmiştir. Dr. Davit Nutting, paşanın sarayına üç hafta boyunca her gün giderek, kendisini tedavi etmiştir. Hamdi Paşa ise Dr. Davit Nutting'in bu ilgisi karşısında memnun olmuş ve kendisine iki tane güzel at hediye etmiştir. Hamdi Paşa daha sonra misyonerlere 80, Kenan Paşa¹⁷² ise 4 dolar bağışta bulunmuşlardır. Bu vesilesiyle Diyarbakır'daki Board misyonerleri Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa ile dostane ilişkiler kurarak, şehirde misyonerlik faaliyetlerini rahat yürütmüşlerdir. Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın misyonerlere karşı takındığı bu tavır misyonerlerin gerek saray içerisinde gerek Müslüman ahali arasında saygınlığını da arttırmıştır. Ayrıca valinin Board misyonerlerine olan manevi desteğinin yanı sıra o dönemde kendisine bağlı olan Siirt kaymakamı Kenan Paşa vasıtasıyla Dr. Davit Nutting ve arkadaşlarına 2.000 kuruşluk maddi yardımda da bulunmuştur. Dr. Nutting misyonerlik faaliyetlerinin yanında kısa sürede Halep'ten getirtmiş olduğu tıbbi malzemeler ile Diyarbakır'da ayarlamış olduğu küçük bir odada dispanser¹⁷³ açmıştır¹⁷⁴.

Dr. Nutting, dispanserde sağlık faaliyetlerini sürdürürken misyoner arkadaşları olan Mr. Augustus Walker ve Baron Thomas ise misyonerlik çalışmaları kapsamında paşanın sarayına yakın bir yerde kiraladıkları evde her çarşamba ve cuma akşamları vaaz

"İngiltere'nin Diyarbakır Konsoloslugu: Açılışı ve İlk Dönem Faaliyetleri (1854-1860)", *OTAM*, 45/Bahar, 2019, s. 99-101.

¹⁷¹ İki kez Diyarbakır Valiliğine atanan Mehmed Hamdi Paşa ilk valilik görevini 1846 yılında yapmış ve 16 gün bu göreve devam etmiştir. İkinci görevini ise 1853 yılında 5 ay iki gün yapmıştır. Ülke, Cemal, *Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Mardin 2014, s. 49; Bulduk, Abdulgani Fahri, *Diyarbakır Valileri*, (Yay. Haz. Eyyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşgün), Medrese Yayınları, İstanbul 2007, s. 167.

¹⁷² Bahsi geçen kişi 1 Ağustos 1852 tarihinde Diyarbakır'a bağlı sancak olan Siirt'e atanan Kenan Paşa'dır. Kenan Paşa Boar misyonerinin kaynaklarında isyankâr Kürt olarak telaffuz edilmiştir.

¹⁷³ **Dispanser:** Hastaneye yatışı yapılmadan ve bakıma gereksinim duyulmayan hastalara ayakta tanı ve sağaltım hizmetleri verilen bir sağlık evidir.

¹⁷⁴ *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855, p. 224, 233-234, 342.*

vermekteydiler¹⁷⁵. Bu Misyonerlerin düzenledikleri toplantılara yaklaşık 200 kişinin katılımıyla sabah saat dokuzda başlayıp öğleden sonra üçe kadar devam etmişlerdir. Vaazları dinlemeye gelenlerin çoğunluğu Amerikan cemaatine mensup kişilerdi¹⁷⁶. Özellikle Augustus Walker hastalanmadan önce her çarşamba öğleden sonra da kadınlara toplantı yapmaya devam etmiştir. Bu vaazlara katılan kadın sayısı mevsim koşullarına bağlı olarak 20 ile 40 kişi olarak değişkenlik göstermiştir. Hargop ve Muggerditch'te hemen hemen her gün toplantılar düzenleyerek ders vermişlerdir. Bu iki öğretmen yapmış oldukları toplantılarda genellikle Türkçe basılan Ermeniceden Türkçeye çevrilmiş olan belge, not veya mektuplar üzerinden ders vermişlerdir¹⁷⁷. Ancak Walker ve Dr. Nutting Diyarbakır'da faaliyet gösterdikten bir süre sonra şehrin aşırı sıcağına uzun süre dayanamayarak 5 Nisan 1856 yılında Diyarbakır'a gelen Dr. Knapp ve eşi ile birlikte 24 Haziran 1856 yılında ortam ve iklim olarak daha uygun bir yer olan Hani'ye geçmişlerdir¹⁷⁸.

Board misyonerlerinin burayı tercih etmelerindeki diğer bir sebep, kendilerinden önce Hani'ye gelen yerli dost ve yardımcıları olan Stephan'ın burada hizmet vermeye başlamasıydı. Diğer bir neden de, Hani'de Protestanlığa geçmiş olan Ermenilerin yardım talebi ve misyonerlerin destekleri ile Ermenilerin kendilerine rahat hareket sahası sağlamasıydı¹⁷⁹. Dr. Knapp ve eşi ise burada buldukları süre zarfında Ermenilerden Ermenice konuşmayı öğrenme imkânı bulmuş böylece Ermeniler arasında yürütmüş oldukları misyonerlik çalışmalarında daha etkili olmuşlardır. Daha sonra bu üç Board misyoneri eşleriyle yazı Hani'de geçirdikten sonra Diyarbakır'a dönerek çalışmalarına buradan devam etmişlerdir. Ayrıca kendileri ile ortak hareket eden Garabet'in çalışmaları ile Merkez Kilisesi tarafından Diyarbakır ve çevresindeki Board faaliyetlerinin

¹⁷⁵ Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1856, Vol. LLI, Boston 1856, p. 205.

¹⁷⁶ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 108.

¹⁷⁷ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 108.

¹⁷⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston, 1855, p. 341; Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 106; The Missionary Herald ..., For The Year 1856, Vol. LLI, Boston, 1856, p. 132.

¹⁷⁹ Walker'in böyle hissetmesinin en büyük sebebi o dönemde Diyarbakır eyaletine bağlı bir sancak konumundaki Hani'deki Sancak Beyi'nin kendisine karşı takındığı olumlu tavır olmuştur. Bunun yanı sıra Walker'in deyişiyle bu bey devlete bağlı davranmayı vergi dahi vermemekteydi. Bkz. The Missionary Herald ..., 1855, p. 341.

hızlanması için 50 İncil ve 148 Ahit satılmış ve gelirinden 300 kuruş bağış yapılmıştır. Ayrıca her ay düzenli olarak 25 dolar bütçe ayrılmıştır¹⁸⁰.

Ayrıca Dr. Nutting ve Dr. Knapp çalışmalarını sürdürürken eşleri Elizabeth Nutting ve Eliza M. Walker de bayanlara yönelik haftalık toplantı yapmaya devam etmişlerdir¹⁸¹. Mr. Dunmore ise Diyarbakır merkezindeki faaliyetlerine kısa bir süre ara vererek, Arapgir ve Harput'ta faaliyet gösterdikten sonra tekrar Diyarbakır ve çevresinde özellikle de Çermik'te çalışmalarına devam etmiştir. Burada kendileri ile ortak hareket eden Protestan lideri Khashadoor ile seyahate çıkmış ve faaliyetlerini daha çok Kürtler üzerinde yoğunlaştırmıştır¹⁸². Mr. Dunmore ve Khashadoor Bakur Maden'de¹⁸³ bir gece geçirdikten sonra Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Çermik'e geçmişlerdir¹⁸⁴. Burada vaiz Hargope, ilk sabah ayininde yaklaşık 20 kişiye vaaz vermiştir. Dunmore, Hargope ve oradaki Protestan okulunda öğretmenlik yapan kişilerle iş birliği içinde köy ve kasabalarda bulunan okullarda faaliyet göstermişlerdir. Dunmore notlarında faaliyetleri neticesinde burada Protestanlığa geçen 6 ailenin olduğunu kaydetmiştir¹⁸⁵.

1857 yılında Harput'ta bulunan Mr. Dunmore tekrar Diyarbakır'a geçmek için yola çıkmıştır. Ancak Choonkoosh'da (Çüngüş) Board Teşkilatı adına faaliyet gösteren Protestanlar ve Çüngüş müdürü arasında bazı sıkıntıların yaşanması üzerine Mr. Dunmore da yerli dostlarının yardımıyla olayı araştırmak için önce Çüngüş'e geçmiştir. Bu tarihte Çüngüş müdürü Şahin Ağa sadece Protestan ahali ile değil genel olarak Çüngüş halkı ile sıkıntı yaşamıştır¹⁸⁶. Dunmore burada Çüngüş müdürü Şahin Ağa ile kavga eden Sarkis diye bir Ermeni yardımcının evinde kalmıştır¹⁸⁷. Mr. Dunmore, Çüngüş müdürü ile buradaki Protestanlar ve Ermenilerin durumunu görüştüğten sonra kendisinden

¹⁸⁰ Report of the American Board ..., 1855-1857, p. 81.

¹⁸¹ Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 184.

¹⁸² The Missionary Herald ..., 1857, p. 336.

¹⁸³ Bu yer günümüzde Elazığ'a bağlı Maden ilçesidir.

¹⁸⁴ Çermik o dönemde Diyarbakır Beylerbeyine bağlı bir sancak olup, burada Müslüman ahali çoğunlukta idi. Dunmore notlarında Çermik'te yüz otuz Ermeni hanesinin olduğunu kaydetmiştir. Bkz. The Missionary Herald ..., p. 336.

¹⁸⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855, p. 336.

¹⁸⁶ Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş-1*, Çizgi Yay, İstanbul 2021, s.44.

¹⁸⁷ Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 397, 398.

Protestanlara karşı daha olumlu olma sözü aldıktan buradan ayrılmış¹⁸⁸, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Adış-Değirmen (Aedish)¹⁸⁹ köyüne geçmiştir.

Mr. Dunmore; ziyaret etmiş olduğu bu köydeki halkın kendisine çok kötü davrandığını, kendisini tehdit ederek darp ettiklerini ve köyden kovduklarını ifade etmiştir. Mr. Dunmore, Çüngüş ve Çermik istasyonlarında küçük bir kilise inşa etmek üzere tekrar bu istasyonlara gelmiştir¹⁹⁰. Buradaki işlerinin ardından Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Adış köyüne tekrar gitmiştir. Ancak buradaki halkın dik kafalı insanlar olduklarını bu nedenle de kendisini tehdit ettiklerini, dövdüklerini ve köyden kovduklarını ifade etmiştir. Mr. Dunmore bu gezilerinin sonunda da Ergani'yi (Arghani) ziyaret etmiştir. Mr. Dunmore'a göre o dönemde Ergani'de 300 Müslüman, 350 de Ermeni hanesi bulunmaktaydı. Buradaki 2 Protestan papaz ile kilise ayini ve misyonerlik faaliyetlerine katılmıştır. Mr. Dunmore buraları ziyaret ettikten sonra tekrar Diyarbakır'a dönmüştür. Dunmore bahsi geçen istasyon ve köylerde faaliyet gösterirken, aynı yıl içerisinde Board misyonerleri Mr. Marsh, Mrs. Marsh ve Mrs. Lobdell da Kıtılbıl ve Hani'ye gelmişlerdir. Kıtılbıl'da düzenlenen kilise ayinlerine katılıp, buradaki eğitim faaliyetlerini kontrol etmişlerdir. Ayrıca bu 2 Board misyoneri Kıtılbıl'daki ayinlerin Arapça yapıldığını ifade etmişlerdir¹⁹¹.

Daha sonra Hani'ye geçerek buradaki faaliyetleri ve okulu ziyaret etmişlerdir. 1856 yılında bu üç Board misyoneri, istasyonlarda yazı geçirdikten sonra, iki dış istasyondan da oldukça memnun ayrılmışlardır. Nedeni gerek Hani'de gerek Kıtılbıl'da Protestanlığa geçenlerin sayısının giderek artması ve buralardaki okullarda da önemli çalışmaların yapılmasıydı¹⁹². Ondan sonra buradaki misyonerlik faaliyetlerini daha çok yerli arkadaşları devam ettirmişlerdir. Dr. Dunmore'dan sonra Board misyoneri Wheeler araştırma yapmak için önce Harput'u daha sonra Çüngüş'ü ziyaret etmiştir. Buradaki Ermeniler ile görüşmeler yapmış, Çüngüş'te faaliyet gösteren yerli Protestan

¹⁸⁸ Çüngüş o dönemde Diyarbakır beylerbeyine bağlı bir sancak olup, Müslüman ahali çoğunlukta olmuş olsa da Dunmore göre orada Ermeniler beş yüz hane iken Müslümanlar ise sadece iki yüz hane idi. Bkz. The Missionary Herald ..., 1855, p. 336.

¹⁸⁹ Adış- Değirmen köyü, günümüzde Diyarbakır'ın Çüngüş İlçesi'ne bağlı bir köydür.

¹⁹⁰ The Missionary Herald ..., 1857, p. 398.

¹⁹¹ Dunmore, buradaki halkın okumaya karşı, kaba ve sert olduğunu hatta buradaki zabitan dahi kendilerinden çekindiğini ifade etmiştir. Bkz. The Missionary Herald ..., 1857, p. 398.

¹⁹² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858. p. 184-185.

arkadaşlarıyla görüşmüş ve kilise ayinlerine katılmıştır. Wheeler Çüngüş'ten sonra Eğil (Egil)'i de ziyaret etmiştir¹⁹³. Wheeler'ın bu ziyaretin sonra Eğil, Ergani, Ergani-Maden (Argana, Arghani-Maden) ve Çermik gibi yerlerin çevre köylerle beraber Diyarbakır İstasyonu'na bağlanmasına karar verilmiştir¹⁹⁴.

1857 yılı içerisinde aynı şekilde Mr. Walker, Karabaş (Karabash) ve Hani'yi ziyaret etmiştir. Ancak misyoner Mr. Walker özellikle Karabaş'a gittiğinde buradaki Hristiyanların durumundan memnun kalmamıştır. Burada Protestanlık faaliyetleri yürütmek için uygun ortam bulamamıştır. Bunun nedeni, halk korkudan Protestanları evlerine almaya cesaret edememiş olmasıdır. Protestanlığın yayılması için buralarda uygun bir yerin temini de mümkün olmamıştır. Bu durum Board Teşkilatı'nın buradaki çalışmalarını kısıtlamıştır. Ancak her şeye rağmen buradaki Jakobit papaz lideri kendilerine iyi davranmıştır. Bu papaz Karabaş köyünde faaliyet göstermesine rağmen Kabe köyünde (Kyabi-Kaaba Keoy)¹⁹⁵ ikamet etmekteydi. Bu da misyoner Mr. Walker'ı mutlu etmiş ve böyle önemli bir insanın dostluğunu kazanmayı başarı saymıştır¹⁹⁶.

1858 yılında Tomas Boyacıyan Harput'tan Diyarbakır'a dönmüş ve burada Wheeler ile birleşerek faaliyetlerini hızlandırmışlardır¹⁹⁷. Tomas Boyacıyan'ın şehre gelişi ile özellikle de buradaki Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetleri yoğunluk kazanmıştır¹⁹⁸. Ermeniler arasındaki çalışmaların yaygınlaşması ve kalıcılığı için Amerikan Board misyonerleri ve kendileri ile ortaklaşa çalışan İngiliz misyonerlerinden ek ödenek talebinde bulunmuşlardır. Merkez tarafından kendilerine gönderilen bu yardımlar ile bir Evangelist Kilisesi kurmuşlardır. Tomas Boyacıyan'ın yanı sıra Mr. Dunmore, Allen ve Wheeler de bölgelerdeki faaliyetlere katılmışlardır. Bu Board misyonerleri faaliyet gösterirken Ermeniler üzerine yoğunluk vermişlerdir. Bunun yanı sıra faaliyetlerini geliştirmek ve yaymak için Kürt ve Türkler üzerine de yönelmişlerdir.

¹⁹³ Wheeler, 1857 senesini kasım ayında ziyaret ettiği Çüngüş'te 200 Türk, 500 Ermeni hanesi, Eğil'de 800 hanenin olduğunu ifade etmiştir. *The Missionary Herald* ..., 1858, p. 77, 79.

¹⁹⁴ *The Missionary Herald* ..., 1858. p. 278.

¹⁹⁵ Günümüzde Kabe köyü, Diyarbakır Sur ilçesine bağlı bir köydür.

¹⁹⁶ *The Missionary Herald* ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 272.

¹⁹⁷ Rettig, Michael John, *Armenians In British Intelligence During World War I: A Case Study Of Thomas Mugerdutchian*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in History in the College of Social Sciences California State University, Fresno 2017, p. 19.

¹⁹⁸ Sipahi, A.g.t, p. 225-226

Ancak 1860 yılında özellikle Eğil ve Ergani’de çalışmalar istenilen düzeyde olmamıştır¹⁹⁹. 1861 yılında Board misyoneri Dwight 3 aradan yıl sonra tekrar Diyarbakır’a gelmiştir. Burada Board misyoneri Walker ve diğer misyonerler ile buluşmuştur. Dwight şehirde bulunduğu süre zarfında kilisenin ayinleri dinlemeye gelenlerin 400 kişi olduğunu ifade etmiştir. Bunlar dışında 83 kişi de kilisenin asıl üyesi mevcuttu. Board misyonerlerinin bu faaliyetleri neticesinde Protestanlık; Müslüman gruplar ve Kürtler arasında giderek tanınmıştır. Bunu sağlayan da misyonerlerin zamanla daha geniş halk kitlesinin içine sızması ve misyonerlerin yoğun şekilde çalışmaları olmuştur. Diğer yandan Board misyonerleri yörede güçlü kişiler ile olumlu ilişkiler kurarak, Protestanlık hakkında tartışmaları daha serbest bir ortamda yapma imkânı bulmuşlardır. Bunun neticesinde bu kişilerin de etkisiyle halktan bazı kesimin Protestanlığa bakış açısında değişiklikler olmuş ve misyonerlere daha ılımlı yaklaşmıştır.

Dwight, Diyarbakır’daki faaliyetlerinden sonra yerli yardımcılar vasıtasıyla diğer 5 dış istasyonu da ziyaret etmiştir²⁰⁰. Bu noktalarda Board misyonerlerinin ortak faaliyet gösterdiği kiliseler Diyarbakır’daki Protestan Kilisesi’nden daha küçüktü. Bu kısıtlı imkânlara rağmen Board misyonerleri faaliyetlerini buralara bağlı en ücra köylere dağıtarak, çalışmalarını yürütmüşlerdir²⁰¹. Bu nedenle Board kaynaklarında Diyarbakır ve çevresindeki misyonerlik çalışmalarından övgüyle bahsedilmiştir. Ayrıca o döneme kadar doğuda başlatılan misyonerlik faaliyetlerinin en başarılısının Diyarbakır İstasyonu’nda yürütüldüğü ifade edilmiştir. Bunun yanında o tarihte Çüngüş’teki çalışmalar diğer dış istasyonlara göre daha etkin olmuştur. Buradaki misyonerlik faaliyetlerini sadece Board misyonerleri değil, Katolik Fransızlar da sürdürmekteydiler. Çüngüş’te bulunan Protestan Kilise’nin yaklaşık 40-45 üyesi bulunurken, onun dışında Diyarbakır’a bağlı diğer dış istasyonlardan birinde 100 üye bulunmaktaydı. Bunların

¹⁹⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860, p. 72.

²⁰⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 6, 362, 363.

²⁰¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 20.

dışında kalan 3 istasyonda ise Board misyonerleri faaliyetlerini geliştirilmeye çalışmışlardır²⁰².

1.2. Faaliyetlerin Yaygınlaşması (1862-1867)

1862 yılında ise kilise üyelerinin sayısı artmıştır. Bunlardan 62'si Diyarbakır'dan, 15'i Kıtılabil'dan²⁰³, 15 kişi Hani'den (Haine, Haineh, Hinee) ve 2 kişi de Çermik'ten (Chermook) olmak üzere toplam 94 üye olmuştur. Kiliselerdeki üye sayısının artmasına paralel olarak zamanla yeni kiliselere ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Board misyonerleri yeni araziler satın alınması için Board Teşkilatı'ndan yardım talep etmişlerdir. Board Teşkilatı ise bu talepleri olumlu bularak yeni inşa edilecek kilise arazileri için 29,20 dolar bağışta bulunmuştur²⁰⁴. Bu bağışlar ile 1862 yılının sonlarına doğru Diyarbakır'da yeni bir kilise yapılmıştır²⁰⁵. Ayrıca Kıtılabil'daki yeni kilisesini inşası için de 35 dolar bağış yapılarak, yeni bir kilise inşa edilmiştir. Bunların haricinde Bahçecik'teki²⁰⁶ (Bagchejik) kimsesiz fakirler ve fakir dullar için de 30 dolar bağış yapılmıştır. Board misyonerlerinin hayır kurumları, devlete karşı ödedikleri vergileri karşılamaları ve yapacakları masraflar için de 440 dolar daha bağış yapılmıştır. Board Misyonerleri, 1862 yılı içerisinde Diyarbakır'daki yerel yöneticilerinin 1862 yılında ek olarak yeni ağır vergiler koyduğunu, bu ağır vergilerden ötürü sıkıntı yaşadıklarını ve bundan dolayı da Board Teşkilatı'nın kendilerine sık sık maddi destek verdiğini ifade etmişlerdir²⁰⁷.

1862 yılındaki gayretli misyoner çalışmaları sonucunda Diyarbakır genelinde 1.000'den fazla yetişkin ve 100'ün üzerinde çocuk Protestan Kilisesi'ne üye olmuştur. Bunlar dışında da sene içerisinde 13 kişi Kıtılabil'dan gelerek, Diyarbakır'daki Protestan Kilisesi'ne üye olmuşlardır. Kıtılabil'dan Protestan Kilisesi'ne katılımın yoğun olmasının en önemli nedenlerinden biri, burada yaşayan genç bir Kürt mollanın Protestanlar ile

²⁰² Bu dış istasyonların ismi zikredilmemiş olsa da bu tarihlerde Diyarbakır'a bağlı dış istasyonlar olan Hani, Kıtılabil ve Karabaş'tır.

²⁰³ Kıtılabil (Cutterbul), o dönemde Diyarbakır'a bağlı Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bir köydü. Anderson, *A.g.e.*, p. 60.

²⁰⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862, p. 217.

²⁰⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1863, Vol. LIX, Boston 1863, p. 293.

²⁰⁶ Bahçecik: Günümüzde Diyarbakır'ın Sur İlçesine bağlı bir mahalledir.

²⁰⁷ The Missionary Herald ..., 1862, p. 217-218.

kurmuş olduğu yakın ilişki sonucu halk arasında misyonerlere karşı sempati oluşmuştur. Bu molla Board misyonerleri ile ortak çalışmalar yürütmüş ve en ücra yerlerde onlara refakat etmiş ve propagandalar yapmıştır. Bunun yanında Çüngüş'teki gayrimüslim halkın bir kısmı da yıl boyunca Board misyonerlerinin bir kilise kiralamasını sağlamış ve buradaki görevlilerin misyonerlik faaliyetlerine destek olmak amacıyla yaklaşık 20 dolar yardımda bulunmuşlardır²⁰⁸.

1863 yılında Diyarbakır genelinde önceki yıllara paralel olarak kiliseye üye sayısı ve Protestanlığa olan ilgi artmış, yaklaşık 600-650 kişi Protestanlığa geçmiştir²⁰⁹. Buna paralel olarak 1863 yılının Mayıs ayında Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri Kıtılbul'da daha önce yapılan bağışla inşa ettikleri ve 13 kişilik üyesi bulunan Protestan Kilisesi tam olarak organize edilmiştir. Bu kilisenin başına genç bir Arap papaz geçirilmiştir. Aynı yıl içinde Hazro, Ergani ve Çermik'teki kiliseler de tam olarak organize edilmiştir. Böylece buralardaki misyonerlik faaliyetleri daha da yoğunlaştırılmıştır. Bunun en önemli sebebi 10 yıldan fazla bir süredir Diyarbakır'a gelip faaliyet gösteren Walker ve yerli yardımcılarının çalışmalarıydı²¹⁰.

1864 yılında Diyarbakır Kilisesi'ndeki papaz maaşı, öğretmenlerin maaşı, topluluğun harcamaları, kilise vb. için 10.250 kuruş (410 dolar) bağış yapılmıştır. Ayrıca 2.150 kuruş (86 dolar) Hazro'daki papaz için, 5.560 kuruş (220 dolar) fakirler için, 400 kuruş (16 dolar) geçen dokuz ayın konser koleksiyonu için, 400 kuruş (16 dolar) *Erkek Misyoner Derneği* için ve bundan başka köylerin dışında kalan papazlara gönderilmek üzere toplamda 18.700 kuruş (748 dolar) bağış yapılmıştır²¹¹.

1865 yılında Diyarbakır, Harput ve Mardin'de arasında faaliyet gösteren Williams bu gezileri esnasında Diyarbakır'ın çevresindeki köy ve kasabaları da ziyaret etmiştir. Williams Diyarbakır'a geldiği zaman burada ve Musul'da Board Teşkilatı için faaliyet gösteren 19 Amerikan vatandaşı, 4 atanmış Board misyoneri, 2 doktor²¹², 8 misyoner asistanı kadın ve 8 çocuk bulunmaktaydı. Ayrıca misyoner Williams şehre geldiğinde

²⁰⁸ The Missionary Herald ..., 1863, p. 262, 41, 82.

²⁰⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

²¹⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870, p. 396; The Missionary Herald ..., 1864, p. 177, 360.

²¹¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 271-272.

²¹² Bu 2 doktor da herhangi bir görevlendirmeye değil kendi iradeleriyle hizmet vermekteydiler.

Board Teşkilatı adına burada faaliyetler gösteren Tomas Boyacıyan'ın tüm çalışmaları tek başına yürütmesine şaşırılmış ve kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Tomas Boyacıyan Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin kendilerine karşı tavırlarının eskisinden daha sert olduğunu, sıkı tedbirler aldıklarını, kendilerinden alınan vergilerin maliyetleri de arttırıldığını bu nedenle maddi sıkıntı yaşadıklarını ifade etmiştir²¹³. Bu sıkıntılardan ötürü de 1865 yılında Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyeti sekteye uğramıştır²¹⁴. Buna rağmen Tomas Boyacıyan Diyarbakır'da görev yaptığı dönemlerde buradaki faaliyetler için Board Teşkilatı'ndan herhangi bir maddi destek almadan kilise, okul ve yoksul kişilere binlerce dolar yardımda bulunarak, buradaki misyonerlik faaliyetlerini diğer istasyonlardan daha rahat yönetebilmiştir. O dönemde Board misyonerlerinin faaliyet göstermiş olduğu çoğu istasyonda maddi sıkıntılar yaşanırken, Diyarbakır'da bunun yaşanmaması Tomas Boyacıyan'ın çalışmalarına bağlanmıştır.

Tomas Boyacıyan'ın bu kadar aktif olmasının en önemli nedenlerinden biri de Diyarbakır'daki Protestan Topluluğu'nun başındaki Walker'ın yerine görevi yürütmüş olmasıydı. Ayrıca Boyacıyan şehirde daha da etkili olabilmek için vaazlarını da Türkçe, Ermenice ve Arapça vererek, binlerce yetişkini yanına çekebilmeyi de başarmıştı²¹⁵. Boyacıyan'ın bu çalışmalarıyla aynı yıl Diyarbakır Protestan Kilisesi'ne 16 kişi daha katılmıştır. Böylece üye sayısı giderek artmış ve bunun üzerine kilisenin çalışmalarının daha da güçlendirilmesi için yıl içerisinde Diyarbakır'a 778 dolar bağış yapılmıştır. Williams Diyarbakır'dan soran Kıtılbıl'ı da ziyaret etmiştir. Ancak burada misyonerlik çalışmalarını yürütecek belirli bir misyonerin olmaması, misyonerlik faaliyetlerin de olumsuz etkilediğini bundan ötürü de bu sahalarda genişleyemediklerini ifade etmiştir²¹⁶.

1866 senesinde gönüllü bir çift tarafından yeni kilisenin genel giderleri için de 50 sent bağış yapılmıştır²¹⁷. Bunun yanında 1866 yılında Board misyonerlerinden Wheeler'in teşviki ile bu bağışlar ve yörede yaşayan Hristiyan ahalinin de yardımlarıyla Çüngüş'te de ilk kez bir Protestan Kilisesi inşa edilmiştir. Bu kilise inşaatının yapımında

²¹³ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston, 1865, p. 176.

²¹⁴ Fifty-Third Report Annual ..., Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867, p. 84.

²¹⁵ Sipahi, *A.g.t.*, p. 224, 226.

²¹⁶ The Missionary Herald ..., 1865, p. 184, 176.

²¹⁷ Bu bağış daha çok kilisenin temizliği vs. için yapılmıştır. Bkz. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 246.

Board misyonerlerine daha çok buradaki Ermeniler yardım etmişlerdir. Onlar dışında da Çüngüş'te yaşayan Müslüman Türkler de inşaatın yapımında kullanılmak üzere misyonerlere bazı araç gereçlerini ödünç vermişlerdir²¹⁸. 1866 yılında misyoner Augustus Walker'in ölmesiyle Diyarbakır ve ona bağlı yaklaşık 1.700 köy ve kasabada misyonerlik faaliyetleri sekteye uğramıştır. Buna rağmen Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır ve çevresinde 2 yeni kilisenin inşası için bağışlar gönderilmeye devam edilmiştir²¹⁹. Ayrıca Diyarbakır ve çevresinde hâlihazırda 2 Protestan Kilisesi'nde de faal olarak dini ayinler yapılmıştır. Bu kiliseler vasıtasıyla da misyonerlik çalışmaları daha da genişlemiş ve Protestanlaşan kişi sayısında artış olmuştur.

Tablo 2.3. 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 4 dış istasyonda Board Teşkilatı'na bağlı bu istasyonlarda görev yapan yerli yardımcılar, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan kiliseleri ve Protestan cemaatlere ait istatistikî veriler.

STATIONS AND OUT-STATIONS.	NATIVE HELPERS.					CHURCHES.			CONGREGATIONS.				
	Pastors.	Licensed Preachers.	School Teachers.	Other Helpers.	Totals.	Number of Churches.	Received on Profession of Faith past year.	Present Number of Members.	Number from the first.	Preaching Places.	Average Sabbath Con- gregations.	Sabbath-Schools.	Sabbath-School Pupils.
Bitlis,	-	1	2	1	4	1	2	7	7	1	74	1	67
Four out-stations,	1	1	1	3	5	-	-	-	-	4	87	2	45
Diyarbakır,	1	1	5	7	14	1	5	107	140	2	400	2	400
Four out-stations,	1	1	1	2	5	1	2	21	25	4	142	4	143

1866-1867 yılları arasında Diyarbakır İstasyonu'na bağlı dış istasyon sayısı 2 katına çıkarılmıştır. Bundan dolayı da misyonerlik faaliyetleri hızlanmış ve farklı alanlarda genişlemiştir. Buna paralel olarak özellikle Ermeni halkın daha yoğun olarak Protestanlaştığı görülmüştür. Bunun nedeni ise Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş olduğu faaliyetlerde kendilerine daha çok yerel Ermeni yardımcılarını refakat etmesi idi. Zamanla yerel yardımcı sayısında artış olmuş ve Board misyonerleri en uzak köy ve kasabalara da ulaşabilmişlerdir. Örneğin 1850-1851 yılları arasında Diyarbakır ve çevresinde Board misyonerleri ile faaliyet gösteren 2 tane yerel yardımcı

²¹⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 108.

²¹⁹ The Missionary Herald ..., 1867, p. 5.

varken 1866-1867 yılların arasında bu sayı 12 kişiye çıkmıştır. Bu yardımcılar ilk zamanlar sadece misyonerlere refakat etmiş, daha sonra da eğitim ve dini faaliyetlerin yaygınlaşması ile vaiz ve öğretmen olarak da görev almışlardır. Bu da Diyarbakır ve çevresinde misyonerlik çalışmaları için yeni kurum ve sahaların açılması sorununu da ortaya çıkarmıştır.

Tablo 2.4. 1866-1867 yılları arasındaki Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 8 dış istasyonda görev yapan yerli yardımcılar, faal olarak dini faaliyet yürütülen Protestan Kiliseleri, Protestan cemaatler ve kiliseye bağlı okullara ait istatistiki veriler.

STATIONS AND OUT-STATIONS.	Native Helpers.				Churches.				Congregations and Sabbath Schools.				
	Pastors.	Licensed preachers.	School teachers.	Other helpers.	Total.	Number of churches.	Received on profession of faith this year.	Total members.	Number of members from the first.	Preaching places.	Average Sabbath congregations.	Number of Sabbath schools.	Scholars in Sabbath schools.
<i>Bitlis, (station),</i>	1	2	.	3	1	2	7	7	2	62	1	75
<i>Moosh,</i>	2	1	18	1	18
<i>Havadorik,</i>	1	1	1	15	.	.
<i>Yonjaloo,</i>	1	1	1	10	.	.
<i>Diyarbakir, (station),</i>	1	1	2	1	5	1	2	101	133	1	280	1	270
<i>Cutterbul,</i>	1	.	.	1	1	4	19	23	1	65	1	55
<i>Hince,</i>	1	1	1	29	1	15
<i>Chermook,</i>	1	1	1	22	1	20
<i>Argana,</i>	1	1	1	15	.	.
<i>Karabash,</i>	1	1	1	20	1	30
<i>Derik,</i>	1	.	.	1	1	15	1	18
<i>Hazro,</i>	1	1	1	12	.	.
<i>Kaabakeoy,</i>	1	1

Bu nedenle de 1867 yılında papaz Tomas, Diyarbakır'daki faaliyetlerin yürütüleceği yeni bir hizmet binasının yapımı ve eğitim faaliyetlerinin daha da hızlanması, gelişmesi ve kısıtlı imkânlar ile eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü okulların maddi ihtiyacı için Amerika'ya gitmiştir. Papaz Tomas burada tüm bu masraflar için Board Teşkilatı'ndan maddi destek talebinde bulunmuştur. Onun bu girişimiyle Amerikalıların yapmış olduğu 75.000 dolar tutarındaki bağış ile Walker'den sonra Diyarbakır'a atanmış olan Barnum'un Diyarbakır ve çevre dış istasyonlardaki çalışmaları

buradaki Board faaliyetlerini yeniden canlanmıştır²²⁰. Yürütülen faaliyetler neticesinde 1867 yılında Diyarbakır Kilisesi'ne 21 kişi, Kıtılbal'daki kiliseye de 9 kişi dâhil olmuştur.

1.3. Faaliyetlerin Kürt ve Yezidilere Yoğunlaşması (1868-1890)

1867 yılından sonra misyonerlerin Diyarbakır'a yönelik çalışmaları daha çok Kürt ve Yezidiler üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle buralarda görev alacak olan yerli papazların çalışmalarını kuvvetlendirmek amacıyla buraya 100 dolar bağış gönderilmiştir. Aynı zamanda Kürtlere yönelik eğitim faaliyetleri yürütmek için görevlendirilen Papaz Mardiros'un misyonerlik çalışmaları neticesinde zamanla üç kişi daha sonra 7 kişi Protestanlığa geçmiştir²²¹.

Ayrıca 1868 yılında A. N. Andrus'ın bölgeyi sık sık ziyaret etmiş ve faaliyetleri neticesinde Kıtılbal, Karabaş ve Satıköy gibi yerlerde de yeni istasyonlara ihtiyaç duyulmuş ve kısa süre içinde de buralarda ek istasyonlar kurulmuştur. Böylece A. N. Andrus ve arkadaşlarının bölgedeki çalışmalarıyla bölgedeki istasyon sayısı 6'dan 13'e çıkmış, Hristiyan nüfus için kilise sayısı 3'ten 5'e çıkartılmış ve bu istasyonlarda bulunan kiliselerdeki ayinlere katılanların sayısı 251'den 850'ye yükseltilmiştir²²². Board Teşkilatı'nın bölgedeki temsilcisi A. N. Andrus'ın tüm bu çabalarının amacı ise teşkilatın faaliyetlerini tüm bölgeye yaymaktır. Zamanla Kürt öğrencilere destek verilmesi ve onları yanlarına çekmek amacıyla Khowaja adında birinin desteğiyle Board misyonerleri için Diyarbakır'da yeni bir ev inşa edilmiştir. Bu evin adının "Walker Evi" olması için teklifte bulunulmuştur²²³.

Bunun yanında 1871 yılından sonra gerek Diyarbakır gerek Antep misyonerlik faaliyetlerinde ön plana çıkmışlardır. Board Teşkilatı tarafından buralardaki yeni kilise yapımı, okul ve vaizler için ayrılan bağış, ödenekler ve dış yardımlar diğer istasyonlardan çok daha fazla olmuştur. 1873 yılında da Diyarbakır'daki yeni kilisenin yapımı için Board

²²⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868, p. 120, 121.

²²¹ The Missionary Herald ..., 1868, p. 153, 247-248, 344, 248.

²²² Dovletgeldy Gurbandurdyev, Kemal Nuryagydyev, Alıbek Kerımov, İsmail Mammadlı, Hasan Allahyarov, *Missionary Activities Of A. N. Andrus And Conflicts In Mardin*, 2018–2019 Fall Semester Hist-209, Research Paper, Bilkent University, Ankara 2018, p. 17-18.

²²³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1869, Vol. LXV, Boston 1869, p. 23.

Teşkilatı tarafından 2.840 dolar daha bağış yapılmıştır²²⁴. Ayrıca Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır'daki yeni bir arazinin alımı için toplam 4.475 dolar daha göndermişlerdir²²⁵. Ancak 1874 yılında Diyarbakır'daki Protestan toplulukların bazı sıkıntılar yaşaması nedeniyle misyoner H. Barnum buraya gelerek topluluğu toparlamaya ve faaliyetleri yeniden düzenlemeye başlamıştır²²⁶. Böylece Herman N. Barnum kısa zaman içinde dağılan grupları tekrar toparlamayı başarmıştır.

1878 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerine Board misyonerleri ve yerli yardımcılarını dışında Protestanlığa geçip daha sonra papaz olan bazı Kürtler de kendilerine destek vermiş ve Board Teşkilatı adına faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu kişiler şehirden çok dağda, mühkem yerlerde yaşayan ve kendini inkâr eden Kürtler arasında faaliyet göstermişlerdir²²⁷. Bunlar dışında Board Teşkilatı'na bağlı Diyarbakır'da *Evangelist Deaconlar* (Diyakozlar)²²⁸ yetiştirilmiştir. Misyonerlerin bu kişileri öne sürmelerindeki temel amaç onların hem yöreden olup hem de bölgeyi iyi tanımlarından istifade etmektir²²⁹. *Evangelist Deaconlar*'ın çoğunluğu Ermeni olup Diyarbakır, ona bağlı köy ve kasaba gibi yerlerde çalışmalarını sürdürürken daha rahat hareket etmek için "Efendi" lakabını kullanmışlardır. Böylece sahadaki misyonerlik faaliyetlerini en ücra yerlere dahi ulaştırmışlardır. Bu kişiler Board misyonerlerine genellikle yapmış oldukları hizmet karşılığında Board Teşkilatı'ndan herhangi bir ücret almamışlardır²³⁰. Ancak teşkilat tarafından misyonerlik faaliyetinin devamlılığı ve onları destek amacıyla özellikle grubun içinde aktif çalışan bayanlara her yıl hizmete göre farklı

²²⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1873, Vol. LXIX, Boston 1873, p. 187, 416.

²²⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874, p. 276.

²²⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1875, Vol. LXXI, Boston 1875, p. 304.

²²⁷ Bkz. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879, p. 188.

²²⁸ **Diyakoz/Diyakon:** Katolik, Anglikan ve Ortodoks kiliselerindeki üç yüksek ruhban derecesinin ilk basamağı olan diyakozluk rütbesine sahip kişidir. Diğer iki rütbe ise sırasıyla papazlık (vaizlik) ve piskoposluktur.

²²⁹ Evangelist Deaconlar Diyarbakır ve çevresinde olduğu gibi Anadolu'nun birçok şehir, kaza, köylerinde de Board misyonerleri ile ortak hareket etmişlerdir.

²³⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881, p. 263.

miktarlarda ücret ödenmiştir. Örneğin 1880 yılında Diyarbakır'daki *Evangelist Deacon* kadınlarına destek için 6 dolar ödeme yapılmıştır²³¹. Aynı şekilde daha sonraki yıllarda da Diyarbakır ve çevresinde eğitim ve sağlık alanlarının gelişimi ve devamlılığı için çalışan bu kişilere yardım gönderilmeye devam edilmiştir.

Tablo 2.5. 1879-1882 yılları arasında Diyarbakır'daki okul, öğrenci sayısı, öğretmen sayısı, yapılan bağış miktarları, papaz sayısı, kaydedilen Protestan nüfusu ile alakalı istatistikî veriler.

Öğrenci	115
Öğretmen	3
Protestan Hayırseverin 1879-1881 yılları arasında yaptığı bağış	359,36
Yerli papaz	2
Kilise üyesi	53
Amerikan Board Teşkilatı'nın 1879-1881 yılları arasında yaptığı Diyarbakır ve çevresine yapmış olduğu bağış	52,50
1882 yılında yapılan toplan bağış	12.00
Kaydedilen Protestanlar	800
Papaz	-
Toplam cemaatler	300

1880 yılından sonra Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş oldukları dış istasyonlarına Silvan'ı (Farkin) da eklemişlerdir. Board Teşkilatı bu tarihten itibaren buraya teşkilata bağlı birden çok topluluk yöneltmeye başlamıştır. Bu vasıtasıyla Silvan'daki faaliyetlerini daha yoğun bir şekilde yürütebilmişlerdir. Bu örgütler içinde özellikle Board Teşkilatı'na bağlı hareket eden *The Home Missionary Society Topluluğu* çalışmalarını Silvan üzerine yoğunlaştırmıştır. Amaçları buradaki misyonerlik faaliyetlerini yaygınlaştırmak bunun için de bağış toplamak ve bu bağışlarla okul, kilise vb. gibi yapılar inşa edilmesine destek olmaktı. Bu gayeyle 1884 yılında Silvan'da ilk Protestan Kilisesi inşa edilmiş ve başına papaz olarak Tomas Mıgırdiç getirilmiştir. Diğer yandan yapılan bağışlar, başka yerlerde kilise, okul ve papazlar için yeni ev inşası için harcanmıştır. Bu bağışların bir kısmını papazın ev talebi üzerine onun için 1891 yılında

²³¹ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1880, Vol. X, Rand, Avery and Company, Boston 1880, 275.

yeni bir ev yapımında kullanılmıştır²³². Ayrıca bu topluluğun desteğiyle Roma döneminden kalan tarihi köprüleri ve kalıntıları restore etme çalışmaları yapılmıştır²³³. Yapılan bu yardımların yerlerine ulaştırılması ve halkın durumunu, okulların içinde bulunduğu koşullar ve kiliselerde yürütülen faaliyetleri tespit etmek amaçlı bazı misyonerler görevlendirilmiştir. Bu amaçla Miss Caroline E. Bush 1887 yılında bölgede yaklaşık 11 ay sürecek bir seyahat düzenlemiştir. Bu gezileri sırasında Diyarbakır çevresindeki dış istasyonları ve köyleri ziyaret ederek, yaklaşık 200 aile ile görüşmüştür²³⁴. Bush bu toplantılarını daha çok kadın ve kızlar ile yapmış, sayısız toplantı düzenleyerek halkı yanlarına çekmeye çalışmıştır.

1888 yılında Board Teşkilatı'na üye gençler tarafından Çermik'te geniş çaplı bir toplantı düzenlenerek, toplantıda kendi teşkilatlarına bağlı papazların yetiştirilmesi için daha büyük bir binanın yapılması kararı alınmıştır. Bunun için toplam 242 dolar toplanmıştır²³⁵. Çermik'te Board Örgütü'ne bağlı *Church Society*, *Women's Society*, *Boy's Society*, *Men Association* toplulukları faal olarak faaliyet göstererek Board Teşkilatı'nın çalışmalarına destek olmuşlardır²³⁶. Ayrıca bu topluluklar sadece Çermik'te değil, 1890 yılının başlarında Anadolu'da yapımına başlanılan demiryolu sisteminin misyonerlik çalışmalarını hızlandıracak düşünceyle Board misyonerleri ile ortak çalışarak Diyarbakır'a kadar uzatılması için maddi destek bulunma konusunda çalışmalar da yürümüşlerdir. 1890 yılından sonra ise Board misyonerleri ve onlara bağlı topluluklar faaliyetlerinin şeklini değiştirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Özellikle Diyarbakır ve Kürtlerin yoğun yaşadığı kasaba, köy vb. yerlerdeki Müslüman Kürtler, Kürtçe konuşan Ermeniler, Aleviler, Yezidiler, Nasturiler, Süryaniler gibi farklı din ve ırka sahip gruplar

²³² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1891, Vol. LXXVII, Boston 1891, p. 116, 113.

²³³ Misyonerlere göre bu köprünün tarihi yaklaşık 1800 yıl öncesine dayanmaktaydı. Bkz. The Missionary Herald, 1891, p. 502.

²³⁴ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1887, Vol. XVII, Rand, Avery and Company, Boston 1887, p. 327.

²³⁵ The The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1888, Vol. LXXXIV, Boston 1888, p. 212.

²³⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 327.

arasında daha etkin olabilmek için Diyarbakır Protestan Kilisesi'nin de yardımıyla İncil'i Kürtçeye çevirmeye başlamışlardır²³⁷.

1.4. Faaliyetlerinin Sekteye Uğraması (1891-1916)

1891 yılında Silvan ve çevresinde çıkan olaylar Board misyonerlerinin ve onlar ile paralel hareket eden toplulukların faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Silvan'daki Protestan Kilise'si tahrip edilmiş, papaz ve misyonerler ile beraber faaliyetlere katılan bazı kişiler yaralanmıştır²³⁸. Aynı şekilde Dibne (Döger)²³⁹ köyünde de çıkan kargaşada Protestanlara ait kilise, okul odaları ve misyonerlerle bağlantılı olan Gregoryan Ermenilerinin kilisesi tahrip edilmiştir²⁴⁰. Çıkan bu olaylarda birçok papaz ve Board misyonerleri ile bağlantılı birçok kişi yaşamını yitirmiştir. Olaya karışan bu kişiler misyonerlere bağlı ve onlarla iş birliği içinde olanlardı. Bunun üzerine Board Teşkilatı tarafından yıkılan bu okul ve kilise yerine yenilerinin yapılması için yıl boyunca Diyarbakır ve çevresine yardım gönderilmiştir. Ayrıca Çüngüş'te yeni bir kilise yapımı için 1893 yılının Mart ayında 310 dolar, Nisan ayında 180 dolar, Mayıs ayında ise 170 dolar bağış yapılmıştır²⁴¹. Ayrıca oradaki çalışmaların daha aktif yürütülmesi için farklı zamanlarda küçük bağışlar yapılmıştır. 1893 yılında Çüngüş'te kıtlık çıkmış, halkın maddi olarak sıkıntılar yaşaması üzerine Board misyonerleri durumu fırsata çevirip yıl içerisinde 2.000 kuruştan fazla, daha sonra da 150 kuruş daha yardımda bulunmuştur²⁴².

Diyarbakır ve çevresinde çıkan bu sıkıntılardan ötürü 1897 yılında Harput'ta görevli misyoner Mr. Browne ve eşi Miss. Caroline E. Bush Diyarbakır'ı ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerinde Diyarbakır'ın birçok kazasını dolaşarak halkın içinde bulunduğu durumu kaydetmişlerdir. Miss Bush bu gezileri sırasında halkın maddi olarak sıkıntıda olduğunu görerek, Diyarbakır'daki İngiliz konsolosu Mr. Waugh'e ile bu

²³⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXVI, Boston 1890, p. 346.

²³⁸ Bu olaylar arasında en büyüğü Kilise köyünde yaşanmıştır. Bkz. he Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 116.

²³⁹ Günümüzde Dibne (Döger) köyü Diyarbakır'ın Dicle İlçesine bağlıdır.

²⁴⁰ The Missionary Herald ..., 1891, p. 117.

²⁴¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1893, Vol. LXXXIX, Boston 1893, p. 121, 164, 209.

²⁴² Bu bağışların büyük bir kısmını Hıristiyan halka dağıtmışlardır. Bkz. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1894, Vol. XC, Boston 1894, p. 205.

konuları istişare etmiştir. Mr. Waugh görevi boyunca Diyarbakır ve çevresindeki ihtiyaç sahibi kişilere yardım etmiştir. Ayrıca Mardin’de misyonerlik yapan Mr. Andrus’ta bu meseleler için Diyarbakır’a gelerek, fakirler için endüstriyel refahlık formunda bir yetimhane kurmuştur. Bunun yanı sıra dullar ve yetimler için yardım toplamıştır. Bu bağışların dağıtımını ise 15 gün veya ayda bir, kişi başı 25 sent olacak şekilde ayarlanmıştır²⁴³. Diyarbakır’daki Board misyonerlerinin faaliyetlerine buradaki İngiliz konsolosluk tercümanının eşi ve eski Silvan papazının eşi de destek olarak her hafta toplantılar düzenlemişlerdir. Eski Silvan papazının eşinin Diyarbakır’a gelip misyonerler için faaliyetlere katılmasının sebebi daha önce çıkan olaylarda eşinin tutuklu olması ve kendisinin de oradaki çalışmalarının hükümet tarafından takip edilmesiydi²⁴⁴.

Böylece gerek Board misyonerlerinin gerek onlara destek verenlerin faaliyetleri neticesinde 1900 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır’daki Protestan nüfusu 2.200 kişiye ulaşmıştır²⁴⁵. *New-York Tribune Gazetesi*’nin 23 Haziran 1918 tarihindeki haberine göre I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yaşanan tüm sıkıntılara rağmen Board misyonerlerinin faaliyetleri Anadolu’da olduğu gibi Diyarbakır’da da iki tane Board misyoneri vasıtasıyla devam etmiştir²⁴⁶.

Amerikan Board Teşkilatı açtıkları eğitim kurumları, hastane, yetimhaneler ve yardım kuruluşları vasıtasıyla faaliyetlerini daha ileri düzeyde sürdürmüşlerdir. Bu kurumlar aracılığıyla farklı din, mezhep ve ırklar arasına sızılmış ve insanları kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Ancak Osmanlı Devleti’nin savaş girmesiyle, Ermeni isyanlarına destek verdikleri tespit edilen Diyarbakır ve ona bağlı altı istasyon, yetkililer tarafından kademeli olarak kapatılarak, bazı misyonerler sınır dışı edilmiştir²⁴⁷.

²⁴³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1897, Vol. XCIII, Boston 1897, p. 275-276.

²⁴⁴ The Missionary Herald ..., 1897, p. 276.

²⁴⁵ Hewsen, Robert H., “Armenia on the Tigris: the Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa”, *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Chapter 2, Costa Mesa 2006, pp. 47-80.

²⁴⁶ Ancak Diyarbakır’daki bu misyoner sayısı Anadolu’daki çoğu Board istasyonlarında görev yapan misyonerlerin çok altında kalmıştır. Bkz. *New-York Tribune*, [volume], June 23, 1918, Page 5, Image 27.

²⁴⁷ *Harrisburg Telegraph*, [Vol.], March 31, 1916, Page 7, Image 7.

Tablo 2.6. Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır'a resmi olarak atanan misyoner listesi²⁴⁸

Gelen Misyonerin Adı/Soyadı, Eşi	Görev Yaptığı Tarihler	Kaldığı Süre	Görevi yaptığı Alan
George W. Dunmore Susan Wheeler Dunmore	1851-1859 1851-1856	9 yıl 6 yıl	Misyonerlik
Augustus Walker Eliza M. H. Walker	1853-1865 1853-1863	13 yıl 10 yıl	Misyonerlik
Dr. Davit Hubbard Nutting Mary Elizabeth Nichols Nutting	1854-1864 1854-1864	10 yıl 10 yıl	Misyonerlik, Sağlık ve Eğitim
George Cushing Knapp Alzina M. Churchill Knapp	1855-1858 1855-1858	2 yıl	Eğitim
Dr. Henry B. Haskell Sarah J. Brewster Haskell	1856-1857 1856-1857	1 yıl 1 yıl	Misyonerlik ve Sağlık
George Perkins Knapp Anna J. Hunt Knapp	1899-1915 (Bitlis, Harput ve Diyarbakır)	25	Misyonerlik ve Eğitim
Edwin John Ward Mrs. Charlotte E. Allen Ward	1907-1911 1907-1911	4 yıl 4 yıl	Sağlık
Dr. Floyd O. Smith Bessia Heath Smith	1914-1915 1914-1915	1 yıl 1 yıl	Sağlık

2. Eğitim ve Öğretim Alanındaki Faaliyetler

2.1. Okullar

Amerikan Board Teşkilatı tarafından Anadolu coğrafyasında misyonerlik çalışmaları ilk olarak dini faaliyet ile başlamıştır. Bu nedenle Protestan Kiliseleri teşkil edilmiştir. Kiliselere gelenlere dini öğretilerin yanında fikirlerini empoze etmek amaçlandığı için bu durum eğitim çalışmalarının geliştirilmesi sorununu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Osmanlı tarafından eğitim kurumlarının eksik bırakılmış olması Board Teşkilatı'nın iştahını kabartmıştır. Board misyonerlerine göre devlet tarafından birçok şehir okul ve diğer eğitim çalışmalarından mahrum bırakılmıştı. Bu nedenle de bu boşluğu kendilerinin kapatabileceğini düşünmüşlerdir. Bunun için ilk zamanlar bu amaçlarını gerçekleştirmek için kilise ve evlerinin bir odasını eğitim amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Ancak zaman içerisinde Board misyonerleri faaliyetlerinin yoğunlaşması ve en ücra yerlere kadar ulaşması buralardaki eğitim çalışmalarına daha sağlam ve sistematik bir düzende devam edilmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü Protestanlık çalışmalarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için kilise ve

²⁴⁸ <http://www.dlir.org/abpcc-search-name> (E.T: 22.06.2021)

evlerinin odaları ihtiyaca cevap vermemeye başlamıştır. Bu nedenle Board faaliyetlerinin olduğu her noktaya okul kurulması bir zaruriyet haline gelmiştir. Tüm bunlardan sonra bazı örgütlerin de desteğiyle başta İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük şehirler olmak üzere Anadolu'nun her tarafına Protestan okulları açılmaya başlanmıştır.

Ancak Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyetlerine biraz geç başlamıştır. Board faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasıyla burada da eğitim kurumlarının açılması için adımlar atılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Board Teşkilatı tarafından 1836 yılında *Asur Misyonu* dâhilinde, özellikle de öğretmenlik vasfına sahip olan Diyarbakır'a gönderilen misyonerlerden bir tanesi öğretmen olarak görevlendirilmiştir²⁴⁹. Ancak bunun dışında şehirde misyonerlik çalışması yürüten ama gerçek görevi öğretmenlik olmayan Board misyonerleri de eğitim çalışmaları yürütmüşlerdir. Örneğin; Perkins, Stoddard, Dr. Ashel Grant ve Fidelia Fisk gibi misyonerler Diyarbakır'da misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra da Pazar günleri evlerinde yetişkin erkeklere yönelik eğitimler vermişlerdir²⁵⁰. Ayrıca eğitim konusunda erkeklerden daha fazla ihmal edilen kadınlara da bu evlerde ders verilmiştir.

Dr. Ashel Grant'ın 1844 yılında ölmesi üzerine bölgeye tayin edilen Vertabed Diyarbakır'da 6 ay kalmış ve bu kısa bir süre içerisinde Diyarbakır'da Ermeni çocuklara okul açmak için Board merkezden maddi yardım talep etmiştir. Ancak ortam bir okulun açılması için uygun görülmemiş, bu talepleri Board Teşkilatı tarafından reddedilmiştir. Buna rağmen daha sonraki yıllarda bölgeye misyonerlik faaliyeti için gönderilen Board misyonerleri kiralamış oldukları evlerde eğitim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Özellikle de Augustus Walker ve eşi Eliza M. Walker da durum ve mevsime göre her çarşamba günü öğleden sonra sayıları 20-40 arasında değişen kadınlar toplantı şeklinde eğitim vermişlerdir²⁵¹. Bu misyonerler dışında Ermeni asıllı öğretmen Hargop ve Muggerditch'te (Mıngırdiç) hemen her gün güneşin doğuşuyla eğitim toplantıları düzenleyerek gelen kişilere ders vermişlerdir. Bu iki öğretmen yapmış oldukları toplantılarda genellikle Türkçe basılan, Ermeniceden Türkçeye çevrilmiş olan belge, not

²⁴⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1836, Vol. XXXII, Boston 1836, p. 113.

²⁵⁰ <https://hyetert.org/2016/07/01/tomas-cerme-misyonerler-avrupa-uygarliginin-dunya-genelineyonelen-taarruzu/> (10.01.2022).

²⁵¹ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 108.

ve ya mektuplar üzerinden dersler vermişlerdir²⁵². Ancak yapılan bu eğitim faaliyetleri tam teşekküllü olmayıp Board Teşkilatı tarafından daha sonra Diyarbakır'da bir okul açılarak eğitim faaliyetleri sistematik bir şekilde sokulmuştur²⁵³.

1853 yılında Diyarbakır'da Amerikan Board misyonerlerinin himayesinde olacak şekilde kız ve erkekler için rüştiye açılması talep edilmiştir. Bina tahsisi üzerine gerekli yerlere başvuru yapılmış ve devlet yetkilileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde binanın fiziki yapısında herhangi bir kusur olmadığı tespit edilmiştir. Ancak okulda, açılış için ruhsatın resmileşmesi beklenmeden eğitime başlanmıştır²⁵⁴. Bu okulda teorik olarak *Elif-bâ, Hesab-ı zihni cebr-i adî, Coğrafya-yı tabii, Coğrafya-yı siyasi, Kitab-ı Mukaddes, İncil, Ermenice, İngilizce, İnşâ-i Türkî, Kıraat, Sarf ve Yazı* dersleri ve pratik olarak da *Dikiş el işleri* dersleri verilmiştir²⁵⁵. 1856 yılına gelindiğinde Mr. Augustus Walker Diyarbakır'da bulunduğu süre zarfında eğitim faaliyetleri kapsamında il genelinde Board Teşkilatı'na bağlı toplam 2 misyoner okulunun bulunduğunu, bu okullar için 460 kitap basıldığını ve Diyarbakır'da eğitim çalışmalarını tanıtıcı 333 broşürün dağıtıldığını ifade etmiştir²⁵⁶. Ayrıca kilise okulunda hem Mr. Walker hem de Mr Nutting kız ve erkeklere ders vererek eğitim çalışmalarına destek olmuşlardır. 1856 yılında yaz boyunca Diyarbakır ve çevresindeki okullarda dersler verilmeye devam etmiştir.

1857 yılına gelindiğinde Mrs. Elizabeth Nutting ve Mrs. Knapp'ta misyoner okullarında kadınlara ders vermeye devam etmişlerdir. Özellikle de Mrs. Eliza Walker okuma bilmeyen kadınlara okuma dersi, Mrs. Elizabeth Nutting kadınlara Türkçe eğitimi ve Mrs. Knapp ise genç kızlara Ermenice eğitim vermiştir²⁵⁷. 1857 yılında Protestan okullarında toplamda 75 öğrenci eğitim alırken, bunun 25'i kız öğrencilerden oluşmaktaydı. Okula devam eden öğrenci sayısı sabit olmayıp mevsimden mevsime değişkenlik göstermiştir. Burada öğrencilere normal dersler yanında Kürtçeye çevrilmiş olan İncil ve Ahit dersleri de verilmiştir. Ancak bu okullarda görev yapan 2 öğretmenin yaz ayında eğitim almak için Antep'e gitmeleri okuldaki faaliyetleri olumsuz

²⁵² Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 108.

²⁵³ Robert H. Hewsen'e göre Diyarbakır merkezinde bir okul, bir diğeri ise çevresinde kurulmuştu. Bkz. Hewsen, "A.g.m.", pp. 47-80.

²⁵⁴ BOA, Y.PRK.MF., 5/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907); BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

²⁵⁵ BOA, Y.EE., 102/38-03-02, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

²⁵⁶ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, Pp. 108-109.

²⁵⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 184

etkilemiştir²⁵⁸. Bunun yanında 1857 yılında Mrs. Marsh ve Mrs. Lobdell Hani ve Kıtılbıl'daki eğitim çalışmalarını yakından takip etmek için buralara gelmişlerdir. Bu 2 dış istasyonda eğitim faaliyeti yürütülen okullarda önemli çalışmalar yapılmış ve öğrenci sayısı giderek artış göstermiştir. Özellikle Hani'deki Protestan okulunda eğitim alan öğrenci sayısı artmış ve yıl boyunca toplamda 25 öğrenci okula devam etmiştir. Baron Stephan Tomas²⁵⁹ bu okulda sadece normal dersler değil dini dersler de vermiştir. Baron Stepan'ın bu eğitim faaliyetleri ve çalışmalarıyla yaklaşık 25 Ermeni aile de Protestanlığa geçmiştir. Böylece Hani'de eğitim faaliyetleri diğer yerlerden çok daha iyi duruma gelmiş ve zaman içinde ciddi bir gelişim göstermiştir²⁶⁰.

1858 yılında Diyarbakır'daki misyoner okulunda öğretmen eksikliği yaşanmıştır. Bunu gidermek amacıyla Board Teşkilatı tarafından Hani'de faaliyet gösteren Baron Stephan eğitim alması için *Bebek İlahiyat Okuluna* gönderilmiştir. Baron Stephan burada gerekli eğitimlerini tamamladıktan sonra tekrar Diyarbakır'a gönderilmiştir²⁶¹. Onun geri dönmesi ile Diyarbakır'daki eğitim faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Baron Stephan gibi öğretmen olan kız kardeşi de kız okulunda eğitim vererek, okulun oldukça iyi bir seviyeye gelmesini sağlamıştır. Günlük ders verilen okulda 75 erkek, 25 kız öğrenci eğitimlere katılmıştır²⁶². Eski öğretmenler ise daha çok evlerinde bayanlara okuma dersi vererek, eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır²⁶³.

Misyonerlerin bu çalışmaları neticesinde yaklaşık 40 kadın okumayı öğrenmiştir. Aynı şekilde ileriki yıllarda Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyetleri kapsamında okullarda ders verecek olan yerli gençler İstanbul'a gönderilmişlerdir. Bu öğrenciler burada daha iyi bir eğitim aldıktan sonra Diyarbakır'a gelip şehirdeki eğitim faaliyetlerini sistematik ve yaygın bir şekilde devam ettirmişlerdir²⁶⁴. Böylece misyoner okullarına sadece Protestanlar değil, Ermeni aileler de çocuklarını göndermeye başlamıştır. Ermenilerin çocuklarını Protestan okullarına göndermeleri kendi okullarının

²⁵⁸ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 80.

²⁵⁹ Baron Stephan Tomas'ın kız kardeşi Hasköy İlahiyat okulundan mezun olduktan sonra Diyarbakır'a görevlendirilmiştir. Kendisi aynı zamanda Bayan Knapp'ın da asistanlığını da yapmaktaydı.

²⁶⁰ The Missionary Herald ..., 1857, p. 184-185.

²⁶¹ Gray, John A., Green, Printers, *Historical sketch of the missions of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, In, European Turkey, Asia Minor, And Armenia*, New York 1866, p. 30.

²⁶² The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858, p. 5.

²⁶³ The Missionary Herald ..., 1858, p. 175.

²⁶⁴ Gray, Green, *A.g.e.*, p. 30.

olmamasından ve eğitim sisteminin zayıflığından değil tamamıyla gönüllülük esas olmuştur. Ancak 1857 yılında Ermeni papazın ve Ermeni liderinin Protestan okulları aleyhinde yapmış oldukları propaganda, tehdit ve ikna ile bazı Ermeni aileler çocuklarını bu okullardan almıştır. Bu nedenle erkek okulunda eğitime devam eden 18 Ermeni öğrenci sayısı 3 gün içinde 16'ya düşmüştür²⁶⁵. Buna rağmen Board misyonerleri yapılanlara tepki gösterememiştir. Tepkisizliğin sebebi Protestan okullarında kullanılan kitapların Ermenilere ait matbaalarda basılmasıdır. Dr. Davit H. Nutting göre 1858 yılında okullarda ve diğer eğitim faaliyetlerinde kullanılacak kitaplar için misyoner depozitolarından 200 dolar kullanılmıştır²⁶⁶.

Hani'deki misyoner okulunda faaliyet gösteren misyoner öğretmenler ise zor imkânlarla rağmen Diyarbakır'daki okulda eğitim veren öğretmenlere oranla daha iyi faaliyet göstermişlerdir. Bunun en önemli sebebi Hani'nin merkeze uzak olması ve eğitim faaliyetini misyonerlerden ziyade yerli yardımcılarının kendi imkânlarıyla yürütmesiydi.

1858 yılında Diyarbakır'da eğitim veren dini okula ilgi ve katılım artmıştır. Okulun erkek bölümüne yaşları 5-15 arasında değişen 60'tan fazla öğrenci düzenli bir şekilde devam etmektedir. Kız bölümünde ise 100 kız öğrenci bulunmaktadır. Ancak bu okulda eğitim veren bayan öğretmenin evlenmesi üzerine kız okulunda 1858 yılında eğitim faaliyeti yapılamamıştır. Fakat daha sonra Hasköy İlahiyat Okulu'ndan mezun olan Eva (Shemmas'ın kız kardeşi) adında bir öğretmenin buraya atanmasıyla okul tekrar eğitime açılmıştır.

1859 yılında Mr. Dunmore ve Wheeler Çermik'i ziyaret etmişlerdir. Bu iki Board misyoneri Çermik'te de Diyarbakır ve Hani'de olduğu gibi bir misyoner Protestan okulunun açılmasını teklif etmişlerdir. Açılacak olan bu okulun başına Hachidoor denilen genç bir öğretmenin atanması talep edilmiştir²⁶⁷. Tüm hazırlıklardan sonra okul açılmış ve zamanla bu okulda eğitim alan öğrenci sayısı toplam 20 veya 25'e kadar yükselmiştir²⁶⁸. Öğrenci sayısının az olmasının sebebi bazı ailelerin çevreden tehdit aldıklarını bu nedenle de çocuklarını göndermeye korktuklarını öne sürmüşlerdir. Okulda daha çok dini dersler ve özellikle de okuma üzerine dersler verilmiştir. 1859 yılında Dunmore'un Mardin'e geçmesiyle Mrs. Eliza M. Walker ve Mrs. Elizabeth Nutting onun

²⁶⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 272.

²⁶⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858, p. 175.

²⁶⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859, p. 175, 42.

²⁶⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860, p. 74.

yarım bıraktığı çalışmalara devam ederek, daha önce Diyarbakır ve çevresindeki okullarda yürütmüş oldukları eğitim faaliyetlerinin aynısını Kıtılbıl'da da sürdürmüşlerdir. Bu iki bayan misyoner Kıtılbıl'da her çarşamba günü hem genç kızlara hem de yetişkin kadınlara ders vererek, buradaki eğitim çalışmalarının daha ileri bir seviyeye ulaşmasına destek olmuşlardır.

Daha sonra Mrs. Eliza M. Walker ve Mrs. Elizabeth Nutting eğitim faaliyetlerini sürdürmek için Çermik, Eğil ve Ergani'yi ziyaret etmiş olmalarına rağmen buralardan istedikleri verimi elde edememişlerdir. Bunun önemli nedenlerinde biri yerel yöneticilerin ve halkın Board misyonerlerine karşı olumsuz düşünce geliştirmeleri ve buna bağlı olarak da onları aralarına almak istememeleridir. Diğer bir neden ise bu 2 istasyonda faaliyet gösteren misyonerlerin faaliyetlerini istikrarsız bir şekilde yürütmüş olmaları ve henüz buralarda bir Protestan okulunun inşa edilememesidir. Ancak Ergani'deki eğitim faaliyeti Bademli köyünde (Payamlu) eğitim veren Ermeni okulunda görev yapan bir öğretmenin Board misyonerlerinin getirmiş oldukları kitapları dağıtması ve kendi derslerinde okutmuş olması Board misyonerlerinin buradaki faaliyetlerinin yayılmasını sağlamıştır. Bunun yanında okuldaki bu Ermeni öğretmen, Board misyonerlerine ait bu kitapları Ermenice değil İngilizce olarak okutmuştur. Board misyonerlerinin Ergani ve Eğil istasyonlarındaki durgunluğa rağmen Board Teşkilatı için Hani'deki eğitim faaliyetleri umut verici olmuştur. Aynı yıl içinde Mrs. Eliza Mr. Walker ve Mrs. Elizabeth Nutting'den sonra misyoner Mr. Williams'ta bölgeyi ziyaret etmiştir. Gezi kapsamında Board misyonerleri için önemli bir yer olan Kıtılbıl'daki erkek okulunu da ziyaret edilmiş ve burada 60 öğrencinin eğitim aldığını ifade etmiştir²⁶⁹.

1860 yılında Diyarbakır'da bulunan Mr. Walker buradaki Protestan Erkek Okulu'na 4 çalışma odası eklemek ve dini faaliyetleri daha geniş alanda yürütecek birkaç mekânın satın alınması için Board Teşkilatı'na maddi destek çağrısında bulunmuştur²⁷⁰. Aynı yıl Diyarbakır Protestan Kız Okulu'nda 10'u Protestan, Ermeni, Katolik ve diğer gruplardan 30 öğrenci eğitim almaktaydı. Eva, bu okulda görev almanın yanında da bayanlar arasında da başarılı faaliyetler sürdürmekteydi²⁷¹. Zamanla vaiz ihtiyacının

²⁶⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859, p. 175.

²⁷⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860, p. 315.

²⁷¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 308.

artmasına paralel olarak bu okullarda eğitim alan öğrenciler de Board Teşkilatı tarafında farklı yerlerde görevlendirilmişlerdir.

1861 yılında misyoner Dwight Diyarbakır'a gelerek, buradaki dini ve normal misyoner okullarını ziyaret etmiştir. Dini okulda 250 öğrencinin, diğer iki okulda toplam 120 öğrencinin eğitim aldığını ifade etmiştir. Ayrıca Diyarbakır İstasyonu'na bağlı 5 dış istasyondaki bazı okullarda 20-25, bazısında 30 öğrenci, bazısında öğrenciden ziyade dinleyici konumunda olan 40 öğrenci eğitim almıştır. Burada bahsi geçen beş istasyon Ergani, Hazro, Eğil, Çermik ve Çüngüş'tür. Burası Board hayır kurumunun kadınları tarafından yönetiliyordu²⁷². Diğer 2 istasyonda eğitim faaliyetlerinin yetersizliği nedeniyle çalışmalar istenilen düzeyde olmamıştır.

Ancak 1862 yılında Kız İlahiyat Okulu'nda gerileme yaşanmasına rağmen diğer okullara olan ilgi artmıştır²⁷³. Örneğin 1862 yılının Aralık ayında erkek okuluna 284 kişiden fazla katılım olmuştur. Bu durumda okuldaki araç ve gereçler yetersiz kalmış, eğitim masrafları artmıştır. Bunun için Board misyonerleri de bazı kısıtlamalara giderek, bir öğretmenin eğitim verdiği erkek okulu öğrencilerinin bir çatı altında toplanmasını sağlamışlardır. Böylece bu öğretmen tüm öğrencilere bir arada ders vermek zoruna kalmıştır. Ancak yıl içinde bazı hayırseverler tarafından okulun devamlılığının sürdürülmesi için 294,75 dolar bağış yapılmıştır. Diğer bir yanda da bazı hayırseverler tarafından Karabaş'ta 6-8 gönüllü yardımcının da faaliyet gösterdiği okulda, eğitim faaliyetlerinin sonbahardan ilkbahara kadar kesintisiz devam etmesi için Board Teşkilatı tarafından 20 dolar bağış yapılmıştır. Ayrıca buradaki Board misyonerleri ile ortak hareket edilmiştir. Aynı şekilde Board Teşkilatı tarafından Kıtılbıl'daki okula bir oda ilavesi için yaklaşık 35 dolar bağış yapılmıştır²⁷⁴. Bunun yanı sıra okula alınacak öğrencilerin seçilmesi için orada faaliyet gösteren misyonerlere de 16 dolar bağış yapmıştır²⁷⁵.

Bunların dışında Diyarbakır okullarından mezun öğrenciler Çüngüş'teki okullar için çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu çalışmalar neticesinde zamanla okullardaki öğrenci sayısı 25 ile 40 arasında bir artış göstermiştir. Misyonerlerin, kasabalardaki eğitim faaliyetinin yanı sıra köylerde de okul açma veya geliştirme çalışmaları 1862 senesinde

²⁷² The Missionary Herald ..., For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861, p. 362-363.

²⁷³ The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

²⁷⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862, p. 217.

²⁷⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1863, Vol. LIX, Boston 1863, p. 210.

devam etmiştir. Ancak bazı durumlarda misyonerlerin talebiyle değil o köylerde yaşayan halkın da talebiyle okul açılmış veya oradaki okullar genişletilmiştir. Örneğin, Diyarbakır'a bağlı bir köy olan Hasan köyü²⁷⁶ sakinleri Mr. Augustus Walker'ı kendi köyelerine davet etmesi üzerine Mr. Walker oraya giderek hali hazırda 15-20 öğrenci ile eğitime devam edilen bu okulda geliştirme çalışmaları başlatmıştır. Bu köyde Mr. Walker'ı Yusuf (Yusef) adında genç bir papaz karşılamıştır²⁷⁷.

1863 yılına gelindiğinde daha önce kapatılan özel kız okulu 400 dolar bağış yapılarak tekrar faaliyete geçirilmiştir²⁷⁸. 1864 yılında Diyarbakır genelinde bulunan tüm Protestan Okulları misyonerler tarafından denetlenmiş, tespit edilen eksiklikler merkez teşkilata bildirilmiştir. Aynı yıl içinde kiliseye bağlı dini okula toplamda 300 öğrenci daha kaydolmuştur. Normal misyoner okullarının öğrenci sayısında da artış olmuştur. Bunun en önemli nedeni Board misyonerlerinin Kürtler ile ilgilenmiş ve onları yanlarına çekmeyi başarmış olmalarıdır. Kürtlerin bu okullara yönelmesinin nedenlerinden birisi ise Diyarbakır'da bu misyoner okulları kadar sistemli bir eğitim kurumunun bulunmaması, bu okullarda Amerikan sistemine uygun daha modern bir eğitim verilmesiydi²⁷⁹.

Ancak 1865 yılında Diyarbakır genelinde ortaya çıkan kolera salgınından ötürü gerek kız gerek erkek okulunda bir süre eğitime ara verilmiştir. Ortaya çıkan sıkıntılar neticesinde Diyarbakır'da kıtlık çıkmış ve okullardaki öğretmen maaşları ödenememiştir. Bunun üzerine Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır'daki eğitimin tekrar canlanması ve öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi için 4.150 dolar yardım gönderilmiştir. Buna ek olarak Diyarbakır'daki eğitimin aksaması nedeniyle Harput kolejinde gönderilen kız öğrenciler için de 2.105 dolar ve şehirdeki şehirde eğitim alan kızlar için de 40 dolar bağış yapılmıştır. Bu yardım ve bağışlar ile Diyarbakır'daki eğitim ve öğretim tekrar canlanmış ve yıl sonunda Diyarbakır'daki Protestan okulunda yapılan sınavlarda büyük bir başarı sağlanmıştır. Aynı şekilde Karabaş, Kabe Köy, Hazro, Hani, Çermik, Ergani ve Satı köyünde de eğitim alanındaki çalışmalar neticesinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Diyarbakır ve çevresindeki eğitim faaliyetlerindeki bu olumlu gelişme Board

²⁷⁶ Hasan köyü (Hassan), günümüzdeki ismi Derviş Hasan olup, Sur ilçesine bağlıdır. Köy merkeze 33,5 km uzaklıktadır.

²⁷⁷ The Missionary Herald ..., 1862, p. 56.

²⁷⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

²⁷⁹ Bu okullarda öğretmen olabilmek için Protestan olma şartı bulunmaktaydı. The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 211.

misyonerlerini memnun etmiş ve Mr. Walker bunu merkeze rapor olarak iletmiştir. Diyarbakır ve çevresindeki bu noktalarda yürütülen eğitim çalışmalarının başarısından memnuniyet duyan Board misyonerleri Kıtılbıl'daki durumun çok iyi olmadığını ifade etmişlerdir. Tüm bu gelişmelere olumlu gelişmeler paralel olarak Board Teşkilatı Diyarbakır ve çevresindeki yetişkinlerin eğitimi için 1.100 kuruş bağış yapılmış ve 150 adet kitap gönderilmiştir²⁸⁰. Ayrıca misyonerlerin çalışmaları neticesinde kilise okuluna katılım artmış ve bunun için ek bir bütçeye ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine aynı yıl içerisinde Board Teşkilatı tarafından buraya 778 dolar daha bağış yapılmıştır.

1866 yılında Diyarbakır'daki ikinci Protestan Kilisi'ne bağlı olacak şekilde 12.500 kuruş (500 dolar) bağışla yeni bir okul inşa edilmiştir²⁸¹. Bunun yanında Ermeniler de yoğun olarak yaşamış oldukları köylerde misyonerlerden bağımsız kendilerine ait bazı okullar açmak istemişlerse de Osmanlı sultanının emri doğrultusunda Diyarbakır valisi, Protestanların bazı köylere gitmelerini engellemiştir²⁸². Ancak Board misyonerleri de bu çalışmalarını başka bir şekilde yürütmek istemişlerdir. Bunun için de görünüşte hâlihazırda Ermenilere ait olan okullarda gizli de olsa eğitim faaliyetlerini yürütmek imkân bulmuşlardır. Tablo 2.1.'de görüldüğü gibi gerek Diyarbakır gerek ona bağlı 8 dış istasyondan Hazro hariç hepsinde okul ve öğrenciler mevcuttur. Buradaki okullarda eğitim faaliyetlerini yürütmek üzere atanan öğretmenler, genellikle Harput ve Mardin Protestan Kolejlerinde eğitim alan öğrenciler olmuştur. Hazro'da ise Protestan nüfusun varlığına rağmen Board Teşkilatı'na bağlı bir okulun olmamasının nedeni Board misyonerlerinin oradaki faaliyetlerinin diğer istasyonlara nazaran daha yavaş olmasıdır. Bunun en önemli nedeni ise Board misyonerleri buradaki eğitim çalışmalarını kendileri değil de yerli yardımcılarını vasıtasıyla yürütmüşlerdir²⁸³. Aynı şekilde Ergani ve Kabe köyünde Diyarbakır İstasyonu'na bağlı bir dış istasyon olmalarına rağmen bu 2 yerde teşkilata bağlı herhangi bir okulun olmamasından dolayı bu istasyonlardaki eğitim faaliyeti istenilen düzeyde yürütülemediği görülmüştür.

Böylece 1866 yılına Diyarbakır'da Board Teşkilatı'na bağlı 3 Protestan Okulu olup, bu okullarda toplam 2 öğretmen de görev almıştır. 40 kız, 52 erkek olmak üzere toplam 92 öğrenci de eğitim almıştır. Kız okulunda görev yapan *Sara* adındaki kadın öğretmene

²⁸⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p. 64, 171.

²⁸¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 209-210.

²⁸² The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 81.

²⁸³ The Missionary Herald ..., For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864, p. 177.

Board Teşkilatı tarafında aylık 60 sent maaş verilmiştir²⁸⁴. Bunun yanında Diyarbakır İstasyonu'na bağlı Hani'de 1 Protestan Okulu olup, 5 kız ve 17 erkek toplamda 22 öğrenci eğitim almıştır. Aynı şekilde Diyarbakır İstasyonu'na bağlı olan Kıtılbul'da 1 Protestan Okulu olup 8 kız ve 12 erkek toplamda 30 öğrenci eğitim almıştır. Çermik'te 1 Protestan Okulu olup, 4 kız ve 8 erkek olmak üzere toplamda 12 öğrenci eğitim almıştır. Yine Diyarbakır İstasyonu'na bağlı olan Karabaş'ta da 1 Protestan Okulu olup sadece 18 erkek öğrenci eğitim almıştır. Bu istasyonlardaki eğitim faaliyetleri Board misyonerlerinden çok yerli yardımcıları vasıtasıyla yürütülmüştür. Bunun için de bu yardımcıları 12 ay boyunca her ayın 7 veya 8'inde maaşları ödenmiştir.

Bahsi geçen bu dış istasyonlar dışında 1866 yılında Diyarbakır İstasyonu'na bağlı bir dış istasyon olan Hazro'da Board Teşkilatı'ndan Protestan cemaatler olmasına rağmen eğitim faaliyeti yürütülecek bir okul inşa edilememiştir. Aynı yıl içerisinde dış istasyon olarak varlığın sürdüren Ergani ve Kabe köyünde okul ve kilisenin inşa edilememesi nedeniyle buralardaki dini ve eğitim faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir²⁸⁵.

Tablo 2.7. 1866 yılındaki Diyarbakır İstasyonu ve ona bağlı 8 dış istasyonuna ait Board Teşkilatı'na bağlı Protestan sayısı, Protestan cemaatler okulları ve kız-erkek öğrenci sayısı gösteren istatistikî veriler.

PROTESTANT COMMUNITY AND SCHOOLS.											
STATIONS AND OUT-STATIONS.	Protestants,			Schools.							
	Number of males.	Number of males over twenty years.	Whole number of Protestants.	Common schools.	Male pupils in do.	Female pupils in do.	Total pupils in do.	Pupils in theological or high schools.	Pupils in girls' boarding schools.	Other adults receiving instruction.	Whole number of pupils.
<i>Bilis</i> , (station),	53	23	69	1	28	.	28	6	.	73	107
Moosh,	18	9	29	1	10	.	10	.	.	.	16
Havadoric,
Yonjaico,
<i>Diarbekir</i> , (station),	220	169	400	3	52	40	92	.	.	.	92
Cutlerbul,	32	20	88	1	23	8	30	.	.	.	30
Hineo,	28	15	66	1	12	6	17	.	.	.	17
Chermook,	20	12	33	1	8	4	12	.	.	.	12
Hazro,	11	7	14
Karabaş,	15	9	20	1	18	.	18	.	.	.	18
Derik,	12	8	16	1	19	1	20	.	.	.	20
<i>Ergani</i> ,
Kabe köyü,

²⁸⁴ Adı geçen bu genç öğretmen 1866 yılındaki Kolera salgınında hayatını kaybetmiştir. The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 384.

²⁸⁵ Fifty-Third Report Annual ..., 1863-1867, p.91.

1867 yılında Harput İlahiyat Okulu'ndan mezun edilen öğrencilerden Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyetinde bulunmaları için Diyarbakır'a bağlı olan Redwan'a²⁸⁶ 2, Deh'e²⁸⁷ 1 ve Silvan'a²⁸⁸ 2 öğretmen gönderilmiştir. Böylece bu öğretmenlerin çalışmalarıyla buralarda küçük okullar açılmıştır. Ancak ilk zamanlar gerek öğrenci sayısının gerek kitap sayısının azlığından ötürü çok aktif faaliyet gösterememişlerdir. Board Teşkilatı tarafından Kürtler arasında eğitim faaliyeti yürütmesi için görevlendirilen Papaz Mardiros'un çalışmaları neticesinde de misyoner okullarının öğrenci sayısında hızlı bir artış olmuştur. Bu da öğretmen ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olmuş ve Diyarbakır'dan 4 kadın iyi bir eğitim almaları için Harput'taki İlahiyat okuluna gönderilmişlerdir²⁸⁹.

Ayrıca 1870 yılında Harput Erkek İlahiyat Okulundan mezun olan bir öğrenci Diyarbakır'da özellikle Kürtler arasında öğretmenlik yapması için görevlendirilmiştir²⁹⁰. Bütün bu alt yapı çalışmalardan sonra da 1870 yılında Diyarbakır'da kızlar için de normal eğitim veren bir okul açılmak istenmiştir. Bunun için devlet yetkililerinden izin alınmıştır. Ancak ruhsatın resmileşmesi beklenmeden okul açılmıştır. Okulda diğer 3 okuldan farklı olarak diğer millet ve dine mensup kişilere de eğitim verilmektedir. Okulda ders olarak; *Arapça, Başlangıç seviyesinde kıraat, Türkçe telaffuz, Hat, Başlangıç seviyesinde kıraat İngilizce, Orta seviyede matematik hesabı yapma, Felsefe ilmi, Başlangıç seviyesinde coğrafya, Harita bilgisi, Dinler dersi, İncil tarihi, Yaratılış* ile ilgili ders ve hadis metinleri dersleri verilmiştir.

Tablo 2.8. Osmanlı arşiv kaynaklarında tespit edilen 1870 yılına ait Diyarbakır'daki Protestan Kız Okulu'nda okutulmuş dersler²⁹¹.

Diyarbakır	Protestan İnâs Mektebi	Arabca, Mübâdî-i kıra'at, Sarf-ı Türkçe, Hat, Mübâdî-i kıra'at İngilizce, Ulûm-ı riyâziyeden hesab-ı mutevvel, Hesab-ı mutavassıt, Ulûm-ı tabîiyeden mübâdî-i coğrafya, Harita, Ulûm-ı diniyye, Tarih-i mukaddes, ... vehbiye, Fitru's-şihâb
------------	------------------------	--

²⁸⁶ Redwan/ Rıdvan, o dönemde Diyarbakır'a bağlı bir köy idi.

²⁸⁷ Deh, o dönemde Diyarbakır'a bağlı bir köy idi.

²⁸⁸ Farkin (Meyyafarıkın)/Silvan, o dönemde Diyarbakır'a bağlı bir merkez sancak konumundaydı.

²⁸⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868, p. 247-248.

²⁹⁰ Bu öğrenciler Amerika'daki yerli kiliseler tarafından desteklenmişlerdir. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870, p. 289.

²⁹¹ BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311(2 Ağustos 1893).

Board Teşkilatı bu okul vasıtasıyla özellikle Ermeni okullarının gelişmesine ve kalkınmasına destek vermiştir. Böylece Board Teşkilatı'nın eğitim faaliyetleri sayesinde halkın eğitime yaklaşımı olumlu yönde değişmiş buna bağlı olarak da eğitim daha kıymetli hale gelmiş ve özellikle Ermeniler arasında yaygınlaşmıştır²⁹².

Böylece zamanla Board Teşkilatı'nın eğitim faaliyetleri Diyarbakır'da ve çevre kaza ve köylerde giderek yaygınlaşmış ve hızlanmıştır. Ancak Board misyonerlerinin faaliyetleri Ergani'de de yoğun olmasına rağmen burada eğitim verilecek bir okulu henüz inşa edememişlerdir. Ancak bu tarihten sonra Ergani'de de eğitim faaliyeti yürütülecek okullara ihtiyaç duyulmuş ve kısa süre içinde Board misyonerleri tarafından burada kız ve erkek öğrenciler için iptidai derecede bir Protestan Okulu inşa edilmiştir. Fakat bu okul için devletten herhangi bir ruhsat alınmaması, daha sonraki tarihlerde devlet ve misyonerler arasında sıkıntıya neden olmuştur. Okulda sadece Protestan öğrenciler eğitim almayıp, burada Ermeni, Katolik ve Süryani çocuklar da eğitim görmüşlerdir²⁹³. Aynı şekilde Çermik'te erkek öğrenciler için bir Protestan Okulu inşa edilmiş ve başına Board misyonerlerine bağlı olarak faaliyet gösteren Kohar adında bir öğretmen getirilmiştir. Kohar öğretmen okulda sadece erkek öğrencilere eğitim vermemiş, yaklaşık 40 kadın ve 1 kıza da ders vermiştir²⁹⁴. Böylece bu okul ve eğitim faaliyetleri sayesinde Çermik'teki eğitim daha iyi duruma ulaşmıştır. Ayrıca buradaki Board Teşkilatı'nın eğitim faaliyetleri yaygınlaşmış ve misyonerlerin Çermik'e yönelmesi sağlanmıştır²⁹⁵.

Bu okullar dışında Diyarbakır'daki kilise okulunda yaklaşık 170 öğrenci ders almaktaydı²⁹⁶. Ayrıca Diyarbakır'da faaliyet gösteren Ermeni Okulunda gaye Ermeni çocuklarını eğitmek olsa da burada misyonerlerin eğitim faaliyetlerine destek verilmekteydi²⁹⁷. Bu Okulda eğitim gören bazı öğrenciler zaman zaman Board misyonerleri ile birlikte faaliyet göstermişlerdir. Buna rağmen bazı Osmanlı yetkilileri bu

²⁹² The Missionary Herald ..., For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874, 276.

²⁹³ BOA, Y.PRK.MF., 05/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907)

²⁹⁴ Kohar ismi daha çok Ermeniler arasında yaygın olup, muhtemelen adı geçen bu öğretmen Ermeni asıllıydı. Amerikan Board kaynaklarında bu öğretmenden övgüyle bahsedilmiştir. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1871, Vol. LXVII, Boston 1871, p. 214.

²⁹⁵ The Missionary Herald ..., 1871, p. 214.

²⁹⁶ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1874, Vol. IV, Rand, Avery and Company, Boston 1875, p. 323.

²⁹⁷ Bu okulda öğrenciler Türk sempatisinden uzak yetiştiriliyordu. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879, p. 265.

okulu ziyaret ederek, eğitim sisteminden memnuniyetlerini belirtmişlerdir. Ayrıca bu okula öğrencilerini göndermek istediklerini ve kendi okullarında öğretmenlik yapması için de Protestan Okullarından mezun öğrenci talebinde bulunmuşlardır²⁹⁸. Board misyonerlerinin eğitim faaliyetleri bu okullar ile sınırlı kalmayıp kimi zaman misyonerlerin evlerinin bir bölümünde de eğitim faaliyeti yürütülmüştür. Özellikle de Board misyonerleri Barnum ve Wheeler'in evlerinin bazı bölümleri okul ve basım odası olarak kullanılırken, Browne'nin evlerinin bazı odaları da öğretmenlerin faydalanması için ve kitap deposu olarak ayarlanmıştır. Tüm bu gelişmelere paralel olarak maddi destek verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun için de 1874 yılında önce yerel topluluklar tarafından Diyarbakır'daki eğitim faaliyetleri yürüten kurumlar ve diğer kurumlar için 6.868 dolar bağışta bulunulmuştur. Ayrıca Board Teşkilatı tarafından da 4.575 dolar bağış yapılmıştır. Böylece Diyarbakır'da 2 yıl açılan okullar hem de hâlihazırda eğitim verilen okullar için 3 yıl daha kullanılacak sermaye oluşmuştur²⁹⁹. Diyarbakır'daki eğitim kurumları ve diğer kurumların daha da geliştirilmesi için Çermik'teki kız okulunda İncil'i okuma dersi veren Gregor ve Miss Julia G. ve Benjamin L. M. olmak üzere 2 din hocası bulunmaktaydı.

1880 yılında bu iki kadın misyoner öğretmen için toplamda 7,75 dolar maaş tahsil edilmiştir. Daha sonra da bu kadın hocalardan sadece Gregor'a 7,11 dolar tahsil edilmiştir. Bunun yanında ek olarak kendisine 6,05 dolar ve üçüncü kez de 12,71 dolar daha tahsil edilmiştir³⁰⁰. Aynı şekilde 1881 yılında da Gregor'a 7,65 dolar tahsil edilmiştir³⁰¹.

²⁹⁸ Diyarbakır'daki yetkililerin bu talebine karşın bazı fanatik milliyetçi kişiler tarafından Diyarbakır'da bu okulla rekabet edecek bir okul inşa edilmiştir. Buna rağmen eski paşa tarafından da kendi okullarına 50 ciltlik ders kitabı gönderilmiştir. *The Missionary Herald ...*, For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879, p. 265.

²⁹⁹ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874, 276.

³⁰⁰ *Life and Light for Woman ...*, 1880, p. 156, 396, 476.

³⁰¹ *Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1881*, Vol. XI, Rand, Avery and Company, Boston 1881, p. 276.

Tablo 2.9. 1880 yılı Diyarbakır Ermeni okulları ile alakalı istatistikî bilgiler.

Cemaat	Kadın			Erkek		
	Okullar	Öğrenciler	Öğretmenler	Okullar	Öğrenciler	Öğretmenler
Ortodoks Ermeni	4	240	8	1	60	2
Katolik Ermeni	1	40	1	-	-	-
Protestan Ermeni	2	100	6	1	50	3
Toplam	7	380	15	2	110	5

Tablo incelendiğinde Ortodoks Ermeni kadın okul, öğrenci ve öğretmen sayısının erkeklerden 4 kat fazla olduğu; Katolik Ermenilerin kadınlara eğitim verip erkeklere eğitim vermediği; Protestan Ermeni okul, öğrenci ve öğretmen sayısının erkeklerin 2 katı olduğu görülmektedir. Ayrıca Protestan Ermeni okul, öğrenci ve öğretmen sayısı, Katolik ve Protestan Ermeni okul, öğrenci ve öğretmen sayısından fazladır. Bu verilerden yola çıkarak Ortodoks Ermenilerin eğitim alanında, Katolik ve Protestan Ermenilerden daha etkin olduğu söylenebilir.

1881 yılında Harput'ta görevli Board misyoneri Mrs. John. K. Browne eğitim faaliyetlerini incelemek ve genişletmek üzere Çüngüş'ü ziyaret etmiştir. Mrs. Browne buradaki eğitim çalışmalarının maddî eksiklik nedeniyle yavaşladığını tespit etmiştir. Bunun için okulda görev yapan öğretmen ve kız öğrencilerin hazırlanmış oldukları havlu, peçete ve gümüş takıları alarak, maddî destekte bulunmuştur. Böylece Çüngüş'teki Protestan okulundaki eğitimin tekrar canlanmasını ve buradaki öğretmenlerin maaşlarının yarı yarıya artmasını sağlamıştır³⁰². Ayrıca Çüngüş'teki eğitim faaliyetlerinin gelişmesi için Board Teşkilatı ile bağlantılı faaliyet gösteren *Young Men's Society* (Young Men's Christian Associations) topluluğunun çalışmaları ile eğitim faaliyetleri için daha fazla yatırım yapılmıştır.

³⁰² Mrs. Browne Çüngüş'ü ziyaret eden ilk misyoner bayandı. The Missionary Herald ..., For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881, p. 112.

Bunun için de 1882 yılında Çüngüş'teki okulun masraflarını karşılamak üzere 12,50 dolar bağış yapılmıştır³⁰³. Bu destek ve bağışlar, okulda görev yapan öğretmenlere yüklü maaş verilmesi Çüngüş'teki eğitim faaliyetlerinin diğer istasyonlardaki okullardan ziyade ön plana çıkmasını sağlamıştır. İlk zamanlar Çüngüş'teki kadınların da Board misyonerlerine karşı tavırlı olması Protestan okullarındaki öğrenci sayısını etkilemiştir. Ancak Çüngüş'teki kadınlar zamanla Protestan okullarına sempati duymuş ve çocuklarını bu okula göndermek için takılarını dahi satmışlardır³⁰⁴. Bunun sebeplerinden biri Çüngüş'te öğretmenlik yapan kadın öğretmenin buradaki çalışmaları ve halkın arasına girerek herkesi etkilemesiydi. Bu gelişmelere paralel olarak Board misyonerleri buraya daha da önem vermiş, eğitim faaliyetlerini yoğunlaştırmak gayesiyle Çüngüş'te faaliyet gösteren kadın misyonerler ve öğretmen gibi Protestan okullarından mezun olan öğrenciler de Çüngüş için maddi destek vermişlerdir. Toplanan bu bağış ve yardımlarla Çüngüş'te ilerde burada açmayı planladıkları yeni bir misyoner okulu için çalışmalar başlatmışlardır.

Yapılan bu bağış ve çalışmalar neticesinde Çüngüş'teki eğitim faaliyetleri giderek yayılmış ve öğrenci sayısında ciddi bir artış olmuştur³⁰⁵. Okulda eğitim veren erkek öğretmenler genellikle Harput'taki Euphrates College'inden (Fırat Koleji) mezun öğrenciler arasından seçilmişlerdir. Daha sonra Board misyoneri Mr. Barton Çüngüş'teki gündüz eğitim veren bu okulu ziyaret etmiştir. Mr. Barton okulda 1 erkek ve 4 kadın öğretmenin görev yaptığını ve yaklaşık 200 öğrencinin de eğitim aldığını ifade etmiştir³⁰⁶.

Diğer yandan Çüngüş için toplanan bağışların bir miktarı ile 1882 yılında Diyarbakır'daki misyoner okulunun içinde kadınlar için bir bölüm açılmıştır³⁰⁷. Ayrıca bu yardımlar gerek Diyarbakır gerek çevre köy ve kasabalardaki Protestan okullarının öğrenci sayısının artmasını ve buna ek olarak yeni okullar inşa edilmesini sağlamıştır.

³⁰³ The Missionary Herald ..., For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881, p. 244; The Missionary Herald ..., For The Year 1882, Vol. LXXVIII, Boston 1882, p. 44.

³⁰⁴ Board Misyonerleri Çüngüş'te olduğu gibi diğer yerlerde de Ermenilerden oluşan Young Men's Christian Associations örgütü ile bu faaliyetleri yürütmüşlerdir. *The Central Presbyterian*, [Vol.], April 13, 1881, Page 4, Image 4.

³⁰⁵ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1888, p. 246.

³⁰⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 327.

³⁰⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1884-1885, Vol. LXXX, Boston 1884-1885, p. 140

Bu amaçla 1883 yılında Lice'de (Lija, Lije, Liji, Lijeh) erkek çocukları için bir Protestan okulu inşa edilmek istenmiştir. Bunun için devlet yetkililerinden gerekli izinler alınmıştır. Fakat yetkililer tarafından daha sonra yapılan incelemeler neticesinde binanın yapımı kurallara uygun görülmeyip okul için ruhsat verilmemiştir. Bu da Board misyonerleri ve devlet yetkilileri arasında bazı sorunların çıkmasına neden olmuştur. Her şeye rağmen okul Pirot Protestan Okulu adı altında açılmış ve eğitim faaliyetine başlamıştır. Okulda toplamda 40 erkek öğrenci eğitim almıştır. Aynı şekilde Hani'de de İptidai derecede bir Protestan okulu açmak istenmiş ve bunun için devlet yetkililerinden gerekli izinler alınmıştır. Okulda sadece Protestan öğrencilere değil, Ermeni, Katolik, Protestan ve Süryani çocuklara da eğitim verilmiştir. Okulda; *Ermenice elifba*, *Zebur*, *İncil*, *Tevrat* ve bazı *El işleri* dersleri verilmiştir. Fakat okulda yürütülen zararlı faaliyetler neticesinde yetkililer tarafından tekrar inceleme başlatılmış ve okulda verilen eğitim sakıncalı görülerek, bina için ruhsat verilmemiştir³⁰⁸. Bu rağmen Board misyonerleri çalışmalarına devam etmişlerse de daha sonra bu konu Board misyoneri ve devlet yetkilileri arasında bazı sorunların çıkmasına neden olmuştur.

Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet göstermiş oldukları Silvan'da Board Örgütü'ne bağlı faaliyet gösteren *The Home Missionary Society* topluluğunun çalışanları, toplamış oldukları yardımlarla 1886 yılında Silvan'da erkek ve kız öğrenciler için iptidai³⁰⁹ derecede eğitim verecek şekilde okul açılmıştır. Ancak devlet yetkilileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde okul binasının küçük olması ve fiziki yapısının eğitim için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından okul ruhsatsız olarak eğitime devam etmiştir³¹⁰. Bu da ilerde Board misyonerleri ve devlet yetkilileri arasında yeni soruna neden olmuştur. Bu okulda da sadece Protestan öğrencilere eğitim verilmemiştir. Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani öğrenciler de ders almışlardır³¹¹. Ayrıca burada okutulan dersler *Elifba*, *Tarih-i mukaddes*, *Ermeni lisanı kavâ'idî*, *Coğrafya*, *Cebir* gibi teorik dersler olmuştur. Aynı şekilde Daha sonra Board misyoneri Mr. Barton bu okulu ziyaret etmiş ve buradaki öğretmenin çok başarılı işler yaptığını ve okulda teorik derslerin yanında ilahiyat dersleri de vermek için ayrı bir sınıf

³⁰⁸ BOA,Y.PRK.MF., 5/20, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907); BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893)

³⁰⁹ **İptidai:** Günümüzde Ortaokul seviyesinde eğitim veren bir eğitim kurumuydu.

³¹⁰ BOA,Y.PRK.MF., 5/20, H-02.04.1325; BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893); The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 112.

³¹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 112.

açma hazırlıkları da yaptığını ifade etmiştir. Böylece okulda gerekli eğitimlerini alıp, mezun olan öğrenciler daha sonraki yıllarda kendi okullarında veya başka yerlerdeki okullarda görev almaya başlamış ve buralardaki okullarda hem normal hem de dini eğitim verebilmişlerdir. Örneğin bir Kürt genci de buradan mezun olduktan sonra kendi okulunda hizmet vermeye başlamıştır. Ayrıca bu öğretmenler yapmış oldukları hizmetleriyle de hem kendi bölgelerinde hem diğer bölgelerde eğitim faaliyetlerinin yayılmasına katkı sağlamışlardır. Bunun yanında Board Teşkilatı'nın faaliyetlerini Kürtler arasında yaymışlardır. Board misyonerleri Silvan ve çevresinde yürütmüş oldukları faaliyetlerde özellikle de Kilise köyü ile ilgilenmişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri misyonerlerin çalışmalarıyla köyün tamamının Protestanlığa geçmesiydi.

1886 yılında Silvan'da sadece kız öğrenciler için iptidai derecede eğitim verecek şekilde bir okul açılmıştır. Ancak devlet yetkilileri tarafından yapılan incelemeler neticesinde bu okulun da binasının küçük olduğu ve fiziki yapısının eğitim için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından okul ruhsatsız olarak eğitime açılmıştır. Ancak bu da ilerde Board misyonerleri ve devlet yetkilileri arasında soruna neden olmuştur. Okulda *Elifba*, *Tarih-i mukaddes*, *Ermeni lisanı kavâ'idî*, *Coğrafya*, *Cebir* gibi teorik dersler verilmiştir. Aynı şekilde Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet göstermiş oldukları Silvan'da, Board Örgütü'ne bağlı faaliyet gösteren *The Home Missionary Society* topluluğunun çalışmaları, toplamış oldukları yardımlar ve köylülerin katkısıyla 1886 yılında Silvan'a bağlı Kilise (Kilise, Kilessey, Kilesseh) köyünde Protestan Mektebi inşa edilmiştir. Aynı şekilde de buradaki okulda devlet yetkilileri tarafından bazı incelemeler yapılmış ve okulun binasının küçük olduğu ve fiziki yapısının eğitim için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından okul ruhsatsız olarak eğitime açılmıştır³¹². Okulun öğrenci sayısı ilk zamanlar az iken Board misyonerlerinin çalışmalarıyla öğrenci sayısı 26'ya kadar yükselmiştir³¹³. Ancak zamanla okula katılım azalmış ve okulda kalan yaklaşık 27

³¹² BOA,Y.PRK.MF., 5/20, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907); BOA, Y.EE., 102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893).

³¹³ The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 113.

öğrenci eğitim alabilmiştir ³¹⁴. Bu okulda *Elifba, Tarih-i mukaddes, Ermeni lisanı kavâ'idi, Coğrafya, Cebir* gibi teorik dersler verilmiştir.

Aynı yıl içerisinde Silvan'ın Umur (Korit) ³¹⁵ köyünde bir Protestan mektebi inşa edilmiştir. Okulda diğer okullarda verilen aynı teorik dersler okutulmuştur ³¹⁶. Daha sonra Rigss ve Mr. Carey Kürtçe konuşan Hristiyanlar arasında eğitim faaliyetleri yürütmek amacıyla Silvan'ı ziyaret ettikten sonra Umur köyüne de geçmişlerdir. Burada yeni inşa edilen Protestan mektebini ziyaret etmişlerdir. Bu okulda Abdullah adındaki öğretmenin olan yaklaşık 10 öğrenciye eğitim verdiğini, öğrencilerin de tüm baskı ve dışlanmalara rağmen öğrenmeye oldukça hevesli olduklarını ifade etmişlerdir. Abdullah adındaki bu öğretmen sadece eğitim vermeyip, köyün papazı olarak her Pazar ayın düzenleyerek buradaki Protestan cemaate vaaz vermiştir ³¹⁷. Böylece 1886 yılında Silvan ve çevre köylerinde toplamda dört Amerikan Protestan Okulu inşa edilmiştir. Bu okulların bazıları için devletten izni alınmış, bazısında ise ruhsatsız olarak eğitime devam edilmiştir.

Tablo 2.10. Osmanlı arşiv kaynaklarında tespit edilen 1886 yılına ait Silvan'daki Protestan Erkek Okulu hakkında bilgi ve okutulan dersler.

İlçe	Okul	Okul Bilgisi	Tarihi	Okutulan Dersler
Silvan Kazası	Protestan Zükûr Mektebi	işbu mektebin mahsusan bina olunub küçük bir haneden ibâretidir küşâdı idâre-i seniyyeye müstenid değildir	1303	Elifba, Tarih-i mukaddes, Ermeni lisanı kavâ'idi, Coğrafya, Cebir

Mr. Barton Diyarbakır ve çevresini gezisi kapsamında 1889 yılı içerisinde Çermik'i de ziyaret etmiştir. Mr. Barton'ın ziyareti sırasında burada Board faaliyetlerine destek amaçlı *Young Men's Associations, Church Society, Boy's Society* ve *Women's Society* gibi topluluklar ve Board Teşkilatı'na bağlı dört kişi de faaliyet göstermekteydiler. Ancak Mr. Barton tüm bu çalışmalara rağmen buradaki eğitim faaliyetlerinin diğer dış istasyonlara göre daha az olduğunu ifade etmiştir. Mr. Barton bunun en önemli nedeni eğitim faaliyetleri için toplanan paraların devlete ödenen vergilere ayrılması ve bunun da Çermik'te faaliyet gösteren papaz ve öğretmenlere verilen desteği olumsuz etkilemesi idi.

³¹⁴ Okuldaki öğrenciler ilahilerini Kürtçe okumaktaydılar. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 328.

³¹⁵ Umur (Korit) köyü günümüzde Diyarbakır'ın Silvan İlçesi'ne bağlı bir köydür.

³¹⁶ BOA, Y.PRK.MF., 05/20-62-01, H-02.04.1325.

³¹⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904, p. 292.

Bunun için buradaki eğitim faaliyetlerinin geleceğe taşınması için Çermik'te yeni bir okul ve kilisenin inşa edilmesi çağrısında bulunmuştur.

Board misyonerlerinin Hani'deki eğitim faaliyetleri 1889 yılında da yoğun bir şekilde devam etmiştir. Daha önce Board misyonerleri tarafından açılmış olan iki okulda yaklaşık 100 öğrenci eğitim almaktaydı. Board Misyonerlerinin Hani'deki eğitim faaliyetlerinin Diyarbakır'a bağlı diğer kaza ve köylerden daha aktif olmasının en önemli nedeni Board Misyonerlerinin buraya daha önce gelip, faaliyetlerine başlamış olmalarıydı³¹⁸.

1891 yılında Silvan'a bağlı köylerde Protestanlaşan nüfusun giderek artmasına paralel olarak buralardaki Protestan okullarının yetersiz olması ve eğitim alan bazı öğrencilerin de kışın Silvan'a gitmek zorunda olması hasebiyle Silvan'da bir okul ihtiyacı tekrar zuhur etmiştir. Bunun için devletten gerekli izin de alınmasına rağmen Board Teşkilatı'nın maddi sıkıntı içinde olması hasebiyle devletin kendilerine vermiş olduğu maddi destek ile yeni bir okul inşaatına başlanmıştır. Osmanlı yetkilileri Protestan okullarının açılmasına müsaade etmelerine rağmen 6 Nisan 1884 yılında Board misyonerleri tarafından Osmanlı kurumları arasındaki yazışmalarından bir belgeyi alıp, Washington'daki Pora News'te yayımlanarak, Osmanlı'nın okullarını açması iznini vermediğini iddia etmişlerdir. Bu esnada Silvan'da eğitim faaliyetlerinin aksamasını diye papaz Tomas'ın eşi evlerinde kısıtlı imkânlarla genç kızlara Kürtçe dilini kullanarak eğitim vermiştir. Bunlara ilave olarak 1891 yılında Board misyonerlerinin yoğun ilgi göstermiş olduğu Helda (Halde)³¹⁹ köyünde de bir okul inşa edilmiştir. Okul inşa edilirken Board Teşkilatı'ndan veya herhangi bir yerde maddi destek alınmamıştır. Ancak burada ders verecek bir öğretmenin olmaması üzerine Silvan'dan bir öğretmen talep edilmiş ve Board Teşkilatı tarafından buraya gelen öğretmene de daha önce almış olduğu maaşın yarısı verilmiştir. Maaşın diğer yarısı da Protestanlar tarafından ödenmiştir. Maaş demesinde böyle bir yol izlenmesinin nedeni Board Teşkilatı'nın maddi olarak yetersiz olması değil, bu öğretmenin talebinin bu yönde olmasıdır. Öğretmene göre kendisine verilecek maaşın bir kısmı buralara hizmet için aktarılmalıydı. Çünkü buralardaki halktan

³¹⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889, p. 327, 329.

³¹⁹ Halde köyünün şimdiki adı Görentepe'dir. Köy, Silvan'a bağlı bir olup, Diyarbakır'a 95 km, Silvan'a 17 km uzaklıktadır.

bazı kişilerin para için Protestanlığa geçtiğini ifade etmiştir³²⁰. Bu tarihten sonra Silvan'da ve çevre köylerinde gerek kız okulu gerek de erkek okulu gittikçe geliştirilmiş ve misyonerlik faaliyetleri için Silvan hem dini hem de eğitim alanında önemli bir merkez haline getirilmiştir³²¹.

Döger (Dibne)³²² köyünde çıkan karışıklıkta Protestanlara ait okul odaları tahrip edilmiştir. Bunun üzerine misyoner John K. Mr. Browne, Dicle (Peran-Piran)³²³ ve Eğil'deki yandaşları ile görüşerek, American Board Teşkilatı'nın yıkılan okul ve kilise yerine yenilerinin yapılması için yıl boyunca yardım göndermesini sağlamıştır. 1891 yılında yeni bir okul daha inşa edilmiştir. Okulun başına kolej eğitimi alan Sarkis Kuralyan tayin edilmiştir. Bu okul 1895 yılındaki karışıklıkta dahi eğitim faaliyetine devam etmiştir³²⁴. Ayrıca yapılan bağışlarla yeni bir okul dahi yapılmıştır³²⁵. Çüngüş'teki kız ve erkek okulunda tüm maddi güçlülere rağmen diğer okullarda olduğu gibi önemli faaliyetler yürütülmüştür³²⁶. Buradaki kız okullarından birisinde Yecsa diye bir kadın eğitim vermektedir. Onun çalışmalarıyla okuldaki kız öğrenci sayısında 30'a yükselmiştir. Diğer kız okulunda ise öğrenciler için papazın eşi Badashan eğitim faaliyetini yürütmektedir. Bu okullarda görev yapan her iki bayan hoca da Board Teşkilatındaki bayan misyoner ile devamlı irtibat halinde olmuş ve sık sık toplantılar düzenlemişlerdir³²⁷.

1892 yılında Board Teşkilatı'na bağlı faaliyet gösteren *Prudential Committee* örgütü tarafından buradaki eğitimin iyileştirilmesi, faaliyetlerin devamının sağlanması ve kız ve erkek öğrencilerin masrafları için 660 dolar yardım gönderilmiştir. Çermik'teki kız okulunda Board misyonerleri adına Anna adında bir kadın öğretmen eğitim faaliyetini yürütmektedir. Anna bu okulda 60 kız öğrenciye ders vermektedir. Board misyonerlerine

³²⁰ BOA, HR.TH. 50/32, M-06.04.1884; The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 112-113.

³²¹ Board Misyonerleri sadece yukarıda Silvan'a bağlı köylerinde değil onlar dışında Hamek köyünde de faaliyet yürütmüşlerdir. The Missionary Herald ..., 1891, p. 113.

³²² Eski ismi *Dibni* olan *Döger* köyü günümüzde Diyarbakır'ın Dicle İlçesine bağlı bir mahalledir.

³²³ Piran, günümüzde Diyarbakır'a bağlı bir ilçe olan Dicle'nin eski ismidir.

³²⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston 1891, p. 117.

³²⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901, p. 117.

³²⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1892, Vol. LXXXVIII, Boston 1892, p. 503.

³²⁷ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1891, Vol. XXI, Rand, Avery and Company, Boston 1891, p. 60.

göre Anna'ın bu yoğun çalışmalarıyla aslında öğrenci sayısı 200 olması gerekirken bazı sınırlamalar nedeniyle bu sayı 60 ile sınırlı kalmıştır³²⁸.

Hani'deki kız okulunda Mariam adında bir kadın öğretmen eğitim vermektedir³²⁹. Onun çalışmaları ile Hani'deki çoğu annenin Board misyonerlerine ve okullarda olan ön yargıları kırılmış ve kızlarını desteklemişlerdir. Ayrıca Mariam sadece eğitim faaliyetinde bulunmayıp Board Teşkilatı'na bağlı diğer istasyonlardaki misyoner kadınlar ile bağlantılı olarak toplantılar düzenlemiştir³³⁰.

1894 yılında Papaz Muggerditch tarafından hem daha önce Silvan'da yapılan Protestan okullarının maddi sıkıntı çekmesi hem de genişleyen Protestan nüfuzu için Silvan yeni bir okulun inşası için Board Teşkilatı'ndan maddi yardım talebinde bulunmuştur. Şayet bu isteğinin Board Teşkilatı tarafından kabul edilmemesi durumunda, burada durmayacağını da söylemiştir. Muggerditch'in bu şekilde davranmasının sebebi Silvan halkının çok fakir olması ve okula gelen öğrencilerin zorluk içinde eğitimlerine devam etmeleriydi. Çünkü Silvan'da yaşanan kıtlık, kolera salgını ve depremden ötürü halk maddi sıkıntı yaşamaktaydı. Buradaki halkın okul maliyetlerini karşılayacak gücünün kalmamıştır. Bunun üzerine Board Teşkilatı tarafından buraya 250 dolar bağış yapılmıştır. Yapılan yardımlar ile kilise içinde bir okul yapılmış ve burada kız ve erkek öğrenciler için ayrı sınıflar yapılmıştır³³¹. Ancak Amerika'da yaşanan maddi sıkıntı nedeniyle merkezi Boston'da bulunan Board Teşkilatı'na yapılan bağışlar da azalmış bu da teşkilata bağlı Anadolu'daki istasyonları etkilemiştir³³². Bunun üzerine Muggerditch tekrar Board misyonerlerine başvurarak, Board Teşkilatı'ndan maddi destek talep etmiştir³³³. Bu talebinin sebebini, “*devlet yetkililerinin okullarını ziyaret ettiğini ve*

³²⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1892, Vol. LXXXVIII, Boston 1892, p. 503.

³²⁹ Life and Light for Woman ..., 1891, p. 60.

³³⁰ Ana, da diğer öğretmen bayanlar gibi eğitim faaliyeti dışında misyoner kadınlarla bağlantılı olarak toplantılar da düzenlemekteydi. Bkz. Life and Light for Woman ..., 1891, p. 60.

³³¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1894, Vol. XC, Boston 1894, p. 428, 429.

³³² Kocabaşoğlu, A.g.e, s. 129.

³³³ Silvan'da Board misyonerleri ile işbirliği içinde hareket eden Tomas Muggerditch'in kolera salgınında bu talebinin tam tersi olarak o dönemde Van'da görevli George C. Reynolds ve Bitlis'e giden Paul adında bir Board misyoneri tarafından 30 Kasım 1895 yılında Silvan'da bulunan Mingirdiç'ten zahire talep edilmiştir. Mingirdiç ise gerekli zahireleri göndermiştir. Ancak Diyarbakır'daki kolera salgın tedbirleri kapsamında uygulanan karantinadan dolayı zahireler Genç Sancağı'nda kalmıştır. Bunun için de Board misyonerleri bu sıkıntının giderilmesi için devletten yardım talep etmişlerdir. BOA, DH.ŞFR, 185/64, R-23.09.1311 (5 Aralık 1895).

okullarını takdir etmelerine rağmen okulun fiziki durumunun kötü olduğu gerekçesiyle buralara el koymaları”, şeklinde ifade etmiştir³³⁴. 1894 yılında Anadolu’nun genelinde ortaya çıkan kolera salgını baş göstermiş bunun üzerine Tomas 1895 yılında Diyarbakır ve çevre kaza ve köylerde çıkan olaylarda Board misyonerleri ile bağlantılı olan bu okullardan 5’i hasar görmüştür³³⁵. Ayrıca bu olaylar esnasında iki öğretmen de yaşamını yitirmişlerdir³³⁶.

1898 yılında misyoner Miss Caroline E. Bush ve Miss Hattie Seymour ile eğitim faaliyetlerini kontrol için başta Diyarbakır olmak üzere Çüngüş, Çermik, Ergani, Silvan, Hani dış istasyonlarını ve Döğür köyünü ziyaret etmişlerdir. Bu gezilerinde ilk olarak Diyarbakır’a gelip daha önce bağışlar ile burada inşa edilen dini okulu ve yetimhanelerin inşaatlarının bitimine katkı sağlamışlardır. Miss Caroline E. Bush Diyarbakır’da 5 hafta kalıp, geniş çaplı bir araştırma yapmıştır. Ayrıca ev ev dolaşarak buradaki faaliyetleri kontrol etmiştir.

Aynı yıllarda Miss Caroline E. Bush’un merkeze göndermiş olduğu raporlara göre Diyarbakır’da bulunan Protestan kız okulunda bir öğretmen olduğu ve onun eğitimi faaliyetleri sayesinde de buradaki eğitim daha öncekinden daha fazla etkin ve korkusuzca devam etmekteydi. Miss Caroline E. Bush çalışmalarından dolayı bu öğretmenden övgüyle bahsetmiştir³³⁷. Bunun yanında Diyarbakır’daki kadınlara yönelik eğitimler misyoner kadınlar tarafından evlerde yürütülürken Protestan ve Jakobit olan genç kızlara yönelik eğitim daha çok okullarda veya hafta sonu okullarında verilmiştir. Bu eğitim faaliyetleri ileriki yıllarda devam etmiş, ilk yıllarda ücretsiz olup daha sonra ücret alınmıştır. Ancak durumu olmayan bazı öğrenciler de genellikle misyonerlerin evlerinde belirli bir ücret karşılığında dikiş, örme ve ev işlerinden para kazanıp bu şekilde okul ücretlerini ödemişlerdir. Misyoner evlerinde çalışan bu öğrencilerin maaşları genellikle ailelerine, yetim veya öksüz olanların da akrabalarına ödenmiştir. Bu okuldaki dersler genellikle hem akademik hem de günlük hayat için olup, kadın ve o kız öğrencilere en

³³⁴ Muggerditch Board Teşkilatı ile bağlantılı olarak eğitim faaliyetlerini yürümenin yanında mecliste Protestan bir Ermeni olarak da kendi halkının haklarını savunmuştur. Ancak 1914 yılında I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle casusluk yaptığı gerekçesiyle Diyarbakır’daki yetkiler onun hakkında idam cezası vermişlerdir. Rettig, *A.g.t.*, p. 1.

³³⁵ Bu olaylar İstanbul başta olmak üzere Anadolu’nun birçok yerinde Müslüman ve Ermeniler arasında çıkmıştır.

³³⁶ BOA, HR.SYS, 65/43, M-22.04.1896.

³³⁷ *Life and Light for Woman, Woman’s Boards of Missions 1898, Vol. XXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1898, p. 495.*

fazla okuma, yazma, el işi, aritmetik, coğrafya, gramer ve ilmihal dersleri verilmiştir. Bu okullarda eğitim süresi 4 yıl olup buradan mezun olabilmek için 12 yaşına girmek zorunluydu. Okulda yüksek derecede okuma, yazma, el işi, aritmetik, coğrafya, gramer, geometri, örgü işi, kompozisyon, botanik, şarkı söylemek, doğal tarih, felsefe, fizyoloji, İncil tarihi, İncil dersleri ve ev işleri dersleri okutulmaktaydı. Böylece buradaki öğrenciler almış oldukları eğitimin sonunda tüm bu derslerden başarılı olmak zorundaydılar. Öğrenciler bu eğitimlerden sonra diploma almaya hak kazanıp daha sonraki yıllarda her biri farklı yerlerde görev almaya başlamışlardır³³⁸.

Miss Caroline E. Bush Hani ve Çüngüş'ü de ziyaret etmiş, buralardaki kız okullarındaki eğitimi takdir ettiklerini ve bu başarının da burada görev yapan öğretmenlerin çabası sayesinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hani'deki kız okulunda öğretmenlik yapan Miss Seymour ile görüşerek okulun eksikliklerini tespit etmiştir. Gerek Hani gerek Çüngüş'te Board Teşkilatı'na bağlı faaliyet gösteren öğretmen ve papazlar Miss Caroline E. Bush ve arkadaşı Miss. Seymour'u çok sıcak karşılamışlardır³³⁹. Daha sonra da Döğür Köyü'nü ziyaret etmişlerdir. Buradan yerel yöneticilerin kendilerine tahsis etmiş olduğu zaptiyeler ile Dicle'ye (Peran) geçmişlerdir. Burada bulunan Gregoryanların reisi, Mr. John K. Browne ve Miss Caroline E. Bush'u büyük bir misafirperverlik ile karşılamıştır. Ancak burada ne bir papazın ne de bir öğretmenin olmaması, buna bağlı olarak eğitim faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesi bu iki Board misyonerini üzmüştür. Bunun en önemli nedeni 1895 olaylarında buradaki okulun odalarının yakılmış olması ve olayların diğer yerler gibi buradaki misyonerlik faaliyetlerini de olumsuz etkilemiş olmasıydı.

Bundan sonra Mr. John K. Browne ile beraber Silvan ve Kilise köyüne gelerek buradaki eğitim faaliyetlerini incelemişlerdir. Board misyonerlerinin Silvan'a yoğun bir şekilde yönelmelerinin en önemli nedeni buranın çevredeki yerlerin doğal, politik merkezi olması ve Kürdistan bölgesinin kalbi olarak görülmesiydi. Özellikle de 1895 yılında çıkan olaylarda Kilise köyünde bulunan ve büyük ölçüde zarar gören kız ve erkek okullarını ziyaret ederek, bazı incelemelerde bulunmuşlardır. Buradaki erkek okulunda verilen eğitim faaliyetlerini takdir ederek, kız okuluna da gönderilecek öğretmenin

³³⁸ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1899, Vol. XXIX, Rand, Avery and Company, Boston 1899, p. 506.

³³⁹ Life and Light for Woman ..., 1898, p. 495.

maaşının 80 kuruş olmasını teklif etmişlerdir. Bu misyonerlere göre Silvan eğitim açısından çevresindeki tüm köyler için çok önemli ve ilerisi için de umut vaad edicidir³⁴⁰.

Bu iki Board misyoneri burada gerekli araştırma ve çalışmalarından sonra Çermik'e geçmişlerdir. Ancak burada Board Teşkilatı'na bağlı bir okulun bulunmaması buradaki eğitim faaliyetlerini de olumsuz etkilemiş ve Protestanları üzmüştür. Buna rağmen Protestan erkek öğrenciler eğitimlerine Gregoryan okulunda devam etmişlerdir.

Daha sonra da Çüngüş'e geçmiş ve oradaki kız ve erkek yetimhanelerini ziyaret etmişlerdir. Buradaki yetimhanede 100'den fazla Katolik, Gregoryan ve Protestan kız öğrenciler normal bir okula devam etmekteydiler. Ancak her gün bir öğretmenin vermiş olduğu okuma ve din derslerini de almaktaydılar. Erkek öğrenciler ise aynı diğer Protestan öğrenciler gibi Gregoryan okulunda bir hocanın vermiş olduğu dersler ile eğitimlerine devam etmekteydiler³⁴¹. Bunun en önemli nedeni 1895 yılında çıkan olaylarda bazı evler, okul, kilise gibi yerlerin tahrip olmasıydı. Bu durumun öğrencileri eğitimine fayda sağlamayacağı düşüncesiyle Çüngüş'te yeni bir Protestan okulunun yapılması için gerekli çalışmalar başlatılmıştır³⁴². Bunun için hem Diyarbakır ve çevresindeki köy ve kasabalarda hâlihazırda eğitime devam eden diğer okul ve inşa edilen yeni okullar için eğitim faaliyetlerini sürdürmeleri için Fırat Koleji'nden (Euphrates) mezun olan 3 öğretmen gönderilmiştir³⁴³. Bunun yanı sıra Silvan'da gerek kız gerek erkek okullarındaki öğrenci sayısının artması ve çevre kasabalarında Board Teşkilatı'na bağlı Protestan okul sayısının atmasına paralel olarak öğretmen ihtiyacı zuhur etmiştir³⁴⁴. Bu durumun diğer nedenlerinden biri Board misyonerlerinin yerel yöneticilerin de izniyle Diyarbakır ve çevresinden Ermeni çocuklarını ailelerinden alıp kendi okullarına kaydetmeleriydi.

Ancak yapılan tetkikler neticesinde İstanbul'daki yetkililerden izin alınmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine 13 ve 26 Ocak 1899 tarihleri arasında Dâhiliye Nezareti

³⁴⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898, p. 375.

³⁴¹ The Missionary Herald ..., 1898, p. 314.

³⁴² Çüngüş'te Board Teşkilatı'na bağlı bir okulun bulunmamasının nedeni ise 1895 yılında çıkan olaylarda okullarının yakılmasıdır. The Missionary Herald ..., 1898, p. 314-315.

³⁴³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1899, Vol. XCV, Boston 1899, p. 533; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston 1900, p. 26.

³⁴⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901, p. 116.

tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya telgraf çekilmiştir. Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa 27 Mart 1899 yılında Dâhiliye Nezaretine telgraf ile cevap vermiştir. Paşa telgrafta hükümetin bu okullara daha önce izin verdiğini, bu sebeple kendilerinin de buna müsaade ettiğini ifade etmiştir. Ancak hükümetin bu talebi üzerine okullar bir mutasarrıf tarafından tekrar denetlenmiştir. Yapılan incelemelerden sonra bu okullarda herhangi bir sakıncanın bulunmadığına karar verilmiştir. Buna rağmen Board misyonerleri tarafından anne ve babalarından alınarak, bu Protestan okullarına kaydedilen Ermeni çocuklar daha sonra yetkililer tarafından sakıncalı bulunarak, mutasarrıflığın emriyle çocuklar tekrar ailelerine teslim edilmişlerdir³⁴⁵.

Aynı durum Diyarbakır, Çüngüş ve Palu'da yaşanmıştır. Board misyoneri olan Mister Bahens tarafından Müslüman ahalinin çocukları alınıp, devletin haberi olmadan buralardaki okullara kaydedilmiştir. Bunun üzerine 26 Nisan 1899 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya olayı incelemesi için telgraf çekilmiştir. 28 Nisan 1899 yılında Mehmed Halid Paşa'nın emriyle Maden Mutasarrıflığı tarafından gerekli incelemeler yapılmıştır. Bu durumun kendileri için uygun olmadığı tespit edilmiş ve çocukların bu okullara kaydedilmesine izin verilmemiştir³⁴⁶. Bu karara rağmen Mister Bahens ve diğer misyonerler tarafından Diyarbakır, Palu ve Çüngüş'teki ailelerine teslim edilen Müslüman çocukları tekrar ailelerinden alınıp yetkililerden izin alınmadan ve dahi onlara haber verilmeden Protestan Okullarına kaydedilmişlerdir. Ayrıca Mister Bahens ve diğer Board misyonerleri tarafından alınan bu çocuklar bir süre sonra aileleri ile görüştürülmemeye başlanmış, onlara kendi fikirlerini aşlamaya çalışmışlar ve sonuçta bu durum çocukların aile ve akrabalarının tepkisine neden olmuştur. Bunun yanında aileler bu durumu devlet yetkililerine şikâyet etmişlerdir. Bu tepkilerin gerekçesi Protestan olan Mister Bahens'in gayesinin bu çocukları okullarına alıp eğitim kisvesi adı altında Protestanlaştırmak istemesidir. Bunun üzerine durum yetkililerin dikkatini çekmiş ve olaya müdahale edilmiştir.

Dâhiliye Nezareti tarafından rahatsızlık ve şüphelerini ifade eden bir telgraf 29 Mart, 28 Nisan ve 17-18 Mayıs 1899 tarihlerinde Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya çekilmiştir. Mehmed Halid Paşa, devletin talebi üzerine gerekli araştırmalardan sonra olaya müdahale etmiştir. Mister Bahens'in evi basılmak suretiyle alınan Müslüman

³⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, 233/103, R-17.01.1315 (29 Mart 1899).

³⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, 235/21, R-16.02.1315 (28 Nisan 1899).

çocuklar ailelerini teslim edilmiştir. Ancak yapılan bu müdahale ve araştırma sırasında Mister Bahens gelen yetkililere hakaret ederek, yapılanlara itiraz etmiştir. Bahens' in engellemelerine rağmen gerekli müdahale yapılmıştır. Bu olaydan hemen sonra 1 Haziran 1899 yılında Diyarbakır valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha çekilerek, merkezin emri doğrultusunda tüm müdahalenin yapıldığını bildirmiştir. Ayrıca bundan sonra da bir Müslüman vilayetinde böyle bir teşebbüse izin verilmeyeceği ifade edilmiştir³⁴⁷.

Telgraf Nâme

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

C 25 Mayıs sene 315 zühre-i sabah tevkîfleri sual buyurulan iki şahıs teba'a-i Devlet-i Aliyye'den ve Protestan milletindedir sebab-i tevkîfleri fi 20 Mayıs sene 315 tarihli telgraf nâme-i âcizânemle arz ve iş'âr ve ne gibi erbâb-ı mefsedet oldukları izbâr kılınmıştır. Mister Bahens'in Diyarbakır'da ve diğer misyonerlerin Palo ve Cüngüş'de mukaddemâ toplamış oldukları çocukları icrâ kılınan nesâyih ve teblîgât üzerine yerlerine i'âde etmişken bunların tekrar etfâl toplamalarına ve yeniden dâru'tterbiyeler ve daha mektebler küşâdıyla istedikleri gibi icrâ-yı tedrisât eylemelerine müsaade olunması envâ'-ı mehâzîri dâ'î ve bu babda nezâret-i celîlelerine mütekaddim 17 Mart ve 16 Nisan ve 5 ve 9 Mayıs sene 315 tarihli telgraflar irâde-i cevâbiyyesinin henüz şeref zuhûr etmemesi ve cevab-ı emr alınıncaya kadar çocukların tekrar toplanmasına meydan verilmemesi ancak icrâ-yı ...ve takayyüdâtta başka bir tedbîrin yapılamaması misyonerlerin cür'etlerini tezyîde bâdî ve mister Bahens'in maksadı Fukarâya i'âne ise topladıkları çocukları zaten sokaklarda bulmayup hânelerinden bi'l-iğfâl aldırıldığı bulunmuş ve hânelerine i'âne i'tâsı üzere ettiği sûrette mümâne'at olunmayacağı kendisine tefhîm kılınmış olmasına nazaran böyle hükümetin izin ve ruhsatı olmaksızın ve hatta haber vermeye bile lüzûm görmeksizin hânesine ...çocuk toplamak ve ... hâneye iki vâsıta-i müfsidesinden başka kimseyi kabul etmeyerek mezkûr 20 Mayıs sene 315 tarihli Telgrafnâme-i âcizânemde arz olunduğu üzere gönderilen memurları koğmak ve tahkîr etmek gibi hareketlerde bulunması ve aldığı çocukları valide ve akraba-yı sâ'iresiyle görüşdürmemesinden ve tebdîl-i mezheb ettirmek teşebbüsünde bulunmasından dolayı şifâhî ve tahrîrî müracaat ve şikâyetler vukû' bulmakta olması hususiyet-i mevki'iyyesi

³⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, 235/79, R-27.02.1315 (9 Mayıs 1899).

ve ehlinin huşûnet-i tabî'iyyesi müsellemler bulunan bir vilâyette mugâyir-i rızâ-yı ilâhî ve padişahî ahvâl

Mr. Brown 1901 yılında tekrar Döğer ve Dicle³⁴⁸ köylerini ziyaret etmiştir. Miss Bush'un raporuna göre 1895 yılında çıkan olaylarda buradaki okulun yıkılması üzerine bu iki köyde de ne okul ne de bir papazın olduğu ifade edilmiştir. Miss Bush'un vermiş olduğu bilgiye göre Dicle köyünde 500 Türk, 50 Ermeni hanesi bulunmaktaydı³⁴⁹. 1903 yılında Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele Diyarbakır ve Board misyonerlerinin yoğun olarak faaliyet göstermiş olduğu Karabaş, Harabe (Karabe)³⁵⁰ ve Kıtıl bıl köylerinde sürdürülen eğitim faaliyetlerinin durumunu incelemek amacıyla buralara gezi düzenlemişlerdir. Bu kapsamda ilk olarak Karabaş köyüne gelip burada lise düzeyinde eğitim veren Protestan okulunu ziyaret etmişlerdir. Burada eğitim veren öğretmen Diyarbakır'daki Protestan ortaokulundan buraya atanmış, okulda toplam 9 kız öğrenci öğrenciyeye ders vermekteydi³⁵¹. Ayrıca köyde Board Teşkilatı'na ait bir kız bir de erkek olmak toplam iki Protestan Misyoner Okulu da bulunmaktaydı. Misyoner Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele bu okulları teker teker ziyaret ederek, eğitim faaliyetlerini ve okullarda kullanılan araç-gereçleri incelemişlerdir. Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele buradaki araştırmaları sonucunda okullardaki çalışmaların ve materyallerin çok iyi olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece bu iki kadın misyoner köyündeki faaliyetleri takdir etmiş ve buradan memnun ayrılmışlardır. Bu iki Board misyoneri ziyaret etmiş oldukları Karabaş köyünde sadece okulları denetlememiş, ev ev dolaşarak, halk ile tanışma ve kendilerini tanıtmaya imkânı da bulmuşlardır.³⁵²

Board misyonerleri Karabaş köyünden sonra Kıtıl bıl'a geçmişlerdir. Köyde Board faaliyeti devam etmesine rağmen buradaki Protestan okulun 1895 olaylarında yıkılması üzerine tekrar inşa edilememiştir. Bu nedenle de buradaki eğitim faaliyetleri Board misyonerleri adına faaliyet gösteren vaiz ve eşi, Diyarbakır Protestan Okulu'ndan mezun olmuş ve burada çalışmaları kendi çaplarında sürdürmüş oldukları eğitim faaliyetleri ile devam ettirilmiştir. Daha sonra Miss. Agnes Fenenga ve Miss. Steele Karabaş köyüne geçmişlerdir. Fakat burada herhangi bir faaliyette bulunmadan Harabe köyünü de ziyaret

³⁴⁸ Peran (Piran) köyü bugünkü Diyarbakır'a bağlı Dicle İlçesi'nin eski adıdır.

³⁴⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901, p. 117.

³⁵⁰ Karabe (Xarabe) köyünün günümüzdeki adı Harabe olup, Diyarbakır'ın Çınar ilçesine bağlıdır.

³⁵¹ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXIII, Rand, Avery and Company, Boston 1903, p. 478.

³⁵² Life and Light for Woman..., Vol. XXXIII, 1903, p. 478.

etmişlerdir³⁵³. Buradaki Protestan Okulu'nu ve eğitim gören öğrencilerin ailelerini ziyaret ederek, köydeki faaliyetleri incelemişlerdir. Ancak burada eğitim alan öğrencilerin çoğunluğu erkek çocukları olup kız öğrenci olarak sadece bir kişi devam etmekteydi. Diğer kız çocukların eğitimi ise daha çok evlerdeki kurslarda devam etmiştir. Okuldaki kız öğrenci sayısının azlığı burada bir okulun olmayışı ile alakalı olmayıp eğitim almak için başvuru yapan kimsenin olmamasından kaynaklanmıştır. Bu kurslarda daha çok Protestan okullarından mezun olan erkek misyonerler 50 dolar karşılığında ders vermişlerdir. 1903 yılında bu iki Board misyonerinin ziyareti esnasında burada Board Teşkilatı'na bağlı örgün bir okul olmayıp eğitim faaliyeti genç papaz ve eşi tarafından Protestan Kilisesi içinde kurulan sınıflarda yürütülmekteydi³⁵⁴.

Bu Board misyonerleri dışında 1903 yılında George. P. Knapp Silvan'ı ziyaret edip burada Board Teşkilatı'na bağlı olarak eğitim faaliyetini yürüten Bedros Eff. Ammerkhanian'ın oğlu Vartan³⁵⁵ ile görüşmüştür. Daha sonra buradaki kız ve erkek okullarında inceleme yapmıştır. Silvan'daki Protestan Erkek Okulu'nda toplam 31 öğrenci eğitim alırken, kış olması hasebiyle kız okulunda sadece 7 öğrenci öğrenim görmekteydi³⁵⁶. Fakat sonra yaz aylarında Harput'ta faaliyet gösteren Board misyonerleri Mr. Riggs ve Mr. Lora G. Simmons Carey Diyarbakır ve çevre köy/kasabaları ziyaret etmişlerdir. Gezi kapsamında Silvan'a gelip, buradaki okulda araştırma yapmışlardır. Okulda toplam 60 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ayrıca okuldaki dersler genellikle Ermenice verilmekteydi. Bunun en önemli nedeni Protestan ve Ermeni Okulları'nın ortak hareket etmesi ve Ermenilerin, bazı bitim aşamasındaki binalarını, kiliselerini ve okullarındaki bazı materyalleri Protestan misyonerleri ile paylaşmış olmalarıydı³⁵⁷. Ancak tüm bu çalışmalar neticesinde ileriki yıllarda Silvan'daki misyoner okullarındaki öğrenci sayısında pek artış olmayıp bir kadın, bir erkek öğretmenin eğitim verdiği bu okullarda sadece 33 kız ve 31 erkek öğrenci eğitimlerine devam etmişlerdir.

³⁵³ Bahsi geçen köyde altı Protestan ve az sayıda da Suriyeli aile yaşamaktaydı.

³⁵⁴ Life and Light for Woman ..., Vol. XXXIII, 1903, p. 478-479

³⁵⁵ Bedros, Fırat Kolejinden mezun olup, Silvan'da papazlıkta yapmıştır. Vartan, uzun yıllar Silvan'da (Farkin) papazlık gibi görevlerde bulunmuştur.

³⁵⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston 1903, p. 354.

³⁵⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904, p 291-292.

Okuldaki öğrenci azlığına rağmen Silvan'daki Gregoryan ve Suriyeli ailelerin çoğu çocuklarını diğer okullara değil Protestan okullarına göndermeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca Board misyonerleri de okullar için yerli bir papazla anlaşmalı olarak cumartesi ve pazar günleri Silvan'a bağlı 100'den fazla köyü dolaşıp öğrenci toplamışlardır. Böylece okullardaki öğrenci sayının düşmesi de engellenmiştir³⁵⁸.

1908 yılına gelindiğinde bu okulda sadece 40 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ayrıca bu okulda bir tane müdür bulunmakta ve tüm işleri tek başına yürütmekteydi³⁵⁹. Rigss ve Miss Lora G. Simmons Carey Silvan'dan sonra Umur köyüne geçmişlerdir. Buradaki yeni Protestan Okulu'nda Abdullah adında bir öğretmen yaklaşık 10 öğrenciye eğitim vermekteydi. Abdullah adındaki bu öğretmen sadece eğitim vermeyip, köyün papazlığını da yapmaktaydı³⁶⁰.

1906 yılında aslen Diyarbakırlı olup Amerika'da öğrenim gören *Pushman Kardeşler* tarafından Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki eğitim faaliyetlerini desteklemek ve yetimhanelere ulaştırılması için bağışta bulunulmuştur³⁶¹. Aynı şekilde daha sonraki yıllarda gerek Diyarbakır'daki gerek diğer istasyonlardaki eğitim faaliyetlerinde maddi sıkıntı yaşanmıştır. Bunun üzerine Board misyoneri Dr. James D. Barton tarafında Amerika'daki Pushman Kardeşler'den tekrar yardım talep etmiştir³⁶². Pushman Kardeşler'in göndermiş olduğu maddi destek ile eğitim faaliyeti canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağış ve maddi destek dışında aslen Diyarbakırlı bir Ermeni olan *Aslan Shagian* Diyarbakır'da yeni ve daha kapsamlı bir hastane inşa edilmesi için 80.000 dolar bağışta bulunmuş ve bu bağışın bir miktarı eğitim faaliyetleri için kullanılmıştır³⁶³.

1906 yılında Diyarbakır ve çevresine gezi düzenleyen Miss Caroline E. Bush ise, ilk olarak Çüngüş'teki eğitim kurumlarını ziyaret ederek başlamıştır. Miss Bush 1895

³⁵⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907, p. 291.

³⁵⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 113.

³⁶⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904, p. 292.

³⁶¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1906, Vol. CII, Boston 1906, p. 67.

³⁶² Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25 D, (Part 2: RI-S).

³⁶³ *Evening Star*, [Vol.], February 09, 1911, Page 13, Image 13.

olaylarında yıkılan ve uzun süre eğitime ara verdikten sonra Çüngüş'teki Hristiyan kadınların toplamış olduğu 200 pound ve devletin ek olarak iki odasının sıvanması ve boyanması için vermiş olduğu 10 pound (yaklaşık 44 dolar) ile tekrar açılan Protestan Kız Okulu'nu ziyaret etmiştir. Miss Bush bu okulu ziyaret ettiğinde burada yaklaşık 100 öğrenci eğitim almaktaydı. Ancak zamanla okulda görev yapan öğretmenin çalışmaları sonucu öğrenci sayısı artmaya başlamış ve bu da okulun ihtiyaçlara cevap verememe sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu sıkıntıların ilki sayının fazlalaşmasına bağlı olarak okuldaki sınıfların yetersiz kalmasıdır. Bunun için ek iki oda daha yapılması planlanmıştır. Ancak odalar için yaklaşık 80 pounda (308 dolar) daha ihtiyaç duyulmuş ve Miss Bush bunun için yardım çağrısında bulunmuştur³⁶⁴.

Tablo 2.11. 1907 yılında Diyarbakır ve çevresinde bulunan okullar³⁶⁵

Amerikan Mektepleri Hakkında Vilâyet-i Şâhânelerinden Cevâben Mevrûd Şifreli Telgrafnameler Hulâsasıdır						
Vilayeti	Kazası	Mahallesi	Derecesi	Müdâvimleri	İslam Talebesi	Ruhsatlı Ruhsatsız Olduğu
Diyarbakır	Diyarbakır	.	Rüşdî	Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani	Yokdur	Diyarbakır Vilayeti Dahilinde Mevcud Cem'an Ondokuz Protestan Mektebinin Ondördü Ruhsatnameye Merbut ve ... Beşi Gayr-ı Merbuttur
	Silvan	.	İbtidâî	"	"	
	Siverek	.	"	"	"	
	Direk	.	"	"	"	
	Lice	Hani	"	"	"	
	Mardin	.	"	"	"	
	"	.	İdâdî	"	"	
	"	Güllü/Küllü	İbtidâî	"	"	
	"	Midyat	İki Bab İbtidâî	"	"	
	"	Hasankeyf	İbtidâî	"	"	
	Kerboran	"	"	"	"	
	Savur	Kalet	"	"	"	
	Cizre	.	"	"	"	
	"	Hezek	"	"	"	
	Maden	.	"	"	"	
Ergani	.	"	"	"		

³⁶⁴ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1907, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston 1907, pp 167-168.

³⁶⁵ BOA, Y.PRK.MF., 05/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907)

	Palu	.	"	"	"	
	Çermik	Çöngüş	"	"	"	

1908 yılında Miss Bush ile Miss Maria B. Pool araştırma yapmak üzere tekrar Diyarbakır ve çevresini ziyaret etmişlerdir. İlk olarak Diyarbakır'daki Protestan erkek ve kız okullarını ve çocuklar için açılan anaokulunu ziyaret ederek bu eğitim kurumlarındaki eksikleri tespit etmişlerdir. Miss Bush ziyaret etmiş olduğu bu okullarda yaklaşık 7 öğretmenin görev yaptığını ifade etmiştir. Miss Bush ve Miss Pool Diyarbakır'da 3 haftadan fazla kaldıktan sonra Hani'deki kız ve erkek okulları da ziyaret etmişlerdir. Buradaki kız okulunda yaklaşık 35 öğrenci öğrenim görmekteydi³⁶⁶. Ayrıca Hani papazı da misyonerlerle bağlantılı olarak burada yeni bir kız anaokulunun açılması için çalışmalar yürütmekteydi. Hani'de bulunan bu kilise 1895 olayları sırasında yıkılmayıp faaliyetlerine devam etmiştir.

1911 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden William T. Ellis³⁶⁷ buradaki Protestan Okullarının şehirde Board Teşkilatı adına burada sağlık hizmeti veren Dr. Edwin St. John Ward'ın sayesinde çok daha iyi seviyeye ulaştığını ve gittikçe de modernleştiğini ifade etmiştir. Çok geçmeden Ellis Dr. Ward'ın eğitim çalışmaları Diyarbakır valisinin dikkatini çekmiştir. Dr. Ward, Vali tarafından sarayına davet edilmiş ve kendisine Protestan Okulu hakkında soru sormuş ve bu okula oğlunun da alınmasını talep etmiştir³⁶⁸. Bunun yanında aynı yıl Urfa Kör Okulu'ndan mezun olan 2 öğrenci Diyarbakır'a gelerek burada ilk Diyarbakır Protestan Kör Okulu'nu açılmışlardır³⁶⁹.

Ayrıca daha önce Board misyonerleri ile beraber eğitim faaliyetine başlayan Baron Stephan Tomas 1911 yılında Diyarbakır'da açmış olduğu mesleki okulda eğitim çalışmalarını devam ettirmiştir. Stephan'ın daha önce de marangozluk ve mesleki eğitim almış olması gerek okul araç-gereçleri konusunda gerek programını daha da genişleterek devam ettirmesinde kendisine kolaylık sağlamıştır. Baron Stephan Tomas bu okul dışında

³⁶⁶ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1908, Vol. XXXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1908, p. 106.

³⁶⁷ William Thomas Ellis 4 Mart 1889-3 Mart 1895 arasında ABD Temsilciler Meclisi Üyeliği yapmıştır.

³⁶⁸ *The Virginia Enterprise*, [volume], November 17, 1911, Image 4; *The Meridian Times*, November 17, 1911, Image 7.

³⁶⁹ Urfa Kör Okulu Miss. Corinna Shattuck tarafından açılan bir okul olup, Türkiye'deki ilk kör okuluydu. Burada beş yıl teorik ve pratik eğitimi alan öğrencilerden altısı mezun olup, diğer bölgelere dağılmışlardır. Bkz. The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at the Milwaukee, Press of Congregational House, October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 101.

da kendisine ait bir dükkânda çalışmaya devam etmiştir³⁷⁰. Stephan'ın açmış olduğu bu meslek okulunda 40 erkek öğrenci mesleki eğitim almaktaydı. Bu öğrencilerden 26'sı yetimhanede kalmaktaydı. Diğer öğrenciler ise şehirde ikamet etmekteydiler. Burada eğitim alan öğrencilerin 6'sı demir atölyesinde, 2'si makine atölyesinde, 10'u ayakkabı atölyesinde ve 14'ü de marangoz atölyesinde eğitim almaktaydı. Ancak bu öğrenciler sadece bir zanaat dalında eğitim almayıp çoğu aynı anda iki alanda birden eğitim almaktaydılar. Stephan tarafından bu okulda eğitim alan erkek çocuklarına az miktarda ücret de ödemekteydi. Ayrıca bu öğrenciler atölyelerde sadece mesleki eğitim almayıp normal hayata da hazırlanmaktaydılar. Öğrenciler mezun olduktan sonra Diyarbakır'da kendi dükkânını açmak isteyenler olduğu gibi Amerika'ya gidip oradaki fabrikalarda çalışmak isteyenlere de imkân tanınmıştır. Ancak okulun daha iyi bir seviyeye ulaşabilmesi için gerekli olan teknik malzeme vb. sıkıntılar nedeniyle çoğu zaman yapılan bu teşebbüsler neticesiz kalmıştır. O dönemde Harput'ta bulunan Miss. E. C. Wheeler, Mr. C.C Goodfellow ve Mr. H.S. Beard tarafından okul için gerekli malzemenin temin edilmesi için 250 dolar bağış yapılmıştır. Bu bağışlar vasıtasıyla gerekli aletler sipariş edilmiştir. Ancak bu okulda yetişen bazı öğrenciler sadece mesleki olarak geliştirilmeyip başka yerlerdeki okullarda öğretmenlik yapmak için yetiştirilmişlerdir. Ayrıca daha yetenekli öğrencilerin başka okullarda daha iyi eğitim almaları da sağlanmıştır. Örneğin bu okulda eğitim alan iki öğrenciden biri ticaret dalında diğeri mühendislik alanında eğitim almak için Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'ne gönderilmişlerdir. Bunlar dışında başka öğrencilerin de ileriki yıllarda buralarda eğitim almaları için çalışmalar yapılmıştır³⁷¹.

Aynı şekilde kızlar için kurulan yetimhanelere de Board Teşkilatı tarafından altı kadın öğretmen görevlendirilmiştir. Bunlardan bir kadın öğretmen de Diyarbakır'daki yetimhanede mesleki eğitim vermesi için görevlendirilmiştir. Kadın öğretmen görev yapmış olduğu bu yetimhanede öğrencilere sadece mesleki eğitim değil, İncil ve Hristiyanlık ile ilgili dersler de vermiştir.

³⁷⁰ Papers Of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions, ABC 16: Near East, 1817-1919, Unit 5, Reel 667, 16.9.5: Central Turkey Mission, Vol. 21, Part 2. Stephan Baron Tomas daha önce mezun olmuş olduğu Bebek ilahiyat okuluna giderek bir süre orada faaliyet göstermiştir. İhtiyaç zuhur etmesiyle tekrar Diyarbakır'a dönmüştür. The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858, p. 174.

³⁷¹ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, Part 2.

3. Sağlık Alanındaki Faaliyetler

3.1. Hastane ve Dispanserler

Amerikan Board Teşkilatı faaliyet göstermeye başladığı alanlarda halkın ihtiyacına göre sağlık çalışmalarını da ekleyerek daha etkin olmayı hedeflemiştir. Bunun en önemli nedeni günümüzde olduğu gibi o dönemde de sık sık salgın hastalıklar baş göstermiş ve buna paralel olarak halkın en fazla ihtiyaç duyduğu alanların başında sağlık gelmiştir. Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri burada bir istasyon kurmaları ile paralel olmuştur.

Board kaynaklarına göre buradaki sağlık faaliyetleri ilk olarak 1851 yılında Board Teşkilatı'na bağlı olarak Dr. Henry Lobdell misyonerlik çalışmalarının yanında kendisine Amerika'da bulunan *Boston Cemaati* adında bir kuruluş da Diyarbakır'daki sağlık faaliyetlerinin başlaması ve bir hastanenin yapımı için bağışta bulunulmuştur³⁷². Böylece Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri Board misyoneri Dr. Henry Lobdell'in liderliğinde başlamıştır. Dr. Lobdell ilk zamanlar günlük 100 Hristiyan hastayı tedavi etmiştir³⁷³. Ancak doktorun şehirden ayrılması ile buradaki sağlık faaliyetleri sekteye uğramıştır. 1855 yılında Dr. Davit H. Nutting eşi Suzan Alice Hodges Nutting'in misyonerlik faaliyeti için Diyarbakır'a gelmeleriyle buradaki sağlık hizmeti tekrar canlanmıştır³⁷⁴. Dr. Davit H. Nutting asıl mesleğinin doktorluk olması hasebiyle şehirde yürütmüş olduğu misyonerlik faaliyetleri dışında sağlık alanında da çalışmalar başlatmıştır. Çünkü Dr. Nutting şehre geldiğinde buradaki sağlık çalışmalarının durma noktasına geldiğini ve bundan dolayı da burada kendisini bekleyen çok fazla hasta olduğunu görmüştür³⁷⁵. İlk iş olarak bir dispanser açmak için çalışmalar başlatmıştır³⁷⁶.

Böylece Dr. Nutting kısa süre içinde Halep'ten getirtmiş olduğu tıbbi malzemeler ile Diyarbakır'da ayarlamış olduğu bir odada dispanseri kurmuştur³⁷⁷. Bu dispanser misyonerlik faaliyetleri kapsamında Diyarbakır'daki ilk sağlık kuruluşu olmuştur. Ayrıca

³⁷² Bu kuruluş sadece Board Misyonerlerinin kurmuş olduğu bu hastaneye destek vermemiş, onlar dışında Board Teşkilatı'na bağlı olan Lokman Topluluğu adında bir örgütte Almanların Diyarbakır'da kurmuş olduğu hastanenin tadilatı için bağışta bulunmuşlardır. Hewsen, "A.g.m", pp. 47-80.

³⁷³ Anderson, *A.g.e.*, p. 59.

³⁷⁴ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 99-100.

³⁷⁵ Kutkan, Özlem, "David H. Nutting ve İki Osmanlı Kenti: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864) David H. Nutting And Two Ottoman Cities: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864)", *Selçuk Türkiyat*, 53, Aralık/ December 2021, ss. 417-418.

³⁷⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855, p. 234.

³⁷⁷ Dispanser: Hastalıkları yatırılarak bakıma gereksinim duyurmayan hastalara ayakta tanı ve tedavi hizmetleri verilen sağlık evi.

burası ilerde Diyarbakır'da açılacak olan hastanenin çekirdeğini de oluşturmuştur. Dr. Nutting dispanserde haftada 3 gün hizmet vermiştir.

Zamanla çevre yerleşimlerde adı duyulan bu dispanserin hasta sayısında artış olmuştur. İlk zamanlar dispansere sadece Protestan ve diğer Hristiyan gruplar gelmişlerdir. Ancak daha sonra Müslümanlar da gelmeye başlamışlardır. Bu nedenle Dr. Nutting dispanserden arta kalan zamanlarında Türkçe öğrenmeye çalışmıştır. Dr. Nutting burada hastalarının tedavisi için kullandığı ilaçları kendisi hazırlamıştır. Uygulamış olduğu tedavilerde hamamlardan da istifade etmiştir³⁷⁸. Böylece Dr. Nutting kurmuş olduğu bu dispanserde 1855 yılından 1856'ya kadar toplam 1.700'den fazla vaka ile ilgilenmiş ve 1350 hastayı ise tedavi etmiştir³⁷⁹. Bunun yanında 350 kişiyi de evinde tedavi etmiştir. Bu vakaların çoğu Diyarbakır'ın aşırı sıcaklığından ötürü ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklardandır. Bahsi geçen yıllarda Diyarbakır'daki aşırı sıcaklardan ötürü yaz aylarında hastalıklar çoğalmış ve şehir halkının çoğunluğu bu mevsimde köylere gitmişlerdir. Bu nedenle de Board misyonerleri "*Diyarbakır'ın aşırı sıcağı herşeyin sebebi*" ifadesini kullanmışlardır.

Dr. Nutting Diyarbakır'daki aşırı sıcaklara uzun süre dayanmayarak, eşi ve diğer arkadaşlarıyla 24 Haziran 1855 yılında ortam ve iklim olarak daha uygun olan Hani'ye geçmiştir. Dr. Nutting burada Diyarbakır'dakine benzer bir dispanser kurmuş ve sağlık çalışmalarına bir süreliğine Hani'de devam etmiştir³⁸⁰. Ancak sağlık faaliyeti için yetişmiş eleman ve maddi sıkıntı yaşanmıştır. Bunun için Diyarbakır'da bulunan İngiliz Konsolosluğu'ndan sahada sağlık çalışmalarında kendisine yardımcı olacak bir heyet talep etmiştir. Bu isteği üzerine Hani ve çevresindeki yaklaşık 200 erkekte yardım almıştır. Böylece Dr. Nutting burada bulunduğu 6 hafta içinde Hani ve çevre köylerde toplamda 400 vakası ile ilgilenmiştir. Ancak 1856 yılında yürütmüş olduğu sağlık çalışmalarında düşüş yaşanmıştır. Bunun nedeni burada Fransız misyonerlerinin de sağlık çalışmalarının olması ve halkın onlara daha çok teveccüh göstermiş olmasıydı. Bu nedenle de Dr. Nutting sağlık çalışmalarında ve tedavi yöntemlerinde en az kendisi kadar iyi ve tecrübeli olan asistanı Garabet'i buraya yönlendirmiştir³⁸¹. Garabet, tüm

³⁷⁸ Kutkan, "A.g.m.", 418.

³⁷⁹ Report of the American Board ..., Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857, p. 109; Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 80.

³⁸⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1856, Vol. LLI, Boston 1856, p. 206.

³⁸¹ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, p. 80.

gayretleriyle kendini sağlık faaliyetlerine vermiş; başarılı Fransız bir doktordan pratik uygulamalar için yardım istemiştir. Fransız doktorun Diyarbakır, Hani ve çevre yerlerde başarılı olmasının nedeni buralarda kullanılan dili iyi biliyor olmasıydı.

1857 yılında da Dr. Nutting'in Diyarbakır'daki evinde açmış olduğu dispanserde yardımcısı Garabet ile farklı tedavi yöntemleri kullanarak, kendi hazırlamış oldukları ilaçlar ile sağlık çalışmalarını genişletmiştir. Böylece farklı hastalıklar ile mücadele etmek imkânı bulmuş ve daha fazla hastaya ulaşmayı başarmıştır. Ayrıca Dr. Nutting'in gayesi sadece Diyarbakır'da değil ihtiyaç olan diğer kasabalara da sağlık hizmeti götürmekti. *English Land Transportation Company* ile bağlantılı olarak yaklaşık 200 görevli erkek ile gerek Diyarbakır'da gerek Hani'de gerek de çevre köy ve kasabalarda sağlık faaliyetleri yürütmüştür. Böylece 1857 yılı boyunca hasta sayısında oldukça fazla bir artış olmuştur. Bunun nedeni ise Dr. Nutting'in Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş olduğu sağlık çalışmalarında oldukça özverili ve yılmadan sabırla işini yürütmüş olmasıydı. Ancak Dr. Nutting'in kurduğu dispanser genellikle yaz sıcaklığı nedeniyle 3 ay kapalı tutulmuştur. Fakat bu zaman aralığında Dr. Nutting'in sağlık faaliyetleri başka köy ve kasabalarda devam etmiştir.

1858 yılında da Dr. Nutting sağlık hizmetine ara vermeden devam etmiştir. Dr. Nutting'in Diyarbakır'da yürütmüş olduğu sağlık çalışmalarına ara verdiği zamanlarda ziyaret etmiş olduğu Antep, Urfa, Harput ve Arapgir gibi istasyonlardaki misyoner arkadaşlarına yardım ederek devam etmiştir³⁸².

1865-1866 yılı kolera salgınında ilk olarak sağlık faaliyetlerinin daha da güçlendirilmesi, salgınlar ile mücadele edilmesi ve hastaların tedavisi adına doktor ihtiyacının giderilmesi için çalışmalarını hızlandırılmıştır. Ancak bu çalışmaları devlet yetkilileri tarafından sekteye uğratılmıştır³⁸³. Bunun üzerine Board misyonerleri tekrar harekete geçmiş ve Board Teşkilatı'ndan yardım talep etmişlerdir. Bu istekleri teşkilatı tarafından tam olarak karşılanamamıştır.

Misyonerlerin 1865-1904 yılları arasındaki faaliyetleri kolera salgını ile mücadele kapsamında yürütülmesi hasebiyle bu yıllar arasındaki faaliyetler "Diyarbakır ve

³⁸² The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p. 185.

³⁸³ Brewer Eddy, David, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Taylor Press, Boston 1913, p. 120.

Çevresinde Çıkan Salgınlarda Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri” başlığı altında ele alınacaktır.

3.1.1. Dr. Edwin John Ward’ın Sağlık Faaliyetleri (1907-1911)

1904 yılında aslen Diyarbakırlı bir Ermeni olup *Bebek İlahiyat Okulu*’ndan mezun olduktan sonra Amerika’ya göç eden Aslan Shagian Diyarbakır’daki hemşerileri için daha kapsamlı bir hastahenenin yapımı için yaklaşık 80.000 dolar bağışta bulunmuştur. Bu hastanenin Diyarbakır’da kurulmak istenmesi sebebi; Diyarbakır’ın Mezopotamya ve Kürdistan’ın kapısı olarak görülmesi ve İran, Suriye Arap topraklarına yakın bir konumda olmasıdır.³⁸⁴

Ancak bu bağıştan sadece 10.000 doları hastanenin yapımı için kullanılmıştır. Ayrıca bu bağıştan 20.000 dolar da ihtiyacı olan hastaların ücretsiz muayene edilmesi, sağlık hizmetlerinin devamının sağlanması ve Board misyonerlerinin Diyarbakır’daki faaliyetlerini güçlendirmek için kullanılmıştır³⁸⁵. Bu bağışlar dışında da Aslan Shagian hastanenin hemşerilerine en iyi şekilde hizmet vermesi amacıyla Diyarbakır’a tıbbi malzeme de göndermiştir. Ayrıca Aslan Shagian’ın bu bağış ve yardımları dışında Amerika’daki zenginler tarafından hastane için bağışta bulunulmuştur³⁸⁶.

Tüm bu yardımlardan başka Diyarbakır’da bulunan 5 kilise de yapılacak olan bu hastane için bağış yapmıştır. Böylece Antep Misyoner Hastanesi’nde görev yapan Dr. Shepard’ın yanında tıp eğitimi ve tıbbi materyal desteği alan Dr. Edwin John Ward 1907 yılında Diyarbakır’daki dispanserinin başına getirilmiştir³⁸⁷. Dr. Ward’ın şehre gelmesiyle sağlık faaliyetleri tekrar canlanmış ve gelişleri halk tarafında memnuniyetle karşılanmıştır. Dr. Ward ve eşinin Diyarbakır’da yapmış oldukları sağlık hizmetlerinde Müslümanlar arasında da rağbet görmelerinin en önemli nedenlerinden biri de buraya gelmeden Antep’te Türkçe ve Fransızca eğitimi alarak halkın bildiği dillerde hizmet

³⁸⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston, 1904, p. 352; The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. C, CIV, Boston, 1908, p. 110; *The Fargo Forum and Daily Republican*, [Vol.], September 17, 1904, Image 12.

³⁸⁵ *Evening Star*, [Vol.], February 09, 1911, Page 13, Image 13.

³⁸⁶ *The Fargo Forum and Daily Republican*, [Vol.], September 17, 1904, Image 12.

³⁸⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907-1909, Vol. XVI, Boston 1907, p. 234; The Missionary Herald ..., For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907, p. 550.

vermeleriydi³⁸⁸. Böylece Dr. Ward kendisinden önce Diyarbakır ve çevresinde sağlık hizmetlerini bir temele oturtan Dr. Nutting'in yolundan gitmek, bu dispenseri ve yapımına başlanılan yeni hastaneyi daha ileriye götürmek düşüncesiyle çalışmalarını devam ettirmiştir³⁸⁹.

Dr. Ward yapmış olduğu sağlık faaliyetlerini tek başına değil hem asistanı hem de dispenserin başhemsiresi olan Miss. Baldwin³⁹⁰ ile beraber yürütmüştür³⁹¹. Yeni açılan bu dispenserde sadece Dr. Ward ve Eşi Mrs Ward değil onların dışında da Protestan okullarından mezun olan yerli Ermeniler de çalışmış ve burada kendilerini tıp alanında geliştirme imkânı bulmuşlardır. Böylece Diyarbakır'daki bu dispenserde Dr. Ward'ın eğitimi ile sağlık alanında birçok konuda kendini geliştiren bu Ermeni öğrenciler de farklı sağlık çalışmalarında görev almaya başlamışlardır.

31 Aralık 1907 tarihinde Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın sağlık çalışmalarını desteklemek için hem maaş hem de diğer giderleri için Diyarbakır dispenserine toplamda 407,04 dolar bağış yapılmıştır³⁹². İlk zamanlar Diyarbakır halkının bu hastaneye ön yargılı yaklaşması ve yetkililerden alacağı tepkiden çekinilmesi nedeniyle dispensere gelen hasta sayısı düşük olmuştur. Bu nedenle dispensere sadece Protestan hastalar gelmiştir. Ancak zamanla Board misyonerlerinin çalışmaları ve Dr. Ward'ın sağlık hizmetlerinin görülmesi ve duyulması üzerine farklı ırktan din ve milletten özellikle de Müslüman ahalden de çok fazla hastaya hizmet verilmiştir. Bu nedenle dispensere gelen hasta sayısındaki artışa paralel olarak buradaki giderlerde de artış olmuştur. Bunun için Şubat 1908 yılında hem giderler hem de Dr. Ward'ın sağlık çalışmalarını daha geniş alanlara yaymak için farklı yerlere yapmış olduğu gezi masrafları için 100,91 dolar bağış yapılmıştır³⁹³. Daha sonra 31 Ağustos 1908 yılında dispenserde çalışanların maaşları ve

³⁸⁸ Ayrıca sağlık hizmetinde bulunacak olan tüm misyonerler de bu şekilde eğitim almak üzere İstanbul'da gitmişlerdir. Daha sonra burada yapılan sınavda başarılı olduktan sonra görev yerlerine dağılmışlardır. The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 68, 98.

³⁸⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907, p. 280.

³⁹⁰ Miss Baldwin, Dr. Edwin John Ward gibi bir atama ile değil sadece yardımcı sıfatı ile hastanede görev yapmıştır.

³⁹¹ The Ninety-Eighth Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Brooklyn, New-York, Press of Congregational House, Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 77.

³⁹² The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 207.

³⁹³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909, p. 92, 186.

Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın giderleri ve dispanser için toplamda 604,24 dolar buna ek olarak da 20.000,00 ve 1.011,28 dolar daha bağış yapılmıştır³⁹⁴.

Kasım 1908 yılında dispanserde kullanılan tıbbi malzeme ihtiyacı ve Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın ek malzeme ihtiyacı için 205,73 dolar bağış yapılmıştır³⁹⁵. 31 Aralık 1908 tarihinde Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın ek giderleri ve maaşları için 370,66 dolar bağış yapılmıştır³⁹⁶. Tüm bu bağış ve hazırlıklara rağmen Dr. Ward ve Mrs. Ward Diyarbakır'daki sağlık çalışmalarına tam olarak 1909 yılında başlayabilmişlerdir³⁹⁷. Çalışmaların randımanlı olması halkın ilgisini arttırmış, hastaneye gelen hasta sayısında yukarı doğru bir ivme görülmüştür. Böylece Dr. Ward ekibiyle beraber 1909 yılı içerisinde toplam 1.351 yeni hastayı tedavi etmiş ve 126 ameliyat gerçekleştirmişlerdir³⁹⁸. Board misyonerlerine göre Diyarbakır ve diğer şehirlerde belediyelere ait hastaneler olmasına rağmen çoğu zaman ya kapalıydılar ya da buralara kimse gitmemişti. Bunun sebebi de halkın artık korkmadan kendi hastanelerini tercih etmesiydi. Dr. Ward'ın çalışmaları yoğunlaştıkça ve hastaları sayısı arttıkça ekibin yetersiz kalması sebebiyle 1909 yılında Dr. Ward, Board Teşkilatı'ndan yeni çalışma arkadaşları için talepte bulunmuştur. Bunun üzerine de teşkilat tarafından "*Genç Hristiyan Erkek Topluluğu*" üyesi olan ve Kolombiya Üniversitesi tıp ve cerrahlik bölümü okuyan öğrencilerinden birkaç genç doktor ve cerrah Dr. Ward'a yardımcı olmaları için Diyarbakır'a gönderilmiştir. Bu nedenle de 1909 yılının Şubat ayında Board Teşkilatı tarafından Dr. Ward'ın ek gezi masrafları için 100,91 dolar ödenek gönderilmiştir. 30 Haziran 1909 tarihinde Board Teşkilatı tarafından dispanserinin giderleri için 450 dolar ve 31 Ağustos 1909'da ise Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları için 586,67 dolar toplamda da 1.036,67 dolar bağış yapılmıştır. 31 Eylül 1909 yılında hastanenin yapımı için 10.738,97 dolar ödenek ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır³⁹⁹.

³⁹⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 492; The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 167, 172

³⁹⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908, p. 524.

³⁹⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909, p. 229.

³⁹⁷ Misyonerler tarafından Diyarbakır'da açılan bu hastane *Asya'nın Kalbi* olarak nitelendirilmiş ve görüş alanının da çok güzel olduğunu ifade etmişlerdir. The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1912, Vol. CVIII, Boston 1912, p. 23.

³⁹⁸ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 77.

³⁹⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909, p. 92, 186, 456.

1909 yılında Dr. Ward ve Mrs. Ward 1911 yılına kadar daha iyi bir konumda olabilmek ve kendilerini tıp alanında daha iyi geliştirmek için Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji tıp bölümü ile bağlantı kurmuşlardır. Ancak Dr. Ward ve Mrs. Ward Diyarbakır'daki görevlerine de devam etmişlerdir. Aynı yıl içerisinde Dr. Ward'ın dispanserine farklı din ve ırka mensup toplam 1.633 hasta gelmiş, bunlardan 830 kişiye sağlık hizmeti verilmiştir⁴⁰⁰.

31 Ağustos 1910 tarihinde Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar için 669,45 dolar bağış yapılmıştır⁴⁰¹. Bunlara ek olarak hastanenin yapımı için 11.183,56 dolar ödenek ayrılmış ve 20.000,00 dolar da hastane yapımı için bağış yapılmış, 444,59 ve dispanserden de 828,00 dolar gelir elde edilmiştir⁴⁰². 1910 yılında hâlâ Diyarbakır Misyoner Hastanesi inşaat halinde olmuş ve binanın tamamlanması için de Board Teşkilatı tarafından sık sık yardım gönderilmiştir.

31 Ağustos 1911 tarihinde Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar için 851,72 dolar bağış yapılmıştır⁴⁰³. Ayrıca 1 Eylül 1911 yılında hastanenin yapımında kullanılmaz üzere 11.734,90 ödenek ayrılmış, hastane için de 20.000,00 dolar bağış yapılmıştır. Aynı yıl içerisinde 551,31 dolar ve 986,00 dolar da hastaneden gelir elde edilmiştir⁴⁰⁴. Dr. Ward ve eşi Mrs. Ward'ın sağlık çalışmaları devam ederken, Beyrut Tıp Koleji'ne davet edilmişlerdir. Dr. Ward ve eşi Mrs. Ward'ın Diyarbakır'da yapmış oldukları sağlık çalışmaları neticesinde sadece Board Teşkilatı'nın değil, William T. Ellis'in *The Virginia Enterprise Gazetesi* 'nde vermiş olduğu bilgiye göre, Diyarbakır'da yapmış olduğu sağlık, eğitim faaliyetleri ve diğer faaliyetler neticesinde Diyarbakır paşasının da takdir ve sevgisini kazanmıştır⁴⁰⁵. Dr. Ward, eşi ve hemşiresi Miss. Baldwin ile beraber Diyarbakır'da 3 yıl sağlık hizmeti vermiş ve bu kısa süre zarfında çok iyi işler başarmışlardır. Dr. Ward ve Mrs. Ward'ın Beyrut'a gitmesi üzerine aynı yıl içerisinde Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessie Mae Heath Smith *Doğu Misyonluğu* garantisi altında

⁴⁰⁰ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 118, 121, 123.

⁴⁰¹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1910, Vol. CVI, Boston 1910, p. 476.

⁴⁰² The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 221.

⁴⁰³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1911, Vol. CVII, Boston, 1911, p. 484.

⁴⁰⁴ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 225, 237.

⁴⁰⁵ *The Virginia Enterprise*, [volume], November 17, 1911, Image 4.

Diyarbakır'da sağlık faaliyetleri yürütmek özellikle de Ermeniler arasında sağlık çalışmalarını başlatmak üzere görevlendirilmiştir⁴⁰⁶.

3.1.2. Dr. Floyd O. Smith'in Sağlık Faaliyetleri (1914-1915)

Dr. Ward Diyarbakır ve çevresindeki sağlık faaliyetleri devam ederken, diğer yandan da Board Teşkilatı'na bağlı bir misyoner olan Miss. Thora Wedel Jarlsberg ve hemşire arkadaşı Miss. Elvers⁴⁰⁷ da 11 Kasım 1911 yılında Silvan'a gelerek, burada da küçük bir dispanser açmışlardır. Ancak Miss. Thora Wedel Jarlsberg'in çalışmalarını sürdürdüğü bu yer bağımsız bir dispanser değildir, kendi buldukları evin bazı odalarını sağlık hizmeti için kullanmışlardır. Misyonerlerin bu hizmeti Silvan'da yaşayan Hristiyanlar kadar Müslümanlar arasında da mutlulukla karşılanmıştı⁴⁰⁸.

Diyarbakır hastanesi ise doktor olmadığından kapanmış ve burada bir süre sağlık hizmeti verilememiştir⁴⁰⁹. Fakat hastanenin açılması için Amerika'da yaşayan aslen Diyarbakırlı bir Ermeni yardımsever tarafından yapılan 10.000 veya 12.000 dolar bağış ile dört yıldır aksayan sağlık hizmeti tekrar başlatılmıştır⁴¹⁰. Bu bağışa ek olarak Şubat 1912 yılında hastanenin bakımı için 25 dolar daha bağış yapılmıştır⁴¹¹.

31 Ağustos 1912 tarihinde ayrıca hastanenin yapımı için 12.305,40 dolar ödenek ayrılmış ve 20.000,00 dolar bağış yapılmış, 570,50 dolar ve 972,30 dolar da hastaneden gelir elde edilmiştir⁴¹². Ancak bu çalışmalar devam ederken Diyarbakır valisi tarafından zararlı buldukları gerekçesiyle Board misyonerlerinin sağlık faaliyetleri yasaklanmıştır. Misyonerler ise bu yasağa karşı orada özellikle kıyıda köşede kalmış Kürtler için faydalı sağlık hizmetlerinde bulduklarını öne sürerek itiraz etmişlerdir⁴¹³. Hatta bunun için de 28 Mayıs 1912 senesinde Diyarbakır valisi şehirde faaliyet gösteren

⁴⁰⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1913, Vol. CVIII, Boston 1913, p. 53; *Manchester Democrat*, [volume], February 09, 1916, Image 1.

⁴⁰⁷ Elvers, bizzat Kürtler arasında hizmet etmek için talepte bulunmuştur.

⁴⁰⁸ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1913, Vol. CIX, Boston 1913, p. 349.

⁴⁰⁹ The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 99, 107.

⁴¹⁰ One Hundred First ..., Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 104; Bell, Enoch F., *Envelope Series: Your Doctor Abroad*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Vol. XVIII, No. 2, July, Boston 1915, p. 32.

⁴¹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1912, Vol. CVIII, Boston 1912, p. 104.

⁴¹² The Ninety-Eighth Annual ..., Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912, p. 209, 223.

⁴¹³ The Missionary Herald ..., 1912, p. 349.

Board Teşkilatı'na bağlı olarak sağlık faaliyetlerini yürüten misyoner doktorun durumu hakkında merkeze danışmıştır.

Dr. Smith görevine başlamadan önce ilk olarak arkadaşı Dwight ile 1911 yılı içerisinde bölgeyi tanımak adına Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Kuzey Mezopotamya'ya ve diğer bölgelere gezi düzenlemişlerdir⁴¹⁴. Bu seyahat Dr. Smith'e sağlık faaliyetleri için ön bir tecrübe kazanmasını, bölgeyi daha iyi tanınmasını ve Board Teşkilatı'nın faaliyetleri için bilgi toplamasını da sağlamıştır⁴¹⁵. Böylece Dr. Smith ilerde buralarda yürüteceği sağlık faaliyetlerini de sağlam temellere oturtmuştur. 17 Ekim 1911 yılında Dr. Smith ve eşi Diyarbakır'daki görevlerine başlamadan önce Fransa'da Türkçe eğitimi ve pratik tıp eğitimi almışlardır.

Dr. Smith ve eşi Mrs Smith 1913 yılında İstanbul'da sınava girmiş ve oradan Kudüs'e son olarak da Antep'e geçmişlerdir⁴¹⁶. Dr. Smith burada Dr. Fred Shepard'dan sağlık ile alakalı eğitimler almış ve kendisini bu alanda daha fazla geliştirme imkânı bulmuştur⁴¹⁷. Dr. Smith eşi ile beraber asıl görev yeri olan Diyarbakır'a gelmeden hemen önce Ermeniler arasında sağlık faaliyetlerini genişletmek için Board Teşkilatı'ndan ve Amerika'da bulunan *American Red Cross Society* gibi sivil yardım örgütlerden 6.000 dolar yardım istemiştir⁴¹⁸. Dr. Smith'in bu talebi üzerine kendilerine gerekli yardımda bulunulmuştur. Böylece Dr. Smith bu yardımlar ile tüm gezi masraflarını karşılamış ve Diyarbakır'a geçmek için istifade ettiği Arap atını da satın alma imkânı bulmuştur⁴¹⁹. Diyarbakır'da durma noktasına gelen sağlık çalışmalarının tekrar başlanması amacıyla Board Teşkilatı tarafından Dr. Smith ve Mrs. Smith 1913 yılında Diyarbakır'daki sağlık faaliyetlerinin başına geçmeleri için görevlendirilmişlerdir⁴²⁰.

⁴¹⁴ Dr. Smith faaliyet göstermiş olduğu şehirlerde sağlık hizmeti dışında günlük yazılar yazmış ve Osmanlı Devleti özellikle de Sultan hakkında notlar alıp, Amerika'daki gazetelere göndermiştir. Bunun için de Board Teşkilatı tarafından sık sık uyarılmıştır. Çünkü bu gazeteleri Türklerin de görebileceğini ve Sultana haber verebileceklerini düşünmüşlerdir. [https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_\(physician\)](https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_(physician)) (E.T: 25.03.2022)

⁴¹⁵ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1911, Vol. CVII, Boston, 1911. P. 25.

⁴¹⁶ The One Hundred and First ..., October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 62, 75.

⁴¹⁷ Aghjayan, George, "The Life and Times of Dr. Floyd Smith", *The Armenian Weekly*, April 2014, ss. 30-34.

⁴¹⁸ *The Indianapolis Journal*, [volume], April 8, 1896, Page 5, Image 5.

⁴¹⁹ Aghjayan, "A.g.m", ss. 30-34.

⁴²⁰ The One Hundred and First ..., October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 249.

31 Ağustos 1913 tarihinde hastanenin yapımı için 12.878,71 dolar ödenek ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Ayrıca 573,31 dolar ve 932,30 dolar da hastanenin geliri olmuştur. Elde edilen gelirlerden 1.740,20 dolar Dr. Smith ve Mrs. Smith'in ek giderleri, seyahat masrafları ve maaşları için ayrılmıştır. Bu bağışların çoğunda Diyarbakır'daki sağlık faaliyetlerinin tekrar devam edebilmesi için Diyarbakırlı olan Aslan Sahagian'ın bıraktığı miras büyük bir önem arz etmiştir.

Ekim 1914 yılında Dr. Smith, eşi Mrs. Smith ve çocukları Arthur Diyarbakır'a gelmiş ve görevlerine başlamışlardır⁴²¹. Dr. Smith ve eşi Mrs. Smith şehre geldikten sonra burada durağanlaşan Board faaliyetlerini canlandırmışlardır. Ayrıca Dr. Smith, Aslan Shagian'ın daha önce göndermiş olduğu bağış ile Diyarbakır dışında daha büyük bir hastanenin tamamlanması için çalışmalar başlatmıştır. Dr. Smith'in amacı sağlık faaliyetlerini hızlandırmak ve genişletmektir. Ayrıca Dr. Smith, Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri dışında Board misyonerleri için önemli bir yer olan Karabaş köyünde dispanser kurmuş ve burada da sağlık faaliyeti yürütmüştür. Dr. Smith Karabaş köyünde kurmuş olduğu bu dispanserde sağlık faaliyetini yürütmüş ve burayı hem ev hem de büro olarak kullanmıştır⁴²².

Ancak 1. Dünya Harbi'nin patlak vermesine paralel olarak 1914-1915 yılları arasında Diyarbakır genelinde tekrar bir kolera ve tifüs salgını baş göstermiştir. Dr. Smith dispanserlerde yürütmüş olduğu sağlık faaliyetlerini ve yapımı devam eden yeni Diyarbakır Misyoner Hastanesi için yapmış olduğu çalışmalarını bir süre ertelemek zorunda kalmıştır. Dr. Smith ilk olarak şehirde baş gösteren bu salgın ile alakalı çalışmalar başlatmıştır. Bunun için de daha önce yapmış olduğu sağlık çalışmalarını, buradaki salgın ile nasıl mücadele edileceğini, gelecekte yapmak istediklerini ve diğer sağlık meseleleri hakkında bilgi vermek amacıyla Diyarbakır valisi Hamid Paşa ile görüşmek istemiştir. Ancak Dr. Smith'in bu talepleri Diyarbakır valisi Hamid Paşa tarafından reddedilmiştir. Vali Hamid Paşa bu teklifi reddetmesine rağmen Board misyonerlerine göre Hamid Paşa'nın kendilerine karşı tavırlarında her zaman ılımlı olmuştur. Paşanın bu olumsuz tavrının kendilerine karşı değil Ermenilerin devlete ile aralarındaki durumla alakalı olduğu düşünülmüştür⁴²³.

⁴²¹ [https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_\(physician\)](https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_(physician)) (E.T: 25.03. 2022).

⁴²² *Harrisburg telegraph*. [volume], October 29, 1915, Page 6, Image 6.

⁴²³ Aghjayan, "A.g.m", ss. 30-34.

Board Teşkilatı tarafından 1914 yılında Dr. Smith ve eşi Mrs. Smith'in sağlık çalışmalarının aksamaması ve maddi olarak sıkıntı yaşamamaları, maaş ve gezi masrafları için toplam 1.120,75 dolar bağış yapılmıştır⁴²⁴. Böylece Dr. Smith gerek Diyarbakır'daki Misyoner hastanesinde gerek Dicle Nehri (Tigris) yakınlarında Karabaş köyünde kurmuş olduğu dispanserde sağlık faaliyetini aksatmadan sürdürebilmiştir. Hastalar dışında çevre köylerden gelen ve özellikle de çıkan olaylar esnasında yaralanan Müslim ve gayrimüslim ahaliyi de ücretsiz tedavi etmiştir. Bunun yanında çevre köyleri de dolaşarak hastaları tedavi etmeye çalışmış ve gerek kendisine gerek örgüte olan ön yargıların da kırılmasını sağlamıştır.

Tüm bu hazırlıklardan sonra Dr. Smith ve Mrs. Smith 1914 yılının Eylül ayında, birkaç yıldır kapalı olan Diyarbakır Misyoner Hastanesinin başına geçerek, sağlık faaliyetini tekrar başlatmışlardır. 31 Ağustos 1914 tarihinde hastanenin yapımı için 13.470.10 dolar, 20.000.00 dolar da bağış yapılmıştır. Bunun yanında aynı yıl içerisinde dispanserden 591,39 dolar ve 918,40 dolar gelir elde edilmiştir. Bu gelirlerin 1.120.75 doları Dr. Smith ve Mrs. Smith'in ek giderleri, seyahat masrafları ve maaşları için kullanılmıştır⁴²⁵.

Dr. Smith yeni hastanenin henüz faaliyete geçmemesi hasebiyle kendi evinde kurmuş olduğu dispanserde sağlık hizmetine ve hasta kabulüne başlamıştır⁴²⁶. Dr. Smith'in bu küçük dispanseri hemen hemen her gün hastalara açık olmuş ve doktor buraya gelen hiçbir hastayı geri çevirmemiş ve hepsini ayakta da olsa tedavi etmeye çalışmıştır. Özellikle de kadın ve çocuk hastalara öncelik vermiştir. Dr. Smith dispanserde sadece hastaları tedavi etmemiş, az da olsa ameliyatlara da yapılmıştır. Ameliyat sayısının az olması Dr. Smith' in kullanacağı tıbbi malzemelerin kısıtlı veya herhangi bir cerrahi müdahale için uygun olmamasıyla ilgilidir. Tıbbi malzemelerin Diyarbakır dışından getirilmesi işi daha da zorlaştırmıştır. Çünkü bazı tıbbi malzemenin Diyarbakır'a getirilmesi mümkün olmamış veya getirilenlerin çoğu yolda zedelenmişlerdir. Bu nedenle dispanserde kullanılan malzemeler sıkıntılı olmuş, tedavi sürecini olumsuz etkilenmiştir.

⁴²⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1914, Vol. CX, Boston 1914, p. 479.

⁴²⁵ The One Hundred and First ..., October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914, p. 105, 106, 217, 241, 238, 252, 253, 261.

⁴²⁶ The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, Press of Congregational House, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 111.

Buna rağmen misyonerlerin yanında yetişen Ermeni yerli doktorlar Dr. Smith'e destek vererek, dispenserde kullanılan malzemelerin taşınma ve tedarikini sağlamışlardır.

Böylece Dr. Smith Diyarbakır'da yürütmüş olduğu sağlık faaliyetlerini genişletmiş ve Karabaş'ta da bir dispenser açmıştır. Bu dispenser şehrin içinde değil Dicle Nehri'nin üst taraflarında bir yerde inşa edilmiştir⁴²⁷. Dr. Smith Diyarbakır'daki dispenserde olduğu gibi burada da sağlık çalışmaları yürütmüş özellikle de Müslüman-Ermeni çatışmaları üzerine sağlık hizmetini burada yoğunlaştırmıştır. Dr. Smith bu hizmetini gönüllü olarak yapmış ve bunu yaparken de sadece Karabaş'taki Ermeni yaralıları tedavi etmemiş, Müslümanları da ücretsiz muayene etmiştir. Dr. Smith'in bu hareketi örgüte bağlı bazı kişiler tarafından olumsuz karşılanmasına ve onu uyarmalarına rağmen Dr. Smith bu kişilerin siyasetten ayrı tutulmasını savunmuş ve görevini yapmıştır. Bunun yanında çatışmalarda yaralanan Ermenileri de tedavi etmiş ve önde gelen Ermeni liderlerin takdirini kazanmıştır⁴²⁸.

Ancak Diyarbakır ve çevresinde çıkan olaylar, 1. Dünya Savaşı'na bağlı ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıklara bağlı olarak gerek hastanenin tamamlanma aşamasında gerek de diğer sağlık çalışmalarında aksaklıklar yaşanmıştır. Mrs. Bessia'nın Amerika'ya göndermiş olduğu mektupta tüm olumsuzluklara rağmen şehirdeki sağlık faaliyetlerine devam ettiklerini ifade etmiştir⁴²⁹. Fakat Dr. Smith ve Mrs. Smith'in daha rahat sağlık hizmeti verebilecekleri yeni ve büyük bir hastanenin olmaması bazı sıkıntılara da neden olmuştur. Bunun için daha önce de yapı için bağış toplanılan yeni hastanenin projesinin hayata geçirilme çalışmaları başlatılmıştır. Bunun için de 1 Eylül 1914 tarihinde hastanenin yapımı için 13.470,10 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Böylece yeni hastanenin inşası için ayrılan ödenek ve toplanılan bağışlar 1915 yılına kadar devam etmiştir.

31 Ağustos 1915 tarihinde hastanenin yapımı için 14.078,54 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Bunların yanında 608,44 dolar ve 903,40 dolar da gelir elde edilmiştir⁴³⁰. Ayrıca Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in gezi masrafları ve maaşları için 1.128.04 dolar ve mart ayı içerisinde hastanenin tıbbi

⁴²⁷ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, 29 Oct 1915, Fri, Page 6.

⁴²⁸ Aghjayan, "A.g. m.", ss. 30-34.

⁴²⁹ *Manchester Democrat*, [Vol.], October 21, 1914, Image 8.

⁴³⁰ *The One Hundred and Fifth ...*, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 11, 265, 281-282.

malzeme ihtiyaçları için de 1.808.40 dolar bağış yapılmıştır⁴³¹. Ancak Harput'tan Diyarbakır'a gelen Ernest W. Riggs, başka bir Board misyoneri ve Bitlis'ten gelen Harrison A. Maynard ve eşi ile Dr. Smith'in evinde Ermeni komitelerinin toplantı düzenledikleri tespit edilerek bu Board misyonerleri hakkında işlem başlatılmıştır. Ayrıca bu misyonerler ile Van ve Bitlis'teki Ermeni isyancıların Diyarbakır'a hücum etmek için aralarında çekilmiş telgraflara ulaşılmış ve dönemin Diyarbakır valisi Mehmed Reşid Bey tarafından bu telgrafların incelenmesini istenmiştir⁴³². Sebebi ise daha önce bu misyonerler ve eşlerinin bağlantılı oldukları bu komitecilere ait bomba, silah vb. teçhizatın ele geçirilmesi idi.

Vali Dr. Mehmed Reşid Paşa 10 Haziran 1915 tarihinde tekrar merkeze bir telgraf çekerek, bahsi geçen Amerikalı misyonerlerin ve Dr. Mardama'nın diğer Ermeniler ile ilişkileri tespit edilmiş olup hepsinin Divan-ı Harb'e sevk edilmesini talep etmiştir⁴³³. Ancak Dr. Smith ve Board Teşkilatı'na bağlı diğer misyonerlere göre bu silahlar devlete karşı değil 1895 yılında çıkan olaylarda kendilerini savunmak için almış oldukları silahlar ve diğer mühimmatları hatıra olarak sakladıklarını ifade etmişlerdir⁴³⁴. Olay üzerine Dr. Smith, Diyarbakır valisi Halid Paşa ile bu mesele için görüşmüştür. Ancak Vali Halid Paşa Ermeni çetelerinin devlete zarar verebilecekleri ihtimali üzerine Dr. Smith'in bu talebini reddetmiştir. Daha sonra Board Teşkilatı'na bağlı bazı misyonerlerin tutuklanması üzerine Dr. Smith ve Board misyoneri George P. White, Dr. Reşid Paşa ile tekrar bazı görüşmeler yapmalarına rağmen bu görüşmeler de sonuç olumsuz olmuştur. Vali tarafından reddedilmeleri Amerikan Board misyonerlerinin zoruna gitmiş ve Osmanlı yetkililerinin bu kararının aslında kişiye değil de Board misyonerlerinin ülkedeki tüm faaliyetlerini bitirmeye yönelik olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun nedeni ise Dr. Reşid Paşa Diyarbakır'da ayrılıkçı faaliyet gösteren hiçbir Hristiyan grubun faaliyetlerine

⁴³¹ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 290; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston 1915, p. 153.

⁴³² BOA, DH.SFR, 474/124, R-27.03.1331 (9 Haziran 1915).

⁴³³ BOA, DH.SFR, 475/4, R-28.03.1331 (10 Haziran 1915).

⁴³⁴ Kieser, Hans Lukas, "From 'patriotism' to mass murder: Dr. Mehmed Reşid (1873–1919)", In: *Suny, R. A question of genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 126-149.

müsaade etmek istememiştir. Board misyonerleri valinin kendi faaliyetlerinin farkında olduğunu ve ona göre tedbirleri sıkılaştırdığını ifade etmişlerdir⁴³⁵.

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne

C. 27 Mayıs 331 numara 5: Amerikalı Doktor Mardaman'nin Amerikalı misyonerlerin sâbit olan harekât-ı yegâneleri 353 numaralı telgrafnameyle ma'kûlen'arz etmiş idim tevsî'-i hakîkâtle bunların Memâlik-i Osmaniye'deki sâ'ir Amerikalı misyonerlerin Ermeni harekât-ı mefsedet kârârnamesiyle 'alâkadâr ve bunlara vesâ'it-i muhâbere vakti sevk oldukları anlaşılıyor. Bu la'ihâyata saddyât ve teşebbüs âtamu kâbil yalnız hudûd hâricine çıkarılmakla cezâlandırılması cürm ile cezâ beyinde bir nisbet-i 'adile hâsıl olmayacağından cürmleri tahkik ederek diğerleriyle beraber divân-ı harbe tevdî' ve haklarında mu'amele-i kânûniye ifâsına tevessül edilmesi muvafık görüldüğünden tekrâr arz ve istizân olunur.

Fi 28 m 2

Vali Reşid

Bu telgraftan bir gün sonra 10 Haziran 1915 senesinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden, Diyarbakır vilayetine “*Amerikalı doktorun ve misyonerlerin ihraçları daha muvafıktır*” şeklinde bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta Diyarbakır genelinde sağlık alanında çalışan doktor ve tüm misyonerlerin şehirden ihraç edilmesinin daha uygun olduğu belirtilmiştir⁴³⁶. Bu kararın en önemli nedenleri arasında Dr. Smith'in evinde bazı silah ve mühimmatın yakalanmasıdır. Board misyonerlerine göre Dr. Smith'te yakalanan silah ve mühimmat aslında Dr. Smith'in yolculuğu esnasında kendisini savunması için gönderilmişti. Silah ve mühimmat paket şeklinde gönderilmiş ve Smith bunlardan kurtulmayı denemesine rağmen başarılı olamamıştır. Daha sonra bunlar devletin eline de geçince yanlış anlaşılma olmuştur. Dr. Smith bu yanlışlığın düzeltilmesi için uğraşmış ancak sonuç olumsuz olmuştur. Bunun üzerine Diyarbakır valisi tarafından Dr. Smith'in tutuklanması kararı çıkartılmıştır⁴³⁷. Dr. Smith'e sadece devlet yetkilileri değil yerel halk da tepki göstermiştir. Aslında bu tepki sadece Dr. Smith'e karşı değil devlete karşı ayaklanan tüm çete ve şahısla karşı verilmiştir. Bunun üzerine Dr. Smith yakalanmış ve dışardan herhangi bir kimse ile görüşmesi yasaklanmıştır. Dr. Smith'i hapisanede

⁴³⁵ Kieser, Hans Lukas, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Temple University Press, Philadelphia/Pennsylvania 2010, p. 88, 126, 149.

⁴³⁶ BOA, DH.ŞFR, 53/328, H-29.07.1333 (12 Haziran 1915)

⁴³⁷ Dr. Smith'e göre Ermeni olaylarının önlenmesi için çaba göstermiş ve devlet yetkililerine bu sorunun çözümü için bazı raporlar sunulmuştur. Fakat Dr. Smith'in bu önerisi yetkililer tarafından reddedilmiştir. Aghjayan, “A.g.m”, 2014, pp. 30-34.

ziyarete gelen *Standard Oil Company* ve Stepan Matosyan da yetkililer tarafından geri çevrilmişlerdir⁴³⁸. Tüm bu sıkıntılı ortamda, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve ülkedeki karışıklık nedeniyle Dr. Smith'in eşi Mrs. Smith'in sağlık faaliyetlerine son verilmiş, Mrs. Smith yetkililer tarafından Türkiye dışına gönderilmişlerdir. Dr. Smith ve Mrs. Smith'in yolculukları Osmanlı Devletinin teminatıyla asker eşliğinde sağlanmıştır⁴³⁹. Board misyonerlerine göre aslında Dr. Smith ve şehirdeki yetkililer arasında herhangi bir sorun olmamıştı. Ancak Dr. Mehmed Reşid Paşa oraya atanır atanmaz kendilerine karşı olumsuz tavır almış ve devletin de bu yönde bir karar almasını sağlamıştır⁴⁴⁰. Böylece 1913 yılından itibaren Diyarbakır'da Board Teşkilatı adına sağlık faaliyetinde bulunan Dr. Smith'in buradaki çalışmaları da son bulmuştur.

Smith çifti geçici olarak Beyrut'ta sağlık hizmeti vermiştir. Sebebi ise 16 Haziran 1915 tarihinde merkezden Beyrut Vilayetine gönderilen telgrafta Diyarbakır'daki faaliyetleri neticesinde şüpheli görülüp, Beyrut'ta sürgün edilen Dr. Smith'in Ermeni olayları ile alakasının tam olarak araştırılmasına kadar oradan sürgün edilmesinin şimdilik lüzumunun olmadığı bildirilmiştir.

Beyrut vilayetine

C 2 Haziran sene 331 bildirilen Amerikalı misyonerlerin şimdilik hudud haricine ihrâclarına lüzum yoktur. Diyarbakır vilayetinden ahvalleri dâ'î-i şüphe gösterilmesine ve Ermeni harekâtında alaka ve münasebetleri bildirilmesine nazaran kendileri sûret-i münâsibede taharir olunabilir.

Fî 3 Haziran sene 331.

Ancak yapılan araştırma neticesinde 16 Haziran 1915 yılında merkezden Diyarbakır'a gönderilen telgrafta Beyrut'ta bulunan bir kadın üç erkek Amerikalı misyonerin oradan da ihraç edilmesi emri verilmiştir⁴⁴¹.

Diyarbakır Vilâyetine

31 Mayıs sene 331 numaralı şifreye zeyldir. Oraya vukû' bulan tebligat Amerikalı doktor ile şifrenizdeki misyonerler hakkında idi. Beyrut vilâyetinden alınan telgraf nâmede Beyrut'ta bulunan kadın ve erkek üç dört misyonerin hudud hâricine ihrâcları ve üzerlerinin taharrîsi tarafınızdan alınan telgraf nâmede iş'âr edildiği bildiriliyor.

⁴³⁸ Aghjayan, "A.g.m", 2014, pp. 30-34.

⁴³⁹ The One Hundred and Fifth ..., October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 100.

⁴⁴⁰ Kieser, A.g.e, 2010, p. 89.

⁴⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 54/36, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915).

Tebliğat bi'l-hâssa oradakilere aid bulunduğundan diğerleri hakkında şimdilik başka muamele yaptırılmaması.

Fî 3 Haziran sene 331.

16 Haziran 1915 yılında merkez tarafından tekrar Diyarbakır valiliğine tekrar bir telgraf çekilerek daha önce Beyrut'tan gönderilen telgrafta bahsi geçen Amerikalı doktor ve diğer misyonerlerin ihracı ve üstlerinin aranması hakkında kendilerine bir bilginin aktarılmadığı ve onlar dışında kalanlar hakkında herhangi bir muamele yaptırılmadığı da bildirilmiştir⁴⁴².

Diyarbakır Vilâyeti 'ne Şifre

31 Mayıs sene 331 0 numarolu şifreye zeyildir: oraya vukû ' bulan teblîğât Amerikalı doktor ile şifrenizdeki misyonerler hakkında idi. Beyrut vilâyetinden alınan telgrafnamede Beyrut'da bulunan kadın ve erkek üç dört misyonerin hudud haricine ihraçları ve üzerlerinin tahrîsi tarafınızdan alınan telgrafnamede iş 'âr edildiği bildirilmiyor. Teblîğât bi'l-hâssa oradakilere 'â'id bulunduğundan diğerleri hakkında şimdilik başka mu 'âmele yaptırılmamış.

Fi 3 Haziran sene 332

Daha sonra Dr. Smith doktorluğa gönüllü olarak sınırda İran ve Rusya'dan gelen mültecileri tedavi ederek devam etmiştir⁴⁴³. Dr. Smith'in buralardaki vazifesi bittikten sonra da eşi Mrs. Smith ile Türkiye'deki sınırlar açılana kadar geçici olarak Davao'daki⁴⁴⁴ sağlık hizmetlerine katılmışlardır. Smith çifti Kafkasya Cephesinde altı ay hizmet verdikten sonra 1915 yılında Amerika'ya çağırılmışlardır⁴⁴⁵. Ancak 1918 yılından itibaren Dr. Smith eşi Mrs. Smith, Cagayan'a geçip orada⁴⁴⁶ Board Teşkilatı'na bağlı bir hastanede sorumlu hekim olarak görevine devam etmiştir⁴⁴⁷. Fakat savaşın devam etmesi ve Dr. Smith' in ayrılmasına rağmen Diyarbakır'daki sağlık faaliyetlerinin devam etmesi için 1916 yılında da belirli bir sermaye ayrılmış ve bağış yapılmıştır. Örneğin 31 Ağustos

⁴⁴² BOA, DH.SFR, 54/35, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915)

⁴⁴³ The One Hundred and Fifth ..., October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 100.

⁴⁴⁴ Davao, Filipinlerde bir şehir olup, Filipinler'in en kalabalık üçüncü yerleşim birimi olan Davao Bölgesi'nin merkezi konumunda bulunan kenttir.

⁴⁴⁵ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 67, 287; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1916, Vol. CXII, Boston 1916, p. 573.

⁴⁴⁶ Cagayan, Filipinler'in Cagayan Vadisi bölgesindeki il.

⁴⁴⁷ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1925, Vol. CXXI, Boston 1925, p. 120.

1916 yılında hastanenin yapımı için 14.740,37 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Bunların yanında 661,83 dolar ve 940,20 dolar da gelir elde edilmiştir. Ayrıca Dr. Smith'in harçlığı için 777,22 dolar, tıbbi yardım için 111,20 dolar, seyahat edilmesi için 117,57 dolar ve tıbbi muayenenin yapılması için de 109,20 dolar toplamda da 1.115,15 dolar bağış yapılmıştır⁴⁴⁸.

31 Ağustos 1917 tarihinde hastanenin yapımı için 15.428,22 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. Ayrıca 687,85 dolar ve 933,32 dolar da gelir elde edilmiştir. Bu gelirlerden 1.231,93 doları Dr. Floyd O. Smith'in harçlığı ve araştırma ödeneği için kullanılmıştır. Bunlara ek olarak hastaneden 289,73 dolar da özel bir gelir daha elde edilmiştir⁴⁴⁹.

1918 yılına gelindiğinde ise gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum gerek Board misyonerlerinin Ermeni ayaklanmalarını desteklemeleri tespit edilmesiyle Devlet yetkilileri tarafında bazı istasyonlar kapatılmıştır⁴⁵⁰. Bunlara paralel olarak bazı misyoner hastaneleri de kapatılmıştır. Diyarbakır misyoner hastanesi de bunlardan biri olup, 1918 yılında kapalı olmasına rağmen burada küçük bir ekip sağlık çalışmalarına devam etmiştir. Bu ekip için ve Diyarbakır'da yapılacak yeni hastane için maddi destekler devam etmiştir.

31 Ağustos 1919 tarihinde hastanenin yapımı için 17.147,17 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar da bağış yapılmıştır. 31 Ağustos 1920 tarihinde hastanenin yapımı için 18.080,61 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar bağış yapılmıştır. Ayrıca 933,34 dolar ve 1.008,62 dolar da gelir elde edilmiştir. Bunun yanında 31 Ağustos 1921 tarihinde hastanenin yapımı için 19.120,88 dolar sermaye ayrılmış, 20.000,00 dolar bağış yapılmıştır. Ayrıca 1.047,27 dolar ve 1.150,70 dolar da gelir elde edilmiştir. Buna ek olarak 4.697,89 dolar da özel gelir elde edilmiştir⁴⁵¹. Tüm bu bağışlara rağmen Dr.

⁴⁴⁸ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 261, 277, 278, 287; The Missionary Herald ..., 1916, p. 477.

⁴⁴⁹ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 258, 277, 286; The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1917, Vol. CXIII, Boston 1917, p. 485.

⁴⁵⁰ The One Hundred and Fifth ..., 1915-1919, p. 174-175.

⁴⁵¹ The One Hundred and Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes of the Meeting Held at Columbus, Ohio, Press of Congregational House, October 15, 1917, Vol. CVII-CXII, Boston 1917-1921, p. 71-72, 174, 193.

Mehmed Reşit Bey⁴⁵² Diyarbakır'a vali olarak atandıktan sonra onun talebi üzerine 25 Mayıs 1915 tarihli Terkedilmiş Mallar Kanunu kapsamında, Dr. Smith ve eşi Mrs. Bessia Heath Smith' in Diyarbakır'da sağlık alanında bırakmış oldukları mal, tıbbi malzeme vb. şeylerin ve tehcir edilenlerin mallarının idaresi için bir komisyon kurulmuştur⁴⁵³. Bu doğrultuda kapatılan diğer sağlık merkezleri için alınan karar ile paralel olarak toplanan bu komisyon sınır dışı edilenlerin mallarını Müslüman çoğunluğa devretme kararı almıştır.

Netice olarak Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır'daki sağlık faaliyetleri 1854'ten 1866 senesine kadar Diyarbakır'da misyonerlik görevini yürüten Augustus Walker ile başlamıştır⁴⁵⁴. Onun açmış olduğu dispanserde 1908 yılına kadar gerek Hristiyan gerek Müslüman ahaliden sayısız hasta tedavi edilmiştir⁴⁵⁵.

Tablo 2.12. Diyarbakır'daki Dispanser faaliyetleri için yapılan bağışları gösteren tablo.

Bağış Tarihi	Bağış Yapan Kişi/Kurum	Bağış Amacı	Bağış Miktarı
31 Aralık 1907	Board Teşkilatı	Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Charlotte E. Allen Ward'ın sağlık çalışmalarını desteklemek, maaş, diğer giderleri	407,04\$
1908	Board Teşkilatı	Tıbbi malzeme ihtiyacı, çalışanların maaşları, Dr. Ward ve Mrs. Charlotte E. Allen Ward'ın maaş ve giderleri	22.292,82 \$
1909	Board Teşkilatı	Dispanserinin giderleri, Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları, ek gezi masrafları için	1.137,58\$
31 Ağustos 1910	Board Teşkilatı	Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar	669,45\$
31 Ağustos 1911	Board Teşkilatı	Dr. Edwin John Ward ve Mrs. Ward'ın maaşları ve diğer harcamalar	851,72\$
1914	Board Teşkilatı /American Red Cross Society	Dr. Smith'in Ermeniler arasında sağlık faaliyetlerini genişletmek ve masrafları, maaş ve gezi masrafları	7.120,75\$

⁴⁵² Dr. Mehmed Reşid Bey (Şahingiray) (D. 8 Ocak 1873-Ö. 6 Şubat 1919), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyesi doktor ve I. Dünya Savaşı sırasında 2 kez Diyarbakır valisi olan asker ve Osmanlı devlet adamıdır. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4095> (E.T: 06.03.2023)

⁴⁵³ Kieser, Hans Lukas, "Removal Of American Indians, Destruction Of Ottoman Armenians. American Missionaries And Demographic Engineering ", *European Journal Of Turkish Studies*, 7/2008: Demographic Engineering - Part I, pp 1-56.

⁴⁵⁴ Augustus Walker'ın ölümünden sonra eşi Eliza M. Walker de ülkesine dönüp orada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.

⁴⁵⁵ Bu hizmetlerinden ötürü Mr. Walker'ın ölümü Protestan ve Ermeniler kadar Müslümanları da üzümüştür. *The Missionary Herald ... For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston, 1867, p. 35.*

Tablo 2.13. Diyarbakır’da hastane yapımı için yapılan bağışları gösteren tablo.

Bağış Tarihi	Bağış Yapan Kişi/Kurum	Bağış Miktarı
1904	Aslan Shagian	80.000,00\$
31 Eylül 1909	Board Teşkilatı	30.738,97\$
31 Ağustos 1910	Board Teşkilatı	31.183,56\$
1 Eylül 1911	Board Teşkilatı	31.734,90\$
1912	Diyarbakır asıllı Ermeni	10.000 veya 12.000\$
31 Ağustos 1912	Board Teşkilatı	32.305,40\$
31 Ağustos 1913	Board Teşkilatı/Aslan Shagian’ın mirası	32.878,71\$
31 Ağustos 1914	Board Teşkilatı	33.470,10\$
1 Eylül 1914	Board Teşkilatı	33.470,10\$
1915	Board Teşkilatı	37.014,98\$
31 Ağustos 1916	Board Teşkilatı	35.855,56\$
31 Ağustos 1917	Board Teşkilatı	35.428,22\$
31 Ağustos 1919	Board Teşkilatı	37.147,17\$
31 Ağustos 1920	Board Teşkilatı	38.080,61\$
31 Ağustos 1921	Board Teşkilatı	29.120,88\$

Tablo 2.14. Misyoner hastanelerinde tedavi gören hastalar ile ilgili veriler.

Hastane	Tarih	Hizmet Veren Kişi/Kurum	Tedavi Gören Hasta Sayısı
Diyarbakır	1851	Dr. Henry Lobdell/ Boston Cemaati	Günlük 100 Hristiyan hasta
Diyarbakır Dispanser	1855-1856 arası	Dr. Nutting	Müslim Gayrimüslim karışık 1700 vaka, 1350 Tedavi
Diyarbakır Dr. Nutting Evi	1855-1856 arası	Dr. Nutting	350 hasta
Hani ve Çevre köyler	Haziran-Temmuz 1855	Dr. Nutting	400 vaka
Diyarbakır Dispanser	1909	Dr. Ward ekibi	1.351 tedavi, 126 ameliyat
Diyarbakır Dispanser	1910-1911	Dr. Ward ve Mrs. Ward	1.633 hasta gelmiş, 830 tedavi

3.2. Diyarbakır ve Çevresinde Çıkan Salgın Hastalıklarda Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri

Kalabalık kentlerin oluşturduğu çöp yığınlarının bulunan mikropların suya karışması veya bu yığınların yerleşim yerlerinin yakınlarında toplanması sonucu cüzam, kolera gibi cilt ve bağırsak hastalıkları ortaya çıkmıştır⁴⁵⁶. Ölümle birlikte anılan Kolera hastalığı, bir bağırsak hastalığı olup XIX. yüzyıl boyunca tüm dünyada olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da birçok kez patlak vermiştir. Bu salgınlardan binlerce insan etkilenmiş ve yaşamlarını yitirmişlerdir. Diyarbakır'ın coğrafi konum olarak yolların keşiştiği bir noktada olması bu salgınlardan sık sık etkilenmişine neden olmuştur. Başta şehirde olmaz üzere çevre köy ve kazalarda onlarca insan yaşamını yitirmiş ve göç etmek zorunda kalmıştır.

3.2.1. 1865-1866 Kolera Salgını

Bu salgın 1863 yılında Hindistan'da başlamıştır. Hindistan'dan Arabistan'a gelen hacı adayları vasıtasıyla Hicaz'a oradan da Mısır ve Akdeniz üzerinden 1864 Mayısında Anadolu ve Avrupa'ya taşınmıştır. Fransa, salgın durumunun görüşülmesi ve alınacak tedbirler için "İkinci Uluslararası Sıhhiye Konferansı"nın toplanmasını teklif etmiştir. Osmanlı Devleti konferansın İstanbul'da yapılması koşuluyla katılacağını bildirmesi üzerine 1866 yılında İstanbul Galatasaray Mektebi'nde konferans düzenlenmiş ve alınacak tedbirler ile alakalı kararlar alınmıştır. Dördüncü kıtalar arası salgın olan 1863-75 salgını, çok uzun bir dönemde çok geniş bir alanı etkisi altına alarak, Hindistan dışında da on binlerce insanın ölümüne neden olmuştur⁴⁵⁷.

⁴⁵⁶ Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı-Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar*, Tarihi, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 28.

⁴⁵⁷ Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, İstanbul 2005, s. 11-12; Bkz. Gültekin, Elif, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik ABD, İstanbul 2016, s. 8-9; Bkz. Pamuk, Rıdvan, *19. Yüzyılda Kolera Salgınlarının Osmanlı Basınına Yansımaları (Takvim-İ Vekâyi Ve Ceride-İ Havâdis Gazetelerine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Abd, Afyonkarahisar 2022, s. 48-49; Yıldız, Fatma, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Denizli 2014, s. 20-21; Özlü, Zeynel & Çay, Mustafa Murat, "19. Yüzyılda Dünyada Sağlık Güvenliğini Sağlamaya Yönelik Çalışmalar Ve Uluslararası Sağlık Güvenliği Açısından Lozan Antlaşması'nın Önemi", Ed. Yunus Emre Tansü, *Küresel Salgın Ve Güvenlik: Tarihsel Süreç*, İksad Publications, Gaziantep 2020, s. 22-24.

1865 yılının Ağustos ayının ikinci haftasında Diyarbakır'a ulaşan salgın 3 hafta içinde 7.000 insanı etkilemiş ve hızlı bir şekilde yayılmıştır. Devlet yetkilileri salgının daha fazla yayılmaması ve etki alanını daraltmak için bazı yasalar çıkarmışlardır. Bu kapsamda Temmuz 1865 yılında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, İstanbul'da ve taşrada kolera ile ilgili ayrıntılı çalışmalar yapılmasını teşvik etmek amacıyla ödüllü bir yarışma programı düzenleme kararı almıştır⁴⁵⁸. Ayrıca Diyarbakır'da zuhur eden kolera salgının bitimine kadar ve diğer hastalıkları tedavi etmek üzere, memleket tabipliğinde kalmak şartıyla Doktor Rebovabi'nin memuriyetiyle maaşı Diyarbakır emvalinden karşılanmak üzere karantina memuru ve kâtibî olarak tayin olunmuştur⁴⁵⁹.

Tüm bu tedbirlere rağmen salgın Anadolu'nun faklı yerlerinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde de gittikçe yayılmıştır. Bunun neticesinde de şehir ve çevresinde kıtlık çıkmış ve hayat durma noktasına gelmiştir. İlk olarak Diyarbakır daha sonra çevresindeki Karabaş, Kıtılbul, Alıpınar'da (Alipoongar)⁴⁶⁰ ve diğer çevre köy-kasabalarda da kolera salgını patlak vermiştir⁴⁶¹. Bunun üzerine Board misyonerlerine yardımcı olabilmek ve onlar ile ortaklaşa hareket ederek bu salgın ile mücadele etmek için Mrs. Charles Elizabeth Rundle, Mr. Augustus Walker ile 21 Kasım 1865 ayında Diyarbakır'a gelmişlerdir⁴⁶². Mrs. Charles şehirde kolera nedeniyle sekteye uğrayan sağlık çalışmalarını tekrar canlanmasını sağlamışlardır⁴⁶³. Walker'in ifadesiyle şehre gelmeleriyle burada büyük bir sevinç yaşanmış ve şehrin sokakları süpürülmüş ve süslenmiştir. Walker, Protestan cemaatinden kadın, erkek ve çocuktan oluşan yaklaşık 200 kişi tarafından şehrin kapısında "Khosh geldin" tezahüratıyla karşılanmışlardır. Okuldaki çocuklar da kendilerini caddelerde selamlamışlardır. Daha sonra çalışma sahasını genişletmek amacıyla salgının en çok yayılış göstermiş olduğu noktalardan biri

⁴⁵⁸ Yılmaz, Özgür, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 92. 85-128.

⁴⁵⁹ BOA, MVL. 712-105, H-08.06.1282 (29 Ekim 1865); Bkz. Pamuk, *A.g.t.*, s. 48-49.

⁴⁶⁰ Bahsi geçen dönemde Alıpınar Diyarbakır'a bağlı bir köy iken günümüzde merkez Bağlar ilçesine bağlı bir mahalledir.

⁴⁶¹ Bu salgın her ne kadar 1863 senesinde Singapur'da başlamış olsa da birkaç yılı içerisinde batıya oradan da doğuya doğru yayılmıştır. Diyarbakır da Musul üzerinden gelen salgınla boğuşmuştur. Radcliffe, J. Netten, "Report On The Recent Epidemic Of Cholera (1865-1866)", *Transactions of the Epidemiological Society of London*, 1876, p. 242-243.

⁴⁶² Bozan, Oktay, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 11/218, 2015, ss. 219-240.

⁴⁶³ Anglikan Kilisesi'ne bağlı bir İngiliz yazar olan Elizabeth Rundle Charles Milletvekili John Rundle'nin kızı olarak Birleşik Krallık'a bağlı Devon bölgesindeki Tavistock kasabasında doğdu. 1896'da Hampstead, Londra'da öldü.

olan Kıtılbul'a geçmişlerdir. Diğer yandan Board Teşkilatı tarafından bölgedeki sağlık çalışmalarını daha da attırmış ve ek doktor göndermiştir. Mr. Williams'a göre bu salgına karşı İstanbul'daki yetkililerin almış olduğu tedbirler yetersiz kalmış ve Protestanlar için herhangi bir önlem almamıştır.

Tüm bunlara rağmen Board Teşkilatı'na bağlı misyonerler sadece kendi milletlerine değil tüm halka sağlık hizmeti verebilmek için Diyarbakır ve çevresinde yoğun çalışmalara başlamışlardır. Bu salgından Protestan cemaatine mensup olanlar çok fazla etkilenmemiş, sadece bir çocuk hastalığa yakalanarak ölmüştür. Diyarbakır'da özellikle Alıpınar köyünde yaşayan bazı Müslüman ahali şehirden kaçmayı tercih ederken çoğunluğu ise bu salgını ilahi bir nedene bağlayarak, yerlerinde kalmayı tercih etmiş ve bu yüzden salgından daha fazla etkilenmişlerdir. Ancak Hristiyanlar şehri terk etmiş ve salgından daha az etkilenmişlerdir. 1865 yılında Diyarbakır'dan kolera nedeniyle binlerce insan göç etmiş ve 1.500 kişi hayatını kaybetmiştir⁴⁶⁴. Kaçanlar ise salgının daha az hissedildiği çevre köy ve kasabalara özellikle de Hani gibi dağlık bölgeleri tercih etmişlerdir. Bundan ötürü Board misyonerleri de Hani'ye gitmeyi tercih etmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüşlerdir.

Kolera salgını 1866 yılında da devam ederek, etki alanı genişlemiştir. İlk zamanlarda daha çok Müslümanlar arasında yayılmış olsa da 1866 yılında bu salgından Hristiyanlar da çok fazla etkilenmişlerdir. Board misyonerleri de salgının başlangıcında arka planda durmuş olsalar da kilise üyesi bir Protestan erkeğin ölmesi üzerine tedirgin olmuş ve çalışmalarını hızlandırmışlardır. Özellikle de 12 yıldan beri Diyarbakır ve çevresinde misyonerlik faaliyeti yürüten Mr. Walker'ın bu salgın nedeniyle Alıpınar köyünde hayatını kaybetmesi Board misyonerlerini daha da etkilemiş ve sağlık çalışmalarını yaygınlaştırmalarını sağlamıştır⁴⁶⁵.

1866 yılında da devam eden salgın çoğunluğu Müslüman olmak üzere diğer din ve inançlara sahip yaklaşık 600 kişinin ölmesine neden olmuştur. Diyarbakır'daki Protestanlar 1866 yılında, 1865 yılına nazaran salgından daha çok etkilenmişlerdir. Bu

⁴⁶⁴ The Missionary Herald ... For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 121, 384; Bkz. Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını", İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.6, S.2, 2005, ss. 139-150.

⁴⁶⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 34; *Burlington Weekly Free Press*, [volume], October 26, 1866, Image 2.

millete mensup 5 yetişkin, 3 genç⁴⁶⁶ ve 5 küçük çocuk da hayatını kaybetmiştir. Salgının başlangıcından 1866 yılına kadar en fazla etkilemiş olan yerlerden biri olan Kıtılbıl'da da birkaç kişi yaşamını yitirmiştir.

Board misyonerleri ise salgının başından sonuna kadar sağlık çalışmalarına aralıksız devam etmişlerdir. Özellikle de salgın nedeniyle Diyarbakır'a gelen Mr. Williams salgın ile mücadele etmek için ellerinde yeteri kadar ilaç ve tıbbi teçhizatın olmamasından dolayı çoğu zaman elleri kolları bağlı çaresiz belediklerini ifade etmiştir⁴⁶⁷. Bunun için Board misyonerleri kendileri gibi misyoner olan Dr. Pratt'in önerisiyle bazı ilaçlar kullanılmışlardır. Bunun yanı sıra *Hamlin Karışımı* (Hamlin Mixture) adında bir karışım kullanılarak salgının etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum bazı yerli doktorlar tarafından tepkiye neden olmuştur. Board misyonerleri de yerel doktorların salgında yetersiz kaldıklarını ve bazı uygulamaları ile halkın ölmesine neden olduklarını iddia etmişlerdir. Gerek misyonerlerin gerek yerel yöneticilerin sağlık çalışmalarına rağmen 1866 yılında Diyarbakır'da yaklaşık 600 kişi ölmüştür⁴⁶⁸.

Netice olarak kolera salgınından her kesimden insan etkilenmiştir. Yetkililer tarafından olağanüstü hal ilan edilmiş ve artan masraflardan dolayı ek vergiler koymak zorunda kalınmıştır. Board misyonerlerine göre ise devlet özellikle bu vergileri Müslüman ve kendilerine yakın olanlara değil de kendilerine karşı koyduğunu ifade etmişlerdir. Tüm bunlara rağmen Board misyonerleri 1865-1866 yılları arasındaki kolera salgınında Diyarbakır ve çevresinde aktif rol oynamış ve seyyar doktorları ve diğer sağlık çalışanları ile faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak Board misyonerleri bu salgının başından sonuna kadar Diyarbakır ve çevresinde sağlık çalışmalarına katılan misyonerler ve sosyal alandaki yardımlar dışında herhangi dini ve eğitim faaliyet yürütememişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinde biri bu salgın sırasında misyoner Mr. Walker'ın koleraya yakalanıp hayatını kaybetmesiydi. Diğer bir neden de misyonerlerin çalışmalarında Board Teşkilatı tarafından maddi olarak çok fazla desteklenmeyip, çoğu zaman kendi imkânları ile geçinmeleridir. Daha sonraki süreçlerde de salgınlar ile mücadele edilmesi amacıyla Board misyonerleri tarafından sağlık alanında yetiştirilen Diyarbakır Protestan Okulu'ndaki Ermeni erkek öğrencilerinin sağlık faaliyetlerine katılmaları

⁴⁶⁶ Bu gençlerden biri de Protestan Okulu'nda öğretmenlik yapan Sara adında kadın öğretmendi. The Missionary Herald ..., 1866, p. 109-110, 219 384-384

⁴⁶⁷ The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 384, 383.

⁴⁶⁸ The Missionary Herald ..., 1866, p. 384.

sağlanmışlardır. Bunun için de Osmanlı yetkililerinden Diyarbakır'da daha kapsamlı bir hastane açılması talep edilmiştir. Ancak hastanede tıp alanında yetişen en az 2 doktorun bulunma şartının olması nedeniyle devlet yetkilileri tarafından bu istekleri reddedilmiştir⁴⁶⁹.

3.2.2. 1894-1895 Kolera Salgını

1892 yılında Hindistan'ın Kuzeybatı eyaletlerinde ortaya çıkmış olan ve farklı güzergâhlardan dünyanın birçok bölgesine yayılan kolera salgını, Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmış ve 1894 yılının yaz aylarında neredeyse tüm Anadolu'ya yayılmıştır⁴⁷⁰. Salgın Avrupa'ya iki koldan yayılmıştır. Birincisi Kızıldeniz-Akdeniz-Güney Fransa yoluyla güneyden, ikincisi ise Kuzeybatı Hindistan-Kabil-Tahran-Semerkant-Bakü-Moskova-Petersburg yoluyla kuzeyden tüm Avrupa'yı istila etmiştir. Güneyde Paris, kuzeyde ise Rusya toprakları hastalığın iki önemli merkezi olmuştur. Ayrıca salgın Kuzey Amerika, Arabistan ve Doğu Afrika kıyılarını da etkileyerek etkisini kaybettiği 1898 yılına kadar yüzbinlerce insanın ölmesine neden oldu. Avrupalı devletler ise salgını bahane ederek 1894 Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmek istedilerse de bir sonuç alamamışlardır⁴⁷¹.

1894 yılında Anadolu'nun çeşitli noktalarında olduğu gibi Diyarbakır ve özellikle Hazro (Hazro, Hazero) çevresinde kolera salgını ortaya çıkmıştır. Diyarbakır bu salgından çok fazla etkilenmemiş olsa da 1-18 Eylül tarihleri arasında Diyarbakır ve çevresinde toplam 44 vak'a ve 35 ölüm olmuştur⁴⁷². Amerikan Board Teşkilatı'nın ise bu salgında sahada daha fazla aktif olabilmesi için 1896 yılından *American Red Cross Society Örgütü*'nün de desteğiyle bölgeye birçok hekim gönderilmiştir⁴⁷³. Bu hekimler gittikleri her yerde olduğu gibi Diyarbakır ve çevre köy, kasabalarda halk ve özellikle de

⁴⁶⁹ Brewer Eddy, *A.g.e.*, p. 120.

⁴⁷⁰ Maral, Emrah, "1893-1894 Yılları Arasında Sinop'ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devleti'nde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler", *Near East Historical Review*, 11/1, January, 2021 p. 34; Ak, Mehmet, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV (17), Samsun 2011, s. 258.

⁴⁷¹ Ayar, *A.g.t.*, s. 13-16; Kunalalp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera". Çev. Münir Atalar, *OTAM*, 7 (7), 1996, s. 511; Özlü & Çay, "A.g.m", s. 27.

Bu kolera salgınının başlangıç tarihi ve başladığı yer ile ilgili netlik olamamakla beraber farklı tarih ve yerler verilmiştir. Bkz. Weekly Abstract of Sanitary Reports, Turkey: Cholera at Hazro, Vol. X, No.1, January-4, Washington D.C. 1895, p. 923, 946; Bozan, "A.g.m", 2015, ss. 219-240; Tütenk, Mustafa Akif, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara Amid Dergisi*, 2-5 Sayı, 1956-1957, s. 312-313.

⁴⁷² Ayar'a göre salgın 11 Kasım 1894 tarihinde Diyarbakır'a ulaşmış, 27 gün devam etmiş ve hastalığa yakalanan 123 kişiden 70'i yaşamını yitirmiştir. Bkz. Ayar, *A.g.t.*, s. 106-107.

⁴⁷³ O dönemde bahsi geçen örgütün başkanı ise Miss. Clara Barton'du.

Ermeniler tarafından çok iyi karşılanmışlardır⁴⁷⁴. Bunun sebebi ise bu kolera salgınından etkilenen Ermeniler için Amerikalı bir hayırseverin göndermiş olduğu yardımlar ve Amerika'da toplanan bağışların Board misyonerleri vasıtasıyla Ermeniler arasında dağıtılmış olmasıydı. Kolera salgını yayılmış olduğu şehirlerde sadece sağlık sorununa değil, bölgede kıtlığın çıkmasına da neden olmuştur. Board Teşkilatı ve onlar ile ortak faaliyet gösteren diğer örgütler bu konuda bölgeye sık sık erzak vs. yardımında da bulunmuşlardır⁴⁷⁵.

Salgın, Diyarbakır'da eğitim öğretimi de etkilemiştir. Kolera hastalığından dolayı mektebe gelmeyen talebelerin düzenli bir şekilde okula devam ettirilmeleri hususunda Meclis-i Sıhhiye'den çıkacak karara göre belediyeler tarafından gereğinin yapılması istenmiştir⁴⁷⁶. Diyarbakır İdadisi talebesinden bazılarının, kolera hastalığı sebebiyle ailelerinin yanına gittikleri ve mektebe gelmedikleri anlaşıldığından, imtihana kabul edilip edilmemeleri hususunda Maarif Nezareti'nden görüş istenmiştir⁴⁷⁷. Kolera münasebetiyle tatil edilen Diyarbakır İdadi Mektebi'nde görevli olan muallimlerin bir buçuk aylık tedris ücretinin nasıl ödeneceği hususunda görüş istenmiş sonuçta muallimlerin bir buçuk aylık maaşlarının ödenmesi kararlaştırılmıştır⁴⁷⁸.

3.2.3. 1900 Kolera Salgını

Kalküta ve Bombay merkezli olarak önce Hindistan'a sonra tüm dünyaya yayılan bu salgın 1899-1926 yılları arasında tüm dünyayı etkilemiştir. Salgın 1903 yılında Filistin-Suriye-Halep üzerinden Anadoluya ulaşmıştır. Bir süre sonra etkisi azalmış olan salgın 1910 yılında bu sefer Rusya üzerinden Anadoluya ulaşmış, I. Dünya Savaşı sürecinde Anadolu'da etkili olduktan sonra zamanla hastalığın etkisi giderek azalmış ve sonraki yıllarda kolera dünyayı etkileyen büyük bir salgın olmaktan çıkmıştır⁴⁷⁹. Diyarbakır ve çevresinde kolera salgını haziran ayında patlak vermiştir. 17 Haziran-17 Temmuz tarihleri arasında 143 vak'a görülmüştür. Bu hastaların 114'ü hayatını

⁴⁷⁴ *The Indianapolis Journal*, [volume], April 08, 1896, Page 5, Image 5.

⁴⁷⁵ *Pine Bluff Daily Graphic*, March 01, 1896, Image 3.

⁴⁷⁶ BOA, MF.MKT., 190/86, H-13.06.1311 (22 Aralık 1893)

⁴⁷⁷ BOA, MF.MKT., 315/52, H-29.11.1313 (12 Mayıs 1896)

⁴⁷⁸ BOA, MF.MKT., 255/8, H-11.10.1312 (7 Nisan 1895)

⁴⁷⁹ Ayar, A.g.t, s. 16; Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara, 2005, s. 35-39; Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1, İstanbul 1995, s. 58.

kaybetmiştir⁴⁸⁰. Devlet yetkililerin tüm çaba ve çalışmalarına rağmen şehirde çalışmaları eksiksiz sürdürebilecek yeterli sağlık personelinin olmaması üzerine hizmetlerin aksadığı görülmüştür. Bunun üzerine Board Teşkilatı, Osmanlı yetkilileri ile koordineli bir şekilde bu boşluğu doldurmak için tıp alanında uzman misyonerlerini derhal Diyarbakır ve çevresine yönlendirmiştir. Bu amaçla da 1900 yılında, Mardin’de faaliyet gösteren A. N. Andrus ve Dr. Daniel M. B. Thom önce Diyarbakır’a daha sonra da inceleme yapmak için Hazro’ya gelmişlerdir⁴⁸¹. Dr. Thom şehre gelir gelmez sağlık çalışmalarına başlamış, her din ve milletten sayısız hastayı tedavi etmiştir. Dr. Thom bu çalışmalarını gerek sahada gerekte kurum içlerinde sürdürmüştür. Özellikle de Diyarbakır ve çevresinde Board misyonerleri ile bağlantılı hizmet veren yetimhanelerde kalan erkek çocukları tedavisi ile yakinen ilgilenmiştir⁴⁸².

3.2.4. 1903 Kolera Salgını

1900 yılı kolera salgınının devamı olarak Filistin-Suriye-Halep üzerinden Anadoluya giren hastalık 6 Ekim Ergani’de, 8 Ekim 1903 tarihinde Diyarbakır’da bir patlak vermiştir. Bu salgının çıkmasının en önemli nedenlerinden biri Siverek’ten Diyarbakır’daki pazarlara gönderilen meyvelerdir. Diğer sebep de *Deniz Kuşu (karabatak)* denilen bir kuş türünün bu hastalığı buralara taşımasıydı. Bu salgın nedeniyle Diyarbakır ve çevresinde günlük 15-20 vaka’ya rastlanılmış yaşanmış ve günde ortalama 5 kişi de hayatlarını kaybetmiştir⁴⁸³. Salgının yayılışını önlemek amaçlı dönemin Diyarbakır valisi Mehmed Nazım Paşa tarafından ciddi önlemler alarak doktorlardan da bunun çok fazla ifşa etmemelerini istemiştir⁴⁸⁴. Ancak bu ve diğer yaşanan salgınlarda Diyarbakır ve vilayet genelinin ihtiyacını giderebilecek bir sağlık kurumunun bulunmaması Board misyonerlerinin yeni bir hastane yapma isteğini artmıştır. Bu sebeple Diyarbakır’da daha kapsamlı bir sağlık kurumunun yapılması ve diğer eksikliklerin giderilmesi için Board misyonerleri için Boston’dan yardımlar talep etmişlerdir.

⁴⁸⁰ Public Health Reports (1881), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. V, No. VIII, 1890, pp. 372, 384.

⁴⁸¹ Osmanlı arşiv kaynaklarında Dr. Thom’un bu sağlık çalışmaları karşılığında devlette ücret aldığı bilgisi mevcut iken, Board kaynaklarında Dr. Thom’ın bu hizmeti karşılıksız ve gönüllü olarak yaptığı ifade edilmiştir.

⁴⁸² Papers Of The American Board ..., 1817-1919, Part 1.

⁴⁸³ Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. XVIII, No. 47, Nov. 20, 1903, p. 2072-2074.

⁴⁸⁴ Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Report from Harput. Outbreak of Cholera at Diarbekir, Volume 19, May. 2, 1904, p. 213, 2072-2073.

19. yüzyılda salgın hastalıklarla mücadele için Dünya çaplı konferanslar düzenlenmiştir. Bunlardan beşi 1851, 1859, 1894, 1903, 1913 yıllarında Paris'te düzenlenmiştir. Paris'te düzenlenenler dışında 1866 İstanbul, 1874 Viyana, 1881 Washington, 1885 Roma, 1892 Venedik, 1893 Dresden, 1897 İkinci Venedik'te konferanslar yapılmış, 1904 Rio ve 1905 Washington sağlık sözleşmeleri imzalanmıştır. 1903 Paris Konferansı 1892, 1893, 1894 ve 1897 tarihli sözleşmeleri düzenlemek ve birleştirmek amacıyla toplanmıştır. Bu konferansta imzalanan sözleşmede kabul edilen maddeler, özellikle kolera ve veba salgınlarına yönelik olmakla birlikte genel itibarıyla hummayı da kapsamıştır. Bu sözleşme, her devletin kendi sağlık teşkilatlarına uyarlayabilecekleri özelliğe sahip ilk talimatnameyi oluşturması açısından önemlidir. 1913 yılında yine Paris'te salgınlarla ilgili konferansların beşincisi düzenlenmiştir. Bu konferansta temsilcilerin üzerinde durduğu konu, son zamanlarda kazanılmış olan tecrübelerle veba, kolera ve hummanın sebepleri ve bunlardan korunma tedbirlerine ait bilgileri tartışmak ve söz konusu salgınlara karşı düzenlenmesi gereken hususların esaslarını belirlemek olmuştur⁴⁸⁵.

Tablo 2.15. Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen kolera salgınları ile ilgili istatistik veriler.

Tarih	Görülen Vak'a Sayısı	Toplam Ölü Sayısı
1865-1866	7.000	2.100
11 Kasım 1894 ⁴⁸⁶	123	70
1894-1895	44	35
1900	143	114
1903	15-20	5
1910 ⁴⁸⁷	24	18

⁴⁸⁵ Özlü & Çay, "A.g.m", s. 21-30.

⁴⁸⁶ Ayar, A.g.t, s. 106.

⁴⁸⁷ Unat, A.g.e., s. 60.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİN DİYARBAKIR'DA AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİNE KARŞI ALDIĞI TEDBİRLER

1. Dr. Azariah Smith, Mr. Dunmore ve Mr. Walker' a Karşı Alınan Tedbirler (1851-1865)

Dr. Azariah Smith 4 Aralık 1851'de şehre gelmiş ve iki Ermeni, bir Suriyeli ve yerli yardımcılarını ile beraber Protestan Kilisesini organize etmiştir⁴⁸⁸. Özellikle Ermeniler ve Jacobiteler arasında Protestanlığı yaymak için haftalarca çalışmıştır⁴⁸⁹. Dr. Azariah Smith ve arkadaşlarının bu çalışmaları Diyarbakır paşasının tepkisine neden olmuştur. Bunun üzerine birçok kişi de "Argona" diye bir yere sürgün edilmiştir⁴⁹⁰.

1852 yılında Diyarbakır'a gelen Dr. Lobdell on gün kaldığı Diyarbakır'ın Antep'e benzemediğini, yeniliğe kapalı ve yaşanılması çok zor bir şehir olduğunu ifade etmiştir⁴⁹¹. Dr. Lobdell ve eşi buradan Musul'a doğru hareket etmişlerdir. Mr. Dunmore ise 1852 yılında Diyarbakır'a geldikten sonra yapmış olduğu faaliyetler Diyarbakır paşası ve Müslüman ahalinin dikkatini çekmiştir. Bunun için Mr. Dunmore gerek halk gerek yöneticiler tarafından ikaz edilmesine rağmen çalışmalarına devam etmiştir. Dr. Dunmore'un bu şekilde hareket etmesinin en önemli nedenlerinden biri de kendisinden önce bölgeye gelen Grant'ın başlatmış olduğu çalışmaları daha da ileriye taşımaktı. Bu nedenle Mr. Dunmore ve bazı arkadaşları yetkililer tarafından yakalanıp iki gün hapisanede hapsedilmişlerdir. Ancak İngiliz Konsolosluğunun aracılığıyla serbest bırakılmıştır. Mr. Dunmore serbest bırakıldıktan sonra gerek onun gerek de ondan sonra şehirdeki İngiliz konsolosunun hem Diyarbakır'daki hem de İstanbul'daki yetkililer ile dostane ilişkileri uzun yıllar devam etmiştir⁴⁹². Bu vesile ile de Diyarbakır'da konsolosluk görevine devam eden Holmes ve Dr. Dunmore'un arasındaki dostluk 1860 yılına kadar devam etmiştir. Bu rağmen Mr. Dunmore, Diyarbakır'ı kendisi için güvenli bir yer olarak görmeyerek buradan ayrılmıştır. Mr. Dunmore Diyarbakır için sık sık "bağnaz şehir" ifadesini kullanması Diyarbakır'a olan ön yargı ve nefretinin boyutunu göstermektedir.

⁴⁸⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston, 1851, p. 212.

⁴⁸⁹ Report of the American Board ..., Vol. XLI- XLIV Sept. 10-13, Boston 1850, p. 68.

⁴⁹⁰ Argona diye adlandırılan bu yerin günümüzde neresi olduğuna dair net bir bilgiye ulaşılammış olmasına rağmen Board raporlarında Diyarbakır'dan 40 mil (64,3 km) uzakta bir kasaba olduğu bilgisinin olması buranın günümüzde Diyarbakır'a bağlı Ergani ilçesinin olduğu bilgisini desteklemektedir.

⁴⁹¹ Report of the American Board ..., Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854, p. 83.

⁴⁹² Barton, A.g.e, p. 132.

Bunun sebebi şehirde açık veya gizli yürütmüş olduğu faaliyetlerin yerel yöneticiler tarafından açıkça reddedilmesi ve şehirde yaşayan Müslümanlar arasında Protestanlardan nefret edenlerin çoğunlukta olmasıydı.

Ondan sonra 1854 yılında şehre gelen Mr. Augustus Walker, arkadaşı ve Diyarbakır'daki Protestanların lideri olarak görülen Shemmas, Diyarbakır valisinin emri ile tutuklanmıştır. Mr. Walker, paşa ile görüşmesine rağmen arkadaşı Shemmas serbest bırakılmamıştır. Mr. Walker, bunun nedeninin gerek merkezdeki yöneticilerin gerek yerel yöneticilerin Protestanları düşman ve tehlike olarak gördüğü şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanında Diyarbakır valisi, arkadaşının serbest kalması için Mr. Walker'dan kefalet bedeli olarak 2.000 kuruş istemiştir⁴⁹³. Sağlık sorunları nedeniyle Arapgir'e giden Dunmore tekrar şehre geldikten sonra buradaki yerli dostları kendisini çok sıcak karşılamışlardır⁴⁹⁴. Dunmore, şehirde eskisi gibi kargaşanın olmadığını ve hem yerel yöneticilerin hem de halkın kendilerine karşı olan tepkilerinin azaldığını ifade etmiştir. Dunmore'un deyimiyile *artık şehrin caddelerinde taşların korkusu olmadan rahat yürüyor ve istedikleri gibi faaliyet gösterebiliyorlardı*⁴⁹⁵. Bunun en önemli nedeni ise dönemin Diyarbakır valisi Nasuhzade Mehmed Hamdi Bey ve onun defterdarının yakalanmış oldukları rahatsızlık nedeniyle kendilerini tedavi eden Dr. Davit Nutting ile yakınlaşmalarıdır. Bu duruma Board misyonerleri büyük bir sevinç duymuş ve gelecek için umutlu olmuşlardır.

Onlar dışında Diyarbakır'a yeni atanmış olan İngiliz Konsolosu Holmes da aynı hastalığa yakalanmış ve Dr. Nutting'in kendisi tedavi etmesi üzerine onunla da yakınlaşmış ve böylece doktor, kendisine duyulan güveni ve saygıyı pekiştirmiştir⁴⁹⁶. Nutting'in gerek Holmes gerek paşa ile kurmuş olduğu bu dostane ilişkiler neticesinde valinin çıkarmış olduğu ferman ile şehirdeki misyonerler Protestanlık faaliyetlerini daha rahat yürüme imkânı bulmuşlardır⁴⁹⁷. Board misyonerlerinin şehirdeki faaliyetlerine karşı olanlar da paşanın misyonerlere olan tutumuna paralel olarak hareket etmişlerdir. Bunun yanında karşıt olanlar paşanın tepkisinden çekinmiştir. Çünkü her kim

⁴⁹³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, p. 208.

⁴⁹⁴ Dunmore Malatya'dan Harput'a toplam on iki saat sonra ulaştığından bahsetmiştir. The Missionary Herald ..., For The Year 1855, Vol. LI, Boston, 1855, p. 75.

⁴⁹⁵ Anderson, A.g.e, Vol. II, 1872, p. 59.

⁴⁹⁶ The Missionary Herald ..., 1855, p. 75, 224, 342.

⁴⁹⁷ Report of the American Board ..., Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857, P. 106.

misyonerlere zarar verecek olursa paşa tarafından sert bir şekilde cezalandırılacaklarını biliyorlardı⁴⁹⁸. Ancak bu ferman çok kalıcı olmayıp halkın tepkisi devam etmiştir. Bundan ötürü de 1854 yılında Diyarbakır’da faaliyet gösteren Mr. Walker çalışmalarını Urfa ve Siverek’te devam ettirmek istemiştir. Ancak bu yolculuğa çıkmadan önce Diyarbakır valisinden güvenliğini sağlayacak bir askerin kendisine eşlik etmesini istemiştir. Fakat yolda herhangi bir tehlikenin olmayacağı düşünülerek Mr. Walker’ın bu talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine Mr. Walker yola çıkmış ve yolda Kürt çetecilerin saldırısına uğramıştır. Bu olay üzerine gerek Diyarbakır gerek İstanbul’daki yöneticiler ile Board Teşkilatı arasında sıkıntılar çıkmıştır. Mr. Walker, Amerikan Sefareti vasıtasıyla Diyarbakır valisi ve Siverek kaymakamının cezalandırılmasını talep etmiştir⁴⁹⁹. Ayrıca maddi zararlarına karşılık olarak 4.000 kuruş talep edilmiştir⁵⁰⁰. Böylece araya Hariciye Nezareti girmiş ve şikâyetleri haklı bulunarak, gerekli incelemeler başlatılmıştır⁵⁰¹.

Daha sonra 1855 yılında Diyarbakır’da tekrar faaliyetlerine başlayan Mr. Walker ile Diyarbakır Hani’de görevli olan yerli dostları Baron Stepan’ın çalışmaları Diyarbakır valisini rahatsız etmiştir. Bunun üzerine paşa Mr. Walker ve Baron Stepan’ın şehri terk etmesi için emir vermiştir⁵⁰².

1856 yılında Diyarbakır, Harput ve Arapgir arasında faaliyet gösteren Mr. George W. Dunmore’ un Diyarbakır’daki İngiliz Konsolosluğu’na göndermiş olduğu bir mektup, Diyarbakır’da yetkililer tarafından yanlış anlaşılmış, İngiliz Konsolosluğu bu durumdan rahatsız olmuş ve durum merkeze bildirilmiştir. Gerekçeleri Diyarbakır’daki yetkililerin Dunmore’ a kötü muamelede bulunduğudır. Bunun üzerine merkezden Diyarbakır ve Harput’taki yetkililere Dunmore’ a kötü bir muamele yapılmaması için telgraf çekilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır’daki yetkililer bu mektubun yanlış anlaşıldığını ve kendisinin iddia edildiği gibi İngiliz konsolosluğu ile iş birliği içinde Osmanlı’ya karşı savaşma gibi

⁴⁹⁸ Kutkan, “A.g.m”, 2021, ss. 415-427.

⁴⁹⁹ Bu olayda alakalı gerek Board kaynaklarında gerekte Osmanlı arşiv belgesinde Siverek kaymakamının adı zikredilmemiştir. Ancak olayın geçtiği tarihten önceki ve sonraki yıllarda Siverek’te kaymakamlık yapmış olan kişilerin isimlerine ulaşılmasına rağmen bu tarihte kaymakamlık yapan kişinin adı tespit edilememiştir.

⁵⁰⁰ BOA, HR.MKT., 88/8, H-10.01.1271 (3 Ekim 1854).

⁵⁰¹ Bu olayda birçok kişi yakalanıp cezalandırılmıştır. Bkz. Akkoyun Özlü, Gülşen, “Amerikan Board Misyonerlerinin Siverek’teki Faaliyetleri” *Medeniyetler Kavşağında Bir Kent: Siverek Dil-Din-Edebiyat*, Ed. İbrahim Özçoşar-Ahmet Kırcan-Ekrem Akman-Abdusselam Ertekin, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022, ss. 567-582.

⁵⁰² Anderson, *A.g.e*, 1872, p. 60.

kötü bir niyetinin olmadığını anlaşıldığını beyan etmişlerdir. Bu nedenle zaten Ermeni milleti tarafından Dr. Dunmore' un tercümanlığını yapan İkob'a karşı fazlasıyla haksızlık ve zulüm yapıldığı ancak bundan sonra yetkililerin kendisine herhangi kötü bir muamelesinin söz konusu olmayacağını ve kendisinin himaye edileceği ifade edilmiştir⁵⁰³.

Bu olaydan bir yıl sonra Mr. Dunmore 1857 yılında yerli dostlarının yardımıyla Protestanlar ve Çüngüş müdürü arasında çıkan kargaşayı araştırmak için Çüngüş'e gitmek istemiştir. Dunmore burada Çüngüş müdürü ile husumetli olan Sarkis adında bir Ermeni yardımcının evinde kalmıştır. Bunun için Diyarbakır paşası ona ve Diyarbakır ile Harput arasında görev yapan misyonerlere güvenliklerini sağlamak için zabıta tahsis etmiştir. Zabıtaya ihtiyaç duymasının en önemli nedeni misyonerlerin yolda Kürt eşkıyalar tarafından soyulmasıydı. Mr. Dunmore, paşanın kendisine sağlamış olduğu güvenlik tedbirleri kapsamında Çüngüş'te müdür ile görüşerek, Protestanlara karşı oluşan tepkilerin önleneyeceği konusunda ondan söz almıştır⁵⁰⁴. Ergani'ye gelerek burada Protestan ve misyonerlere karşı sert tepkilerin önüne geçilmesi için Ergani müdürü ile de görüşmüştür⁵⁰⁵.

Ondan sonra faaliyetleri daha çok yerli arkadaşları devam ettirmişlerdir. Dr. Dunmore'da sonra Wheeler araştırma yapmak için önce Harput'u daha sonra da Çüngüş'ü ziyaret etmiştir⁵⁰⁶. Buraya gelmesinin nedeni çıkan kargaşayı araştırmak ve misyonerlere karşı tepkilerin önüne geçilmesini sağlamaktır. Bunun için Çüngüş'te bulunan devlet yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. Wheeler yetkililerden söz aldıktan sonra buradan ayrılmıştır.

Bu misyonerlerden sonra 1857 yılı içinde aynı şekilde Mr. Walker da Karabaş'ı ve Hani'yi ziyaret etmiştir. Ancak misyoner Mr. Walker özellikle Karabaş'a gittiğinde buradaki Hristiyanların durumundan memnun kalmamıştır. Özellikle burada Protestanlık faaliyetlerini yürütmek için uygun ortam bulamamıştır. Burada kimsenin korkudan Protestanları evlerine almaya cesaret edemediğini ve Protestanlığın yayılmaması için kendilerine uygun bir yerin verilmediğini ifade etmiştir. Bu durumun da Board

⁵⁰³ BOA, HR.MKT., 167/10, H-19.03.1273 (17 Kasım 1856).

⁵⁰⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston, 1857, p. 397.

⁵⁰⁵ Dunmore'nin aktarımına göre burası 300 Müslüman, 350 Ermeni haneli bir yerdi. The Missionary Herald ..., 1857, p. 398.

⁵⁰⁶ Wheeler'e göre 1857 senesinin Kasım ayında ziyaret ettiği Çüngüş'te 200 Türk, 500 Ermeni evi mevcuttu. The Missionary Herald ..., For The Year 1858, Vol. LIV, Boston, 1858. P. 77.

Teşkilatı'nın çalışmalarını sınırladığını ifade etmiştir. Her şeye rağmen Jakobit papaz lideri Ablahat, kendilerine iyi davranmış ve kendi evini Protestanlara açmıştır⁵⁰⁷. Bu da misyoner Mr. Walker'ı mutlu etmiş ve böyle önemli bir insanı kazandıkları için duruma başarı olarak bakmıştır. Fakat bu durum Diyarbakır valisinin dikkatini çekmiş ve derhal olaya müdahale edilmiştir. Diyarbakır valisi, Papaz Ablahat'ın köyde kötü işler yaptığı gerekçesi ile onun buradan derhal kovulmasını emretmiştir. Ancak Board misyonerleri bu duruma itiraz ederek, İngiliz Konsoloslugu vasıtasıyla paşaya dilekçe göndermişlerdir. Gerekçe papaz hakkında verilen bu haksız karardır. Çünkü vali tarafından papaz hakkında herhangi bir araştırma ve soruşturma yapılmamıştır. Bundan ötürü valinin derhâl kararını geri çekmesini istemişlerdir. Vali herhangi bir geri adım atmamıştır. Misyonerlerin tüm çalışmalarına rağmen Papaz Ablahat, eşi ve kızları köy dışına sürgün edilmişlerdir. Papaz gece saldırıya uğramış ancak karşılık vererek köyün dışına kadar da kaçmasına rağmen yaralanarak 1 hafta sonra hayatını kaybetmiştir. Mr. Walker ve Mr. Knapp cenazeyi gizlice evlerine getirip ona sahip çıkmışlardır. Daha sonra cenazeyi Dicle Nehrine yakın bir yerde gizlice gömmüşlerdir. Mr. Walker bu olayın müsebbibinin buralardan sorumlu ve Protestanlardan nefret eden bir emirin olduğunu ifade etmiştir. Buna benzer bir olay Protestanlığın yoğun bir şekilde yayıldığı ve halkının tümünün Protestan Kilisesine bağlı olduğu Kıtılbul'da da yaşanmıştır. Mr. Walker'a göre burada Board faaliyetlerine engel olan düşmanlarından ötürü faaliyetler gizli yürütülmekte idi⁵⁰⁸.

1858 yılında da Mr. Allen, Çüngüş'te bir okul açmak için Çüngüş'e gitmek istemiş ve bunun için Diyarbakır valisinden izin almak zorunda kalmıştır⁵⁰⁹. Vali ise bu isteğini olumlu karşılayarak, orayı ziyaret etmek isteyen misyonerlere karışılmaması için Çüngüş Müdürüne bir mektup göndermiştir. Ancak Çüngüş Müdürü misyonerlerin Ermeniler ile birleşip tatsız olaylara sebebiyet verecekleri endişesiyle misyonerlere sadece birkaç gün müsaade etmiştir. Müdür gerekli önlemleri aldıktan sonra kendi himayesinde misyoner Allen'nın, Çüngüş'te açılan bu okulu serbestçe ziyaret etmesini sağlamıştır⁵¹⁰. Aynı yıl Diyarbakır'da faaliyet gösteren Mr. Walker'in vali ile olan dostane ilişkisi neticesinde vali, birkaç kişi tarafından ellerinde tutulan Hristiyan kızın serbest bırakılması için emir

⁵⁰⁷ Bu papaz Karabaş köyünde faaliyet göstermesine rağmen Kabe köyünde (Kyabi Keoy) ikamet etmekteydi.

⁵⁰⁸ The Missionary Herald ..., For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857, p 272-273.

⁵⁰⁹ Burada bahsi geçen vali Şubat-Aralık 1858 yılları arasında Diyarbakır'da vali olan Halil Kamili Paşa'dır.

⁵¹⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1860, Vol. LVI, Boston, 1860, p. 74.

yollamıştır. Hristiyan olan bu kız birkaç Müslüman tarafından Şam'dan Diyarbakır'a getirilip cariyeye olarak satılmak istenmiştir. Ayrıca Diyarbakır'da çıkan olaylardan⁵¹¹ ötürü valinin kararıyla misyoner Mr. Augustus Walker güvenli bir şekilde Mardin'e gitmiştir⁵¹². Bu olaylar esnasında Diyarbakır'daki misyoner faaliyetleri bir süre yapılamamış ve misyonerler yetkililerden sık sık yardım talep etmişlerdir.

1861 yılının sonlarına doğru misyoner Dwight notlarında Diyarbakır'daki bu durumun devam ettiğini aktarmıştır. Dwight'a göre birkaç yıl öncesinde kendi gibi misyoner Augustus Walker ve Tomas'ın arkadaşlarının çalışmaları neticesinde daha rahat hareket etmişlerdir⁵¹³. Ancak bu dönemde Diyarbakır'da tam bir kaos hâkimdi. Özellikle Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki çatışmalar giderek artmıştı⁵¹⁴. Tüm bunlara rağmen misyonerlik faaliyetleri devam etmiştir.

1863 yılında eşinin rahatsızlığı nedeniyle kısa süreliğine New York'a giden Mr. Walker Diyarbakır'a döndüğünde buradaki kargaşanın azaldığını ve halkı kendilerini daha dostça karşıladığını ifade etmiştir⁵¹⁵.

1864 senesinde Kıtılbıl'da misyonerlik faaliyeti yürüttükleri tespit edilen bazı kişiler, orada bulunan askeri yetkilinin kararıyla tutuklanıp daha sonra üç aylığına Erzincan'a sürgün edilmiştir. Bu kişilerin bırakılması için Diyarbakır İngiliz konsolosluğu tarafından Diyarbakır valisine talepte bulunmalarına rağmen bu istekleri reddedilmiştir. Bunun en önemli sebebi bu misyonerlik faaliyetleri neticesinde orada yaşayanların gün geçtikçe Protestanlığa meyletmesiydi⁵¹⁶. Diğer bir nedeni bu şahısların gerek İstanbul gerek Diyarbakır'daki yetkililerce güvenilir görülmemeleriydi. Yetkililerin almış oldukları bu tedbirler genellikle misyonerlere karşı olup İngiliz konsolosların çalışmalarına herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Hatta İngiliz konsolosların Diyarbakır'dan diğer bölgelere rahat geçmeleri için kendilerine özel izinler vermişlerdir⁵¹⁷.

1865 senesinde şehir ve köylerde yürütülen misyonerlik faaliyetleri neticesinde Diyarbakır'a yakın bir yerden de üç Müslüman'ın Protestan olması Board misyonerleri

⁵¹¹ Bu olaylar Ermeniler ve bazı yerel çeteler arasında olmuştur. Çıkan olaylar yetkiler tarafından bastırılmıştır.

⁵¹² The Missionary Herald ..., 1860, p. 374.

⁵¹³ The Missionary Herald ..., For The Year 1861, Vol. LVII, Boston, 1861, p. 306.

⁵¹⁴ Bu olaylar iki grubun da milliyetçilik duygularını körüklemiştir.

⁵¹⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston, 1867, p. 34.

⁵¹⁶ The Missionary Herald ..., For The Year 1865, Vol. LXI, Boston, 1865, p. 206-207.

⁵¹⁷ Badger, A.g.e, 1852, p. 46.

ile yetkililer arasında kargaşa çıkmasına neden olmuştur. Bu olaylardan ötürü aynı yıl içinde Kıtılbıl'a bağlı iki farklı Kürt köyünde ikamet eden Farho ve Tamo⁵¹⁸ adında iki Kürt liderinin Board misyonerleri ile ortak hareket ettiği ve halkı Protestanlaştırmaya çalıştığı da tespit edilmiştir. Özellikle Tamo adındaki şahıs Diyarbakır valisi tarafından merkeze çağırılmış ve daha sonra bu iki şahıs farklı zamanlarda Erzincan'a sürgün edilmişlerdir. Bu olaydan ötürü Board misyonerleri paşaya sert tepki göstermiş ve durumu merkeze bildirmişlerdir⁵¹⁹. Merkez tarafından Kıtılbıl'a destek olmak için yardım gönderilmiştir. 1866 senesinde daha önce yapılan bağışlar ile Çüngüş'te yeni bir kilise inşa edilmek istenmiş fakat yerel yöneticiler tarafından bu girişim bir süreliğine engellenmiştir⁵²⁰. Ancak tüm engellere rağmen kilise inşa edilmiştir. Bununla beraber aynı dönemde Diyarbakır'da misyonerlere ait iki köşkten (yazlık ev) biri dönemin valisi tarafından inşa ettirilmiştir. Diğeri ise Ermeni sarraf bankerler tarafından inşa edilmiştir⁵²¹. İleriki yıllarda iletişimlerini daha rahat sağlanmaları için inşa edilen bu misyoner evlerinin yakınlarına devlet izniyle telgraf hatları dahi çekilmiştir⁵²².

2. Misyonerlik Faaliyetlerinde Pasif Dönem (1866-1875)

1866 yılında Protestanların her yerde okul açmasını engellemek için Sultan Abdülaziz tarafından Protestanlara yönelik bazı fermanlar çıkarılması üzerine Diyarbakır valisi da buna bağlı olarak Protestan olmayan köylere misyonerlerin girmelerini engellemiştir⁵²³. Bunun nedeni Diyarbakır'a bağlı olan bu köylerde Protestan misyonerlerinin Ermeni ve diğer milletler üzerindeki zararlı faaliyetlerini denetim altında tutmaktır. 1867 yılında Diyarbakır ve Mardin arasında faaliyet yürüten misyonerler jandarmalar tarafından tutuklanarak nezarete atılmışlardır. Dönemin mutasarrıfı⁵²⁴ Diyarbakır valisinin görüşünü alarak meclis kararı ve kefil nezaretinde 19.000 kuruş karşılığında serbest bırakılmışlardır. Board misyonerlerine göre o dönemde komiser olan

⁵¹⁸ Farho adındaki bu şahıs daha önce Kürt bir Müslüman olup, Board misyonerlerinin çalışmalarıyla Protestanlığa geçmiştir. Tamo adındaki şahıs da ilk zamanlar Kürt bir Hristiyan olup, daha sonra Board misyonerleri ile ortak hareket etmiştir.

⁵¹⁹ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865, p 207-208.

⁵²⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866, p. 382.

⁵²¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867, p. 38.

⁵²² The Missionary Herald ..., For The Year 1884-1885 Vol. LXXX, Boston, 1884-1885, p. 121.

⁵²³ The Missionary Herald ..., 1867, p. 82.

⁵²⁴ Bahsi geçen mutasarrıf büyük bir ihtimalle o dönemde Mardin sancağında mutasarrıf olan Kenan Paşa'ydı.

Davut Ağa'nın kendilerinden nefret ettiği için onları hapishaneye attırıştır. Hatta Davut Ağa'nın da kendilerinden rüşvet istediğini iddia etmişlerdir. Bunlar dışında aynı gün orada ikamet eden diğer misyonerlerin de evlerinde çeşitli aramalar yapılmıştır⁵²⁵.

3. Faaliyetlerin Yeniden Hızlanması (1875-1884)

1875 yılında gerek Diyarbakır gerek civar köylerde yapılmak istenen yeni kiliselerin tamamlanması için devletten izin alınmış ancak yetkililer bir süre sonra vermiş oldukları izinleri iptal etmişlerdir. Bunun üzerine Board Teşkilatı itiraz ederek talebin yinelenmesi istemiştir. İki devlet yetkililerinin araya girmesiyle protokol yenilenecek, belirli miktarda vergi karşılığında yapım çalışmalarına devam edilmesi kararı verilmiştir. Bu anlaşmaya rağmen misyonerler devlete güven duyma konusunda tereddüt yaşamışlardır. Onlara göre Osmanlı yetkilileri bu binanın yapılması emrini vermeyecektir⁵²⁶.

Diğer yandan 1879 yılında Diyarbakır'da bulunan Ermeni Koleji yetiştirdiği öğrencileri misyoner okullarında veya onlara destek olmaları için görevlendirilmelerine rağmen o dönemde sivil olan bir Diyarbakır valisi tarafından elli ciltlik Türkçe ders kitabını hediye olarak göndermiştir⁵²⁷. Aynı şekilde 1879 senesinde Diyarbakır komiseri Abidin Bey'in⁵²⁸ emriyle Diyarbakır, Mardin ve Midyat arasında faaliyet gösteren misyonerlerin daha rahat hareket etmeleri sağlanmıştır.

1881 yılında daha önce Peri'de (Berri-Beriyya)⁵²⁹ küçük bir kilise belirli bir ücret karşılığında kiralanmış ve Diyarbakır'daki yöneticiler de bunu olumlu karşılamışlardır. Ancak daha sonra buraya yeni bir kilise yapımı için yerel yöneticilerden söz almalarına rağmen Board misyonerleri ve Ermeniler arasında gittikçe artan yakınlık ve bu kiliseler vasıtasıyla Ermenilerin kışkırtılması nedeniyle yetkililer almış oldukları karardan vazgeçmişlerdir. Fakat misyonerler yeni bir Protestan Kilisesi için ısrarlarını

⁵²⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston, 1868, p. 402-403.

⁵²⁶ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1876, Vol. LXXII, Boston 1876, p. 292-293.

⁵²⁷ Bu okulda eğitim alan öğrenciler Türklüğe karşı yetiştirilmelerine rağmen valinin bunu yapması dönemin şartlarına uygun bir davranış olmamıştır. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston, 1879, p. 265.

⁵²⁸ Abidin Bey Diyarbakır'ın ilk komiseri olup, o dönemde başkaldıran bazı ağaların zapt u rapt altına alınmasını sağlamıştır. Bkz. The Missionary Herald ..., For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston, 1879, p. 501.

⁵²⁹ Berriya, Harran Turabidin ve Diyarbakır arasında bir yerin adıydı.

sürdürmüşlerdir. Bunun yanında Hazro'da yerel yöneticiler ve Protestanlar arasında ölümlerin gömülme meselesi nedeniyle birçok sıkıntı yaşanmıştır. Çermik'te de çıkan olaylar nedeniyle Protestanların orada ticaret yapması yasaklanmış ve buna uymayanların yaklaşık 130 dükkânı devlet eliyle kapatılmış veya tahrip edilmiştir. Bu çatışmalarda birçok kadın ve erkek yaşamını yitirmiştir. Bunun üzerine misyonerler İstanbul hükümetine mektup göndererek eskisi gibi buralarda toplantı ve serbest bir şekilde ticaret yapmak istediklerini bildirmişlerdir⁵³⁰. Böylelikle misyonerler İstanbul hükümetinin izni ile tekrar toplantılarını düzenleyebilmişlerdir. Bu meselede Protestanların, Ermenileri yanlarına çektiği ve bunun ilerde devlet açısından sıkıntılı olabileceği düşüncesiyle bu tarz kısıtlamalara başvurulmuştur.

1884 yılında bölgede misyonerlik faaliyetinde bulunan Browe'nin eşi Miss Caroline E. Bush ve Miss Wright, Kürt bölgesi gezisi kapsamında Çermik ve Çüngüş'e gitmişlerdir⁵³¹. Ancak yolda çıkan fırtınadan ötürü iki bayan misyoner bir Kürt beyinin konağına sığınmak zorunda kalmışlardır. Kürt beyinin emri ile konakta bir gece ağırlandırlardır. Wright bu konakta oldukça iyi bir şekilde ağılandıklarını kaydetmiştir. Burada kaldıkları süre zarfında ilerde kurmayı planladıkları kitap dükkânı için kitapları dükkân ve evlerde saklamışlardır. Bu kitapları özellikle Kürtler arasında misyonerliğin yayılması için kullanmayı düşünmüşlerdir. Ancak o dönem için Kürtler bu düşünceyi sert bir şekilde karşılamışlardır⁵³².

4. Devletin Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Sert Tedbirler Alması (1886-1894)

1886 yılında ise Diyarbakır'a gelen Board misyoneri Barnum ve Wheeler çifti şehirdeki karışıklık ve misyonerlere olan tepkiden dolayı Ermeni bir ailenin evinde kalmak zorunda kalmışlardır⁵³³. Aynı şekilde 1886 yılında misyonerler ile bağlantılı olan Çüngüş'ün papazı Sarkis Merkashian'ın faaliyetleri halkın tepkisine neden olmuştur.

⁵³⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston, 1881, p. 506-507.

⁵³¹ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1884, Vol. XIV, Rand, Avery and Company, Boston 1884, p. 429.

⁵³² Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1886, Vol. XVI, Rand, Avery and Company, Boston, 1886, p. 85-86.

⁵³³ Life and Light for Woman ..., 1886, p. 429.

Çıkan olaylarda Sarkis Merkasian'ın evi tahrip edilmiştir⁵³⁴. Bu olaylardan ötürü devlet misyonerlerin gece dışarı çıkmalarını yasaklamıştır⁵³⁵.

1888 yılında Çermik'te bulunan Browne ve eşi caddelerde yürürken bazı çocukların kendilerini “*yalancı peygamber ve lanetli*” gibi hakaretlerle dışladıklarını ifade etmektedirler⁵³⁶. Buna benzer bir olay da 1889 yılında Hani'de yaşanmıştır. Müslüman ve Hristiyan ahali arasında çıkan kargaşada birçok kişi yaralanmış, oranın Protestan papazı ise bazı kişiler tarafından darp edilmiştir⁵³⁷. Bunun üzerine Diyarbakır valisine müracaat edilmiş ve vali devreye girerek olayların yatışmasını sağlanmıştır.

28 Mart 1891 tarihinde Mardin'de eğitim faaliyeti ile ilgilenen Board misyoneri olan Willis C. Dewey'in de görev yapmış olduğu Diyarbakır'daki okulda bir Müslüman genci önce Hristiyanlaştırması ve daha sonra Amerika'ya gönderme teşebbüsü üzerine Diyarbakır'daki yöneticiler bundan rahatsız olmuş ve bu durumu Hariciye Nezareti'ne telgraf ile bildirilmişlerdir⁵³⁸.

1894 yılında da Silvan'da bulunan Protestan Okulu fiziki olarak iyi durumda olmaması nedeniyle devlet yetkilileri burayı araştırmak için okula el koymuştur⁵³⁹. Bunun için de Harput'ta görevli olan Board misyoneri James Levi Barton 1894 yılında Diyarbakır'a ve bu okulları incelemek üzere Silvan'a gelmiş ve buralardaki Ermeni okullarını da ziyaret etmiştir. Ancak bu hareketi Diyarbakır valisinin dikkatini çekmiş ve paşa tarafından merkeze telgraf ile bildirilmiştir. Valiye göre Barton'un buralara gelme amacı küçük Müslüman çocukları alıp Hristiyanlaştırmaktı. Misyoner Barton, Türkiye'de bulunduğu sırada farklı istasyonları ziyaret etmiş ve toplamış olduğu bilgileri daha sonra Amerika'ya döndüğünde bunları Osmanlı aleyhine kullanarak, 1896 yılında *The Herald News* gazetesinde yayımlamıştır. Barton'ın bu hareketi Osmanlı yetkililerinin tepkisine neden olmuştur⁵⁴⁰.

⁵³⁴ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1886, Vol. LXXXII, Boston 1886, p. 95.

⁵³⁵ The Missionary Herald ..., For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston, 1889, p. 327.

⁵³⁶ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston, 1888, p. 327.

⁵³⁷ The Missionary Herald ..., 1889, p. 328-229.

⁵³⁸ BOA, HR.SYS., 71/32, M-24.03.1891.

⁵³⁹ The Missionary Herald ..., For The Year 1894, Vol. XC, Boston, 1894, p. 428.

⁵⁴⁰ BOA, HR.SYS., 73/79, M-28.03.1896.

5. 1895 Olayları ve Board Misyonerleri

1895 olaylarının temelindeki en önemli neden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin de kendilerine bir pay çıkarması olmuştur. Bunun için Osmanlı Devleti'nden bazı haklar talep etmişlerdir. Amaçları ise önce devletten bazı haklar almak daha sonra da bağımsız bir devlet kurmaktır. Bu düşünce Ermeniler arasında yavaş yavaş yayılmıştır. Ancak verilmiş olan bazı haklar, bazı nedenler ile tam olarak uygulanmamıştır. Bu Ermeni çeteler Rusya ve Balkanlar'da ortaya çıkan sosyalist fikirlerden etkilenerek 1880 yılından sonra yavaş yavaş örgütlenmeye başlamışlardır. Böylece Anadolu'daki Ermeniler 12-13 yıl içerisinde gizli den gizliye örgütlenmiş ve 1895 yılında Anadolu'nun genelinde ayaklanmaya başlamışlardır. Özellikle de 1894 yılında Sason ve Muş Ovası'nda Kürt ve Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Devlet yetkilileri bunu önlemek amaçlı bazı önlemler alınmıştır. Ancak Ermeni komitelerinin amacı devletten bazı haklar talep etmektir. Bunu bahane ederek, Anadolu'nun birçok noktasında ayaklanmalar çıkmıştır⁵⁴¹. Board raporlarında 1895 olayları için "Ermeni Katliamı" ifadesi kullanılarak, olay tek taraflı değerlendirilmiştir. Bundan ötürü de Osmanlı Devleti'ni yanlış davrandığı ve orta bir yol bulmadığı gerekçesi ile eleştirmişlerdir⁵⁴². Board misyonerlerine göre bu tarihte Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 177 tane misyoneri faaliyet göstermekteydi. Board misyonerleri ise çıkan bu olaylardan da en fazla etkilenenler arasında olmuştur. Bunun nedeni ise bazı Board misyonerlerinin devlete karşı faaliyetlerde bulunması ve Ermeniler ile özel olarak ilgilenmeleriydi. Board kaynaklarında teşkilata bağlı misyonerlerinin Ermenilere vermiş olduğu destek açıkça belirtilmiştir⁵⁴³. Böylece başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde olaylar büyüyerek, başka bölgelere de sıçramıştır. Doğu vilayetlerinde yaz boyunca gittikçe artan bir Ermeni-Kürt çatışması büyük olaylara dönüşmüştür.

Bu olaylar Diyarbakır ile çevre kaza ve köylerde patlak vermiştir. 1 Kasım 1895 tarihinde çıkan olaylarda Board misyonerleri ile bağlantılı olan bu 5 okul ve 2 kilise hasar

⁵⁴¹ Ermeni kaynaklarında devlete başkaldıran bu komiteler/çeteler için "Devrimciler" ifadesi kullanılmıştır.

⁵⁴² The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1896, Vol. XCI, Boston 1895, p. 11-12.

⁵⁴³ Board kaynaklarında Ermeni kelimesinden ziyade "Gergorian" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1895, Vol. XXV, Rand, Avery and Company, Boston 1895, p. 497.

görmüştür. Bu okul ve kiliselerin zarar görmesinin en önemli nedeni ise Board misyonerlerinin bu kurumlar vasıtasıyla özellikle Ermenileri devlete karşı kızdırttığı düşüncesiydi⁵⁴⁴. Ayrıca çıkan olaylar sırasında 2 öğretmen de yaşamını yitirmiştir.

The Providence News gazetesinin 1 Nisan 1896 yılındaki haberine göre bu olaylar esnasında Kıtılbıl'da Protestan Kilisesi'nde papazlık yapan Abasha Yakop adında papaz ve onunla beraber Kürtler ile çatışmaya giren 98 kişi de yaşamını yitirmiştir. Aynı habere göre Kürtlerin kendilerine ve Ermenilere karşı sert olmasının en önemli nedeni sultanı etkilemek ve bölgedeki otorite alanlarını daha da arttırmaktı⁵⁴⁵. Benzer bir olay da Karabaş köyünde 2 Kasım 1896 tarihinde patlak vermiştir. Bu kargaşa esnasında köydeki Protestan Kilisesi hasar görmüş ve Papaz Melki Hanoosh hayatını kaybetmiştir. Ayrıca *The Providence News* gazetesinin 1 Nisan 1896 tarihindeki haberine göre 1895 olaylarından ötürü Karabaş köyünde bulunan Protestan Cemaati'ne üye 161 kişiden 88 kişi ölmüştür. Sağ kurtulan 63 kişiden 18'i yaralanmış diğerleri de genellikle yurtdışına göç etmiş veya yollarda kaybolmuşlardır. Bunun yanında olaylarda Board Teşkilatı'na bağlı dış istasyonların 3\1'i hasar almıştır⁵⁴⁶.

The Daily Morning Journal And Courier gazetesinin 14 Ocak 1896 tarihli haberine göre de bu olaylardan en fazla etkilenen diğer bir nokta da Kıtılbıl köyüydü. Bu olaylarda Müslüman, Protestan ahalisi ve Protestan papaz ile diğer Hristiyan gruplardan da hayatını kaybedenler olmuştur. Gazetenin haberine göre bu olayların yaşandığı noktalardan en şiddetlisi Çüngüş ve Çermik'te yaşanmıştır. Hatta bazı Board misyonerleri merkeze mektup göndererek bu olaylardan ötürü kaç gündür eşlerinden haber alamadıklarını ifade etmişlerdir. Bu 2 yerde görev yapan Board Teşkilatı'na bağlı Protestan papazlar Sarkis ve Ghazaros hayatlarını kaybetmişlerdir⁵⁴⁷. Board Teşkilatı'na bağlı faaliyet gösteren bazı misyoner ve yerel yardımcıları ise devlete sadık olmuş ve çalışmalarını devam ettirmek istemişlerdir. Buna rağmen kargaşa ortamından fazlaca etkilenerek ya da kendilerine yapılan baskılardan ötürü özellikle Çüngüş, Çermik ve diğer yerlerden ayrılmak isteyenler de olmuştur⁵⁴⁸. Fakat güvenlik ve diğer nedenlerden dolayı yerel yöneticiler tarafından geçişlerine izin verilmemiştir. Bundan dolayı da Board misyonerleri arasında

⁵⁴⁴ BOA, HR.SYS., 73/79, M-28.03.1896.

⁵⁴⁵ Bazı Board kaynakların da ise bunun tam tersi olduğunu ve Sultan Abdülhamit'in Kürtlere yaklaşmak için bazı olaylara göz yumulduğu iddia edilmiştir.

⁵⁴⁶ *The Providence News*, April 01, 1896, Image 4.

⁵⁴⁷ *The Daily Morning Journal And Courier*, [Vol. LXIV], January 14, 1896, Image 1, No. 12.

⁵⁴⁸ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1895, Vol. XCI, Boston, 1895, p. 11.

iletişim sıkıntısı yaşanmıştır ve buralarda faaliyet gösteren Board misyonerlerinden de bir süre haber alınamamıştır.

Board misyoneri olan Mr. Caleb F. Gates'in 1911 yılındaki raporuna göre Board Teşkilatı 1895 olaylarından etkilenen Diyarbakır, Çüngüş ve çevre köy/kasabalardaki Ermeniler ve diğer Hristiyan gruplarına yardım etmek istemiştir. Bunun için merkezdeki yöneticilerden izin almalarına rağmen Diyarbakır paşası kendilerine ret cevabı vermiş ve çalışmalarını engellemiştir. Bundan dolayı misyonerler maddi sıkıntı da çekmişlerdir. Bunun üzerine Board merkezinden para talep edilmiştir. Gates'e göre Board Teşkilatı tarafından Çüngüş dışında Diyarbakır ve ona bağlı yaklaşık 200 köyde ve 7 kasabada yaşayan yaklaşık 100 bin Ermeni'ye erzak ve para gönderilmiştir. Bu paralar genellikle Amerika'dan gönderilmiş ve Board Misyonerleri de yetişkinler için 2 kuruş, küçükler için de 1 kuruş olacak şekilde dağıtımını sağlamışlardır. Board Teşkilatı tarafından bu yardımları denetleyen komisyonlar kurulmuş ve başlarına da Ermenilerden bilindik ve güvenilir kişiler getirilmiştir. Ancak bu yardımlara Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin el koyduğunu iddia etmiştir⁵⁴⁹.

Osmanlı yetkilileri bu olaylar karşısında tehlike arz eden misyonerleri de denetim altında tutmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri de bazı Board misyonerlerinin Ermeniler ile birleşip komiteleri maddi ve manevi desteklemeleriydi. Bunun dışında çıkan olaylarda Ermeni tarafgirliği yaparak, Osmanlı aleyhine Washington'da bulunan *Christian Herald News* gazetesinde yazılar yazmışlardır⁵⁵⁰. Bu davranışları Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmiş ve bunun için önlem alınması gerektiği ortaya konmuştur. Buna rağmen Mehmet Kamil Paşa bu olaylarda hiçbir Amerikan misyonerinin etkilenmemesi için talimat vermiştir⁵⁵¹.

Mütercim: Bâb-ı Âli Bende Münib

Tercüme Odası

Fi 24 Kânûn-i Sâni Sene 1311

Numara: 36

Nev'-i Tercüme: Hristiyan Herald gazetesinin teşviki üzerine Amerika misyonerlerinden bazılarının Van Erzurum Harput Diyarbakır Erzincan Mardin ve Gemarek'de Ermeni mesâbinine i'âne cem'i için teşkil edecekleri komitelere dâ'ir 19 numaralı tahrîr sûreti Hâriciye Nezâreti'ne fi 15 Kânûn-i Sâni sene 96 tarihiyle

⁵⁴⁹ *Watertown Republican*, [Vol. XXXVI], March 25, 1896, Image 1, No. 26.

⁵⁵⁰ BOA, HR.SYS., 2834/32, M-15.01.1896.

⁵⁵¹ *The Islander*, [Vol.5], November 14, 1895, Image 1, No. 39.

Washington sefâret-i seniyyesinden vârid olan 25 numaralı tahrîrâtın tercümesidir: “Kristiyan Herald” gazetesinin hükümet ‘aleyhin eber-mu ‘tâd bir takım ta ‘arruzât ve müfteriyâtını hâvî fi 15 Kânûn-i Sâni sene 95 tarihli dercetdikleri bendi leffen takdîm kılındı. Mezkûr gazetenin kavlince Bâb-ı ‘Âli memalik-i şâhânedede mukîm Amerika misyonerlerinin vilâyât-ı şâhânedede mütemekkin Ermenilere hükümetin taht-ı teftiş ve nezâretinde olmaksızın i ‘ânâ ttevzi ‘ edebileceklerini icâb edenlere bildirmek için “Mösyö Terel”e me ‘zûniyet i ‘tâ etmiş “Kristiyan Herald” gazetesi şimdiye kadar ber-vech-i âti yed-i i ‘âne komitesi teşkil etmiştir. Bunlardan beşincisi Diyarbakır’de rahib “Gates” ve “Eli”nin zîr-i idârelerinde olub bunlar cem ‘ân yirmi bin frank toplamışlardır.

Ancak Amerikan hükümeti bu durum karşısında kendi misyonerlerini halktan ve devletten korumak istemiştir. Bunun için de Osmanlı yetkilileri tarafından 20 Haziran 1896 tarihinde bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır⁵⁵². Bunun üzerine 23 Haziran 1896 tarihinde Diyarbakır’a gelip oradan Silvan’a geçmek isteyen Board misyonerlerinden Mr. David, Andrus ve İngiliz seyyah Harris⁵⁵³ Silvan’a gitmek istemişlerdir. Güvenliklerinin sağlanması için Diyarbakır valisi Enis Paşa’ya müracaat etmişlerdir. Bunun üzerine paşa misyonerlerin güvenliğinin en iyi şekilde sağlanmasının Silvan Kaymakamına emredildiğini Dâhiliye Nezaret-i Celile’sine bir telgraf ile haber vermiştir. Ayrıca bu misyonerler buradaki kasaba ve dört Hristiyan köyü gezdikten sonra Midyat’a oradan Nusaybin’e geçeceklerini bildirmişlerdir. Bunun için de Diyarbakır paşasından zabıt talep etmişlerdir. Paşa bunun sağlanacağına dair merkeze haber vermiştir⁵⁵⁴. Ancak tam tersi durumlarda olmuştur. Örneğin 1896 yılında Amerika’da çıkan *The Indianapolis Journal* gazetesindeki habere göre Mr. Knapp Diyarbakır’a gelmiş ve buradaki yerel yöneticileri eleştirdiği için tutuklanmıştır. Mr. Knapp’ın Diyarbakır’da tutuklu olması gerek Amerika gerek İngiltere devletlerini rahatsız etmiştir. Dönemin Amerikan gazeteleri bu meseleye geniş yer vermişlerdir. Daha sonra Mr. Knapp hakkında şehirden derhal uzaklaştırılma emri verilmiştir. *The Indianapolis Journal* gazetesinin 8 Nisan 1896 tarihindeki haberine göre Mr. Knapp bu bölgede sadece bir

⁵⁵² BOA, HR.SYS., 74/9, M-29.05.1896.

⁵⁵³ Walter Burton Harris, 1895-1896 yıllarında İran Kürdistan’ında yapmış olduğu gezileri ile ilgili izlenimlerini “A Journey in Persian Kurdistan” başlığı ile 1895 tarihinde yayımlamıştır

⁵⁵⁴ BOA, DH.TMIK.M., 8/33, H-16.01.1314 (27 Haziran 1896)

Amerikan misyoneri değil Ermeni olayları vs. olaylar hakkında merkeze bilgi taşımıştır⁵⁵⁵.

Bu konu ile alakalı başka bir haber de 8 Nisan 1896 yılında *The Providence News* gazetesinde çıkmıştır. Bu haberde Mr. Knapp'ın Diyarbakır'daki yerel yöneticiler tarafından haksız yere tutuklanıp Bursa'ya gönderildiğini ve bu yolculuğu boyunca da güvenliğinin Diyarbakır paşasının askerleri tarafından sağlandığı yazılmıştır. Mr. Knapp'ın. Aynı haberde Board misyonerlerine destek veren *American Red Cross Society Örgütü*'nün başkanı olan Miss. Clara Barton ve arkadaşlarının da Diyarbakır, köy, kasaba ve bölge genelindeki hizmetlerinin Diyarbakır valisi tarafından engellendiği ve tehdit edildikleri merkeze rapor olarak bildirilmiştir⁵⁵⁶. Aynı şekilde Board misyonerleri Mr. Knapp'ın merkeze göndermiş olduğu raporlarda 1895 olaylarında merkez hükümetin ve Diyarbakır valisinin kendilerine olan tavırlarının da çok sert olduğu ve bazı noktalara girmelerine dahi izin verilmediğinden şikâyet edilmiştir. Ayrıca Board misyonerleri olarak olaylar hakkında hiçbir şekilde konuşmadıklarını ve Diyarbakır valisi tarafından tehdit edildikleri de ifade etmiştir. Board kaynaklarında olaylardan Osmanlı yetkililerini sorumlu tutulmuş ve gerek Board misyonerlerine gerek de Ermenilere ağır muamele edildiği ifade edilmiştir. Devletin Board misyonerlerine karşı almış olduğu bu tedbirlerin en önemli nedeni olayların çıkmasında rollerin olduğunu tespit edilmiş olmasıydı. Özellikle de Protestan Okulları bu olaylarda etkili olmuştur⁵⁵⁷. Bunun yanında etkin bir şekilde faaliyet göstermiş oldukları Ermeni Okullarında yetiştirmiş oldukları öğrencileri de devlete karşı öne sürmüşlerdir. Ancak yerel yöneticilerinin tüm bu engel ve otoritelerine rağmen Board misyonerleri göndermiş oldukları raporlarda bu konuda pes etmeyeceklerini ve faaliyetlerini daha da güçlendirmek için merkezden para talep ettikleri ifade edilmişlerdir⁵⁵⁸. Bunun yanında Board misyonerleri faaliyetlerinin devamını sağlamak ve diğer maddi hakları için İstanbul'da bulunan Amerikalı Bakan Edwin Holland Terrell, Osmanlı yetkililer ile görüşmüştür⁵⁵⁹. Bunun neticesinde devlet

⁵⁵⁵ Diyarbakır'daki yetkililer Mr. Knapp'ın olayını "tutuklama" değil "misafirlik" olduğunu belirtmişlerdir. *The Indianapolis Journal*, [volume], April 08, 1896, Page 5, Image 5; *The News & Observer*, [velomu], April 09, 1986, Image 1.

⁵⁵⁶ *Arizona Republican*, April 09, 1896, Image 1.

⁵⁵⁷ Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Diyarbakır 2006, s. 39.

⁵⁵⁸ *The Providence News*, April 09, 1896, Image 2.

⁵⁵⁹ Edwin Holland Terrell, 21 Kasım 1848 yılında Amerika'daki Indiana Eyaletine bağlı Brookville kasabasında doğmuştur. Terrell, 1880-1904 yılları arasında Amerikan siyasetinde vekillik yapmıştır.

yetkililerinden bazı sözler almıştır. Fakat olayların giderek büyümesi ve misyonierlerin Ermeni komitecilerine desteğinin devam etmesi üzerine verilen bazı haklar uygulanamamıştır. Board misyonierleri ise bu durumu derhal Amerika'daki yetkililere bildirmişlerdir⁵⁶⁰. Devletin bu şekilde davranmasının en önemli nedenlerinden Board misyonierlerinin olaylara bizzat dahil olmak istemeleri ve sık sık devlete karşı propaganda yapmalarıydı. Yetkililer de bunu önlemek istemiş ve olayların daha da yayılmasının önüne geçmek istemişlerdir.

6. Ermeni Olayları Sonrasında Misyonierlerle İlişkiler (1897-1914)

22 Mayıs 1897 tarihinde Board misyonierleri olan Baron, Hazro ve Hani nahiyelerinden Silvan'a gitmiş oradan da Çüngüş'e gitmek istemiştir. Gitmiş olduğu yerlerdeki Müslüman ahaliye ait olan kayıtları incelemiştir. Misyonier Baron'ın bunu yapması Diyarbakır valisi Halid Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Paşaya göre misyonierler böyle yaparak gerek Müslüman ahali gerek Hristiyan çocuk ve kadınlar arasında bu yolla Protestanlığı yaymayı amaçlamaktadırlar. Bu nedenle durumu 27 Mayıs 1897 tarihinde merkeze bildirme ihtiyacı hissetmiştir⁵⁶¹. Daha sonraki yıllarda da Board misyonierlerinin böyle teşebbüsleri olmuş ve merkeze gelen bazı şikâyetler üzerine merkezden bu konular ile alakalı Diyarbakır Valiliği'nin gerekli incelemeleri yapması talep edilmiştir. Diyarbakır'daki yetkililer de gerekli incelemelerde bulunup iddia edildiği gibi kimsenin din değiştirmedeğini, misyonierlerin burada okul ve yetimhane açmalarına izin verilmediğini ifade etmiştir⁵⁶².

Aynı şekilde 1898 yılında Board misyonierleri Çüngüş'te yeni bir okul inşa etmek istemişlerdir. Çüngüş müdürü, okulun yapımı sırasında misyonierleri sık sık gözetim altında tutarak, devletin izin verdiği çerçeveye uyup uymadıklarını devamlı kontrol etmiştir⁵⁶³.

1899 yılında Diyarbakır ve Mardin arasında iletişimde olan Board misyonierlerinin telgrafları Diyarbakır'daki devlet yetkilileri tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Telgraflarda Osmanlı devleti hakkında bazı sakıncalı ifadeler tespit edilerek 27 kişi

⁵⁶⁰ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1896, Vol. XCII, Boston 1896, p. 2.

⁵⁶¹ BOA, DH.SFR., 209/ 78, R-15.03.1313 (27 Mayıs 1897)

⁵⁶² BOA, Y.PRK.UM. , 51/38, H-11.04.1318 (8 Ağustos 1900)

⁵⁶³ The Missionary Herald ..., For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898, p. 315.

politik nedenlerle tutuklanmıştır. Bu tutukluların bir kısmı Siverek'te bir kısmı da Diyarbakır'daki cezaevlerinde tutuklu kalmışlardır⁵⁶⁴. Bunun üzerine Mardin'de görev yapan Board misyoneri Alphaeus N. Andrus⁵⁶⁵ bu mesele ile alakasının anlaşılması için Diyarbakır'daki mahkemeye çağırılmıştır. Ancak misyoner Andrus'un yaklaşık otuz seneden beri Osmanlı topraklarında sıkıntısız bir şekilde hizmet etmiş biri olması, hem Osmanlı yetkililerinin hem de Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin güvendiği bir kişi olması hasebiyle bu olayla alakası netleşene kadar kendisine hiçbir şekilde kötü muamele edilmemesi istenmiştir⁵⁶⁶. Diyarbakır'daki İngiliz konsolosluğuna giderek mektupların doğru çevrilmesini sağlamıştır. Bu mesele ile sadece Diyarbakır'daki yerel yöneticiler ve İngiliz konsolosluğu değil, İstanbul'daki Osmanlı yetkilileri de ilgilenmiştir. Buna rağmen Osmanlı yetkilileri Diyarbakır ve çevresinde bulunan misyonerlere ait bazı yetimhaneleri de kapatmıştır. Gerekçe olarak buralarda bulunan öğrencilerin çoğu Ermeni olup Amerikan ve İngilizler tarafından Osmanlı devletine karşı kışkırtılmalarıydı. Ancak kapalı olan Palu ve Diyarbakır yetimhanelerinin yeniden açılması için 1899 yılında 2.000 dolar yardım toplanmıştır. Osmanlı yetkilileri sadece Amerikan Board Teşkilatı'na ait yetimhaneleri değil, Alman yetimhanelerini de kapatmıştır. Ancak Alman yetkililer kendi yetimhanelerini açmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamalarına rağmen Amerikan Board Teşkilatı bu konuda birçok teşebbüste bulunarak gerekli maddi ve manevi adımları atmıştır⁵⁶⁷.

1899 yılında ise Board misyonerleri, yerel yöneticilerin de izniyle Diyarbakır ve çevresinden Ermeni çocuklarını ailelerinden alıp kendi okullarına kaydetmişlerdir. Ancak İstanbul'daki yetkililerden izin alınmadığı için 10 Ocak 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya telgraf çekilmiştir. Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa da 27 Mart 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraf ile cevap vermiştir. Paşa telgrafta hükümetin bu okullara daha önce izin verdiğini, bu sebeple kendilerinin de buna müsaade ettiklerini ifade etmiştir. Ancak hükümetin bu talebi üzerine okullar mutasarrıf tarafından denetlenmiş fakat herhangi bir sakıncanın

⁵⁶⁴ The Missionary Herald ..., For The Year 1899, Vol. XCV, Boston, 1899, p. 221; The Missionary Herald ..., For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston, 1900, p. 67.

⁵⁶⁵ Bahsi geçen kişi Mardin'de görevli olan Board misyoneri Alphaeus N. Andrus olup, özellikle de Siirt ve Rıdvan kazalarındaki Kürtlerle ilgilenmiştir.

<http://www.dlir.org/archive/orcexhibit/items/show/collection/12/id/16661>.

⁵⁶⁶ BOA, A.İMKT.MHM, 637/42, H-03.12.1316 (14 Nisan 1899); BOA, Y.A.HUS., 395/102, H-23.12.1316 (4 Mayıs 1899)

⁵⁶⁷ The Missionary Herald ..., 1899, p. 221, 222, 175.

bulunmadığı anlaşılmıştır. Ancak daha sonra mutasarrıflığın emriyle Ermeni çocuklar misyonerler tarafından okullarından toplanıp anne ve babaların teslim edilmişlerdir⁵⁶⁸.

Buna benzer başka bir mesele de Diyarbakır merkez, Çüngüş ve Palu'da yaşanmıştır. Board misyoneri olan Mister Bahens tarafından Müslüman ahalinin çocukları alınıp devletin haberi olmadan buralardaki okullara kaydedilmişlerdir. Bunun üzerine 26 Nisan 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya olayı incelemesi için telgraf çekilmiştir. 28 Nisan 1899 tarihinde Mehmed Halid Paşa'nın emriyle Maden mutasarrıflığı tarafından gerekli incelemeler yapılmış ve çocukların alınmasına izin verilmemiştir⁵⁶⁹. Ancak daha sonra Mister Bahens, önceden faaliyetleri devlet tarafından sakıncalı görülerek kapatılan bu yetimhaneleri tekrar açmış ve çocukları buraya kaydetmiştir. Bunun üzerine Ermeni patriği bundan rahatsız olmuş ve misyoner Mister Bahens'in Ermeni çocukları arasında Protestanlığı yaydığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. Patriğin bu şikâyeti yetkililer tarafından dikkate alınmış ve Diyarbakır Valiliği bu meselenin Amerikan yetkilileri tarafından yanlış yöne çekilmemesi için 29 Ağustos 1899 tarihinde merkeze telgraf çekmiştir⁵⁷⁰. Bu olaylardan ve bazı rahatsız edici faaliyetlerinden ötürü Diyarbakır'daki misyonerler şehirden çıkartılmak istenmiştir. Ancak merkez tarafından Diyarbakır Valiliği'ne telgraf çekilmiştir. Telgrafta misyonerlerin şehirden çıkartılmasının sözde buradaki tüm Hristiyanlara karşı yapılmış bir baskı olarak gösterilerek olayın farklı yönlere de çekilebileceği ihtimaline karşı uyarıda bulunulmuştur⁵⁷¹.

Diyarbakır Vilâyetine Şifre

Diyarbakır'da bulunan misyonerlerin oradan def' ve ihrâcı için ahali-i Hıristiyâniyye'ye mahzar tertîb ettirilerek tahtîm ve imza için hükümetçe cebr ve tazyik edilmekte olduğu ifade olunduğundan bu babdaki malumatınızın iş'ârı. Diyarbakır'da bulunan misyonerler hakkında tertîb edilmekte olduğu ifade olunan ...

Aynı şekilde 1899 yılında Amerikan Board misyonerlerinin Palu, Diyarbakır ve Çüngüş'teki yetimhaneleri, merkezin emriyle Diyarbakır valisi tarafından tekrar

⁵⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, 233/103, R-17.01.1315 (29 Mart 1899).

⁵⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, 235/21, R-16.02.1315 (28 Nisan 1899).

⁵⁷⁰ BOA, A.} MKT.MHM, 702/29, H-30.09.1316 (11 Şubat 1899).

⁵⁷¹ BOA, BEO, 1325/99337, H-09.02.1317 (19 Haziran 1899).

kapatılmıştır. Ancak Amerikan yetkilileri bu olay karşısında tepki göstermiş ve bazı talepleri için Osmanlı yetkilileri ile görüşmeler yapmışlardır⁵⁷².

Diğer yandan 17 Aralık 1899 tarihinde de zararlı faaliyetleri tespit edilen 42 kişiye daha Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin kararıyla üç yıl ceza verilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır'daki yabancı konsolosluk İstanbul ile irtibata geçerek bunun düzeltilmesi için talepte bulunmuştur. Ancak bu başvurudan herhangi bir netice alınamamıştır. Bölgede faaliyet gösteren Board misyonerlerine göre bu durumun ortaya çıkmasının en önemli nedeni, yerel yöneticiler ile İstanbul'un ortak çalışarak kendi faaliyetlerini durdurmaktadır⁵⁷³.

13 Nisan 1899 tarihinde ise Diyarbakır'da bulunan iki Ermeni'nin aralarında Ermenice yazılmış mektupları yetkililerin eline geçmiş ve tercüme edildikten sonra mektupta bazı sakıncalı ifadeler tespit edilmiştir. Bunun üzerine iki Ermeni'nin Diyarbakır'a getirilmesi ve tutuklanması kararı verilmiştir. Ancak bazı Ermeni ve misyonerler bu iki Ermeni arasında gerçekleşen yazışmanın yanlış tercüme edildiği ifade ederek duruma itiraz etmişlerdir. Onlara göre bu mektupları Lütfi Efendi adında bir kişi bilerek yanlış çevirmiş ve mektuplara bazı yanlış ifadeler eklemiştir. Bu olayla alakalı ve alakasız çoğu Hristiyanın evi tahrip edilerek, bazıları yakalanmıştır. Çıkan olaylar üzerine Diyarbakır'daki Fransız ve İngiliz Konsolosluğu tarafından mektupların tekrar tercüme edilmesi talep edilmiştir. Hatta bu olayla ilgili Mardin'de görevli Board misyoneri olan Alphaeus N. Andrus'un Diyarbakır'a getirilerek tutuklanması söz konusu olmuştur. Ancak Amerikan elçisinin araya girmesiyle mektuplar yeniden tercüme edilmesi ve misyoner Alphaeus N. Andrus'in ifadesinin yeniden alınması talep edilmiştir. Bunun üzerine Sadrazam Rıfat Paşa tarafından Diyarbakır valisine telgraf çekilmiştir. Telgrafta, bundan kimsenin zarar görmemesi için mektupların yeniden tercüme edilmesi ve misyoner Alphaeus N. Andrus'in ifadesinin bir Amerikan tarafından yeniden alınması ve bu durumun derhal düzeltilmesi istenmiştir. Misyoner Alphaeus N. Andrus'in yaklaşık otuz yıldan beri Osmanlı topraklarında hizmet ettiği ve kendisinden herhangi kötü bir eylemin görülmediği bundan ötürü de bu yanlışlığın giderilmesi talebinde bulunulmuştur.

⁵⁷² Percy, Henry Algernon George, *Highlands of Asiatic Turkey*, Publisher to H. M. Enbia Office, London 1901, p. 112.

⁵⁷³ The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1902, Vol. XCVIII, Boston 1902, p. 139.

Bunun üzerine Diyarbakır valisi de cevap olarak iddia edildiği gibi hiçbir Hristiyanın evinin tahribi edilmediğini, tutuklanmasının söz konusu olmadığını ve olayın Diyarbakır mahkemesinde incelendiğini, mektupların iadesinin ise merkezin kararına bırakıldığını ifade etmiştir⁵⁷⁴.

Buna benzer bir vak'a da 4 Eylül 1898 tarihinde aslen Siverekli olup, Diyarbakır'da ikamet eden Vebağyan Abraham ve dokuz Ermen ile Urfa'da bulunan Board misyonerlerinden Matmazel Şaruk arasında yazılan mektuplarda bazı kışkırtıcı ifadelerin kullanılması üzerine yaşanmıştır. Özellikle de mektupta "komite" kelimesinin geçmesi üzerine bu kelime şüpheli görülerek, ikisi mektup taşımaktan diğer sekizi de mektuplarda imzalarının olması ve daha önce ihtilal komitelerinde adlarının geçmesi nedeniyle Diyarbakır Valiliği'nin emriyle yakalanmışlardır. Ancak başta misyoner Matmazel Şaruk olmak üzere Diyarbakır'daki Ermeni liderleri olan Kalenderyan Mıgırdiç ve Taşciyan Artin, Manok Niko Gosyan vb. kişiler de bu duruma itiraz ederek, mektupların yeniden tercüme edilmesi talep etmişlerdir. Komite kelimesinin yanlış anlaşıldığını iddia etmişlerdir. Aslında bu kelimenin 95 Harbi nedeniyle Siverek'te dul ve yetim kalan kadın ve çocuklar için Şaruk tarafından kurulan bir yardım komitesi için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bu nedenle bu kişilere yapılacak yardımlar, bu komiteye üye olan Ermeniler ile bu mektuplar vasıtasıyla istişare edilmiştir.

Tutuklananlar arasındaki 8 kişi bu komitede azalık yapmaktaydılar. Bu nedenle de kendileri ile sık sık iletişim halinde kalmak mecburiyetinde olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak bu kişilerin daha önce Ermeni komiteleri içinde bulanmaları nedeniyle bu talepleri Diyarbakır Valiliği tarafından şüpheli bulunmuştur. Onlar da bu taleplerini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Daha sonra Adliye Nezareti ve Dahiliye Nezareti'nin araya girmesiyle Der Saadet'te görevli bir Amerikan sefiri tarafından bu mektuplar komisyon nezaretinde yeniden tercüme edilmiştir. Nedeni ise, Matmazel Şaruk'un yaklaşık yirmi yıldan beri bu bölgede görev alması ve devlete karşı herhangi bir kötü faaliyette bulunmamış olmasıydı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya⁵⁷⁵ telgraf çekilerek tutuklulardan altısının bırakılması diğer dördünün tutukluluğunun devamı istenmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa

⁵⁷⁴ BOA, YA.HUS, 395/102, H-23-12-1316 (4 Mayıs 1899).

⁵⁷⁵ Mehmed Halid Paşa 1894 senesinde Diyarbakır valisi olarak göreve başlamış, 5 yıl 4 ay burada görev yapmıştır. Bulduk, A.g.e, s. 184.

da 2 Temmuz 1900 tarihinde cevap olarak merkezin isteği üzere gereğinin yapılacağını bildirmiş ve Diyarbakır'da tutuklu olan Ermenilerden altısını bırakmış diğer dördünün ise tutukluluklarını devam ettirmiştir⁵⁷⁶.

Dâhiliye Nezâret-i Celîles iCânib-i Âlîsine Devletlû Efendim Hazretleri

Siverek ahalisinden Diyarbakır'da mahbûs bulunan on nefer Ermeni'nin mûcib-i töhmetleri olan mektublar hey'et-i ittihâmiyye mazbatası aleyhine mefsû hiyet iddi'asında bulunmaları cihetle mezkûr mefsû hiyet istid'â nâmesinin reddini hâvî mahkeme-i temyiz istid'â dâ'iresinden sâdır olan i'lâm ile evrâk-ı müteferri'asının mahalline i'âde edilmiş olduğu bi'l-muhâbere nezâret-i müşâr'un-ileyhâdan iş'âr buyurulduğu beyân-ı âlisiyle mekâtîb-i mezkûre sûret-i musaddekalarının serî'an takdimi emr ve iş'âr buyurulmuş olmasıyla keyfiyet istînâf müdde'î umûmîliğine lede't tebliğ müttehemîn-i merkûmenin istînâf mahkemesince icrâ kılınan muhâkemeleri neticesinde altısının berâatine karar verilerek dördünün mahkûm edildiği Fî 17 Rebî'ul'âhir sene 316.

Diyarbakır valisi Mehmed Halid

Misyoner A. N. Andrus ve Dr. Daniel M. B. Thom 1900 yılında Diyarbakır ve Hazro'ya gelmişlerdir. A. N. Andrus'ın merkeze göndermiş olduğu raporda Dr. Daniel M. B. Thom ile beraber 1900 yılında Diyarbakır ve Hazro'ya gelişlerinden yetkililerin rahatsız olduğu ve Ermeni kilisesine yaklaşımlarının yasaklandığı ifade edilmiştir⁵⁷⁷. Bu olaydan yaklaşık bir sene sonra 25 Ekim 1901 tarihinde ise Diyarbakır'dan Harput'a gönderilen bazı mektuplar şüpheli bulunarak bunlara el konulmuştur. Sebep bu mektupların konsolosluk adı altında gönderilmesine rağmen gerçekte böyle olmadığı ve bunların asıl olarak Harput'ta görev yapan Board misyoneri Barnum ve bazı Ermeniler için gönderildiğiydi. Bundan ötürü Ma'mûretü'l-azîz valisi Rauf Paşa tarafından şüpheli bulunan ve el koyulan bu mektuplara ne yapılması gerektiği konusunda merkeze telgraf çekilmiştir⁵⁷⁸.

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

C 12 Teşrîn-i Evvel sene 317 utârid sabah beyan buyurulan mektûb iki gün evvel gelen posta ile Diyarbakır telgraf ve posta baş müdüriyetinden bura müdürlüğüne gönderilmiş ve birinci zarfın üzeri Amerika konsolosuna değil Harput kasabasında

⁵⁷⁶ BOA, DH.TMIK.M, 81/20, H-20.10.1317 (21 Şubat 1900).

⁵⁷⁷ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, 12, Part 1.

⁵⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, 270/20, R-05.09.1317 (18 Kasım 1901).

Amerika misyonerlerinden Barnem nâmına Ta'ahhüdü olan mektûb-i mezbûr Mister Barnem(Barnum) 'ei'tâ olunduğu halde çünkü karye-i mezbûre buraya on iki saat mesafede olduğundan gayr-ı mu'ayyen bir zamanda bunu bir yolcu veya katırcı ile göndermiş olması melhûzolmağla elde edilmesi kâbil olamayacağından şu halde bunun mahv edilmesi mi yoksa i'tâsı mı lazım geleceği istîzân olunur. Fermân. Fî 5 Teşrîn-i Sâni sene 317.

Ma'mûretü'l-azîz Valisi Rauf.

12 Kasım 1901 tarihinde Board misyonerleri tarafından İstanbul'dan Diyarbakır'a gönderilen on paket kitabın içinde kadınlara mahsus on iki tane Ermenice Tevrat bulunmuş, bunun için de Diyarbakır'daki yetkililer bunların incelenmesi için Osmanlı'ya telgraf çekmişlerdir. Bu isteğin nedeni kitapların içinde şüphe çekecek harp resimlerinin ve birbiri ile ihtilafli tarihlerin bulunmasıydı. Bunun için de Diyarbakır'daki yetkililer şüpheye düşmüştür. Bu kitapların dağıtımına izin verilip verilmeyeceği konusunda tereddüt yaşanmış ve bunun için kitapların tekrar incelenmesi talep edilmiştir. Merkezden cevap olarak bu şüpheli kitapların talep üzerine tekrar tercüme edildiği ve sakıncalı şeylerin bulunmadığı ifade edilmesiyle kitapların misyoner Barnes'e teslim edildiği ifade edilmiştir⁵⁷⁹.

1903 yılında Temmuz ayında Harput'ta faaliyet gösteren Miss. Emma Barnum ve Mr. Knapp ziyaret amaçlı Maden, Ergani ve Diyarbakır'a gezi düzenlemişlerdir. Ancak Ergani ve Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin kendilerine engel olduklarını ve sert davrandıklarını ifade etmişlerdir. Miss. Barnum, Diyarbakır ve Ergani'de kaldıkları zamanda gerek halk gerek devletin üniformalı askerleri tarafından caddelerde kötü muameleye maruz kaldıklarını ve gece kaldıkları eve baskın düzenlenerek, her yerin arandığını ifade etmiştir. Bunun yanında buralarda faaliyet gösteren diğer Board misyonerleri ve arkadaşları askerler tarafından sorguya alınmışlardır. Bu denetimin yapılmasının sebebi devlet aleyhine çalışan bazı kişilerin misyonerlerle iş birliği içinde olmaları ve bu evlerde saklanmalarıydı⁵⁸⁰. Miss. Barnum olayı böyle aktarmış olmasına rağmen, misyonerler ve yardımcılarının Diyarbakır ve çevresinde Emeniler ile birleşip devlet aleyhine zararlı faaliyet yürütmesi yetkililerin de bu şekilde önlem almasını mecbur kılmıştır. Ancak tam tersi durumlar da yaşanmıştır. Board misyonerlerinin bu

⁵⁷⁹ BOA, MF.MKT, 594/12, H-28.08.1319 (10 Aralık 1901).

⁵⁸⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston, 1903, p. 307-308.

gibi faaliyetleri bazı Ermeni grupları tarafından kabul edilmemiş ve Ermeniler rahatsızlık yaşadıkları durumları yetkililere bildirmişlerdir. Örneğin 8 Nisan 1903 tarihinde Amerika'da eğitilen ama Aslen Bitlisli olan Sterna adında bir Ermeni, Board misyonerleri tarafından Bitlis'ten gizlice Diyarbakır'a gönderilmiştir. Diyarbakır'a gelerek, Protestan Kilisesi'nde vermiş olduğu vaaz yoluyla Ermeniler arasında propaganda yapması üzerine Diyarbakır'daki bir Ermeni durumu derhal devlete ihbar etmiştir⁵⁸¹.

Dördüncü Ordu-yu Hümayûn-ı Müşîriyetinden Fi 26 Mart Sene 319 Tarihinde Mevrûd Şifre-i Telgrafnâme Sûretidir

Geçen iğtişâşdan sonra harekât-ı fesâdiyesinden dolayı Bitlis'den mahfuzen Diyarbakır'e gönderilen ve aslen Bitlisli olup Amerika'da terbiye görmüş olan Sterna evvel-vakt mahfuzen Harput'a ve oradan da Der-Sa'âdet'e gönderilmiş iken her nasılsa tekrâr Amerika'ya gidüb bir hayli vakitten berü' avdetle Harput'da bulunmakda olduğu hâlde üç gün evvel tekrâr Diyarbakır'e geldiği ve evvelki gün Protestan Kilisesi'nde v'azicrâ etdikden sonra gençleri başına toplayarak bir 'umûmî v'az-ı müfsidkârîde bulunub takviye-i efkâr-ı fesâdiye için ...

Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen devlet tarafından sevilip faaliyetleri esnasında yardım gören misyonerler de olmuştur. 1904 yılında Harput'ta görevli olan Fırat Koleji başkanı Rigss, misyoner olan Carey ile Silvan'a geçmek istemiş ve bu talebi Diyarbakır valisi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Böylece bu Board misyonerleri Diyarbakır valisinin desteğiyle başta Diyarbakır olmak üzere Silvan' ı, çevre köy ve kasabaları ziyaret etmişlerdir⁵⁸². Misyonerlerin tüm seyahatleri boyunca ziyaret etmiş oldukları güzergâhların güvenliği yerel yöneticiler tarafından sağlanmıştır. Rigss ve Carey gezmiş oldukları çoğu yerde olduğu gibi Silvan'daki halk ve yöneticiler tarafından iyi karşılanmışlardır⁵⁸³. Ancak kimi zaman Diyarbakır üzerinden farklı vilayet ve şehirlere gitmek isteyen misyonerlerin hal ve hareketlerinin tutarsızlığı karşısında Diyarbakır Valiliği tarafından merkeze telgraf çekilmiştir.

17 Haziran 1907 tarihinde Mardin'de görevli Board misyoneri Maktavel'in Siirt ve çevresine gitmek istemesi üzerine⁵⁸⁴ Diyarbakır valisi Fehmi Paşa bu misyonerin hal ve

⁵⁸¹ BOA, Y.PRK.ASK. 193/79, H-10.01.1321 (8 Nisan 1903).

⁵⁸² The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston, 1904, p. 291.

⁵⁸³ The Missionary Herald ..., For The Year 1904, Vol. C, Boston, 1904, p. 291.

⁵⁸⁴ Osmanlı arşiv kaynaklarında bu misyonerin adı "Makyavel" olarak tespit edilmesine rağmen Board kaynaklarında bu tarih ve bölgede böyle bir misyoner adına rastlanmamıştır.

hareketlerini güvenilir bulmayıp onu kontrol edecek birkaç zaptiye ve jandarma görevlendirmiştir. Misyonerin gezdiği yerlerdeki Hristiyan keşişler, Ermeniler ve bazı Kürt beyleri ile görüşmesi üzerine bu davranışı Diyarbakır valisini şüphelendirmiştir. Valinin şüphelenmesi ve tedirgin olmasının en önemli nedeni bahsi geçen bu Board misyonerinin görüşmüş olduğu kişileri devlete karşı kışkırtabileceğiydi. Bunun üzerine vali bu misyonere dikkat edilmesi hususunda misyonerin ziyaret ettiği ve edeceği yerlerdeki kaymakamlara telgraf çekmiş ve bu durumu merkeze de telgraf ile bildirmiştir⁵⁸⁵. Diğer yandan da 1907 yılında 1895'teki kargaşada zarar gören misyoner Protestan Kız Okulu'nun yıkılması üzerine Diyarbakır'daki yerel yöneticiler yenisinin yapılacağı sözü vermişlerdir. Bunun üzerine yöneticiler vermiş oldukları sözü tutarak okulun inşası için 10 pound ödeme yapmışlardır⁵⁸⁶.

1908 yılında Board misyonerleri daha önce Silvan'da çıkan karışıklıkta yıkılan Protestan Kilisesi ve misyoner okulu yerine yeni bir kilise ve okul açma talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Sadrazam Kamil Paşa tarafından Diyarbakır valisine telgraf çekilerek yapmış oldukları incelemeler neticesinde Protestanların Silvan'da inşa etmek istedikleri okul ve kilise arazisi için bir mahsurun olmadığı bildirilmiştir. Bu nedenle de bahsi geçen yapıların belirli kurallar çerçevesinde inşalarına izin verilmesi istenmiştir⁵⁸⁷.

Tezkire-i Ma'ruza Suretidir

Diyarbakır vilayetinde Silvan kazası merkezi olan Mefarikîn kasabasında Protestan cemaatine mahsus olmak üzere sarf-ı mülk olan hane arsası üzerine tûlen on sekiz ve arzen on iki ve irtifâ'en on zira' ve iki kuyu ve on iki pencereyi şamil ve duvarları ile kemerleri yonma taş ve kireç harçlı kargir olmak ve mesârif-i inşâiyesi olan otuz bir bin guruş bazı eşhas tarafından tesviye ve ifa kılınmak üzere bir kilise ve arsa-i mezkurenin cihet-i cenubiyesinde vaki on iki zira arz ve altı zira tûlünde bulunan diğer arsa üzerine bir divanhane ve üç odadan 'ibâret olmak üzere bir mekteb inşası mahallince istid'â olunduğu ve mezkûr kilise ile mektebin inşâsınca mahzûr olmadığı anlaşıldığından ve kazâ-yı mezkûrda mukîm Protestan cemaati yirmi bir hanede elli zekûr ve anâtdan 'ibâret

⁵⁸⁵ BOA, DH.ŞFR., 382/52, R-04.04.1323 (17 Nisan 1907).

⁵⁸⁶ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston, 1907 P. 167.

⁵⁸⁷ BOA, DH.MKT, 2681/57, H-19.11.1326 (13 Aralık 1908).

bulduğundan bahisle kuyûd-ı lâzime ve mu'tâdenin derciyle ruhsatı hâvi emr-i âli idârının divân-ı hümayûn kalemine havalesi ve

Fi 14 Şevval sene 326 ve fi teşrin-i evvel sene 324 Sadrazam Kamil.

Ancak bu okul ve kiliselerde gerek İslam dinine karşı gerek devlete karşı yapılan faaliyetler Silvan halkının tepkisine neden olmuştur. Bunun üzerine yörenin önde gelenlerinden olan Şeyh Mehmed, Hacı Sa'dûn Said, İmam Molla Yakub, Müderris Molla Hüseyin, Hacı Mehmed, Hacı Mahmud, Hacı Ali, Hacı Mehmed ve Nuri Mahmud tarafından 28 Mart 1909 tarihinde Dâhiliye Nezâret-i Celile'sine telgraf çekilmiştir. Telgrafta 20-30 yıldır Silvan ve Beşiri kasabalarının en ücra yerlerini dahi doldurmuş olan Protestan Hristiyanlarının İslam dinine karşı günden güne arttırmış oldukları zararlı ve rahat tavırlarını artık vicdanlarının kabul etmediğini ifade ederek, bu durumu araştırılması için bir memurun görevlendirilmesini istemişlerdir. Bunun yanında da acil olarak bu faaliyetlerin önüne geçilmesini talep etmişlerdir⁵⁸⁸. 5 Nisan 1909 tarihinde ise merkez tarafından bu isteklerinin kabul edildiği ve gereğinin yapılacağı bildirilmiştir.

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

... öteden berü İslamlar hakkında efkâr-ı hâinâne perverde etmekde olan Silvan ve Beşiri kazalarında ki Hristiyanlar bir zamanlar mevhum-ı ta'arruza ma'rûz olduklarını ser-rişte-i şikâyetle her tarafı avâze-i aġrâz ile doldurmuş ve bu babda hükümetce icra edilen tahkikat neticesinde müfteriyât vâka'larında anlaşılmış idi. bir kat daha cesâret ve şiddetlerini istilzâm ederek bu kerede yirmi otuz sene evvelinden beri teşkîl etmiş olan mahallemizi kabristanlarına civâr olduğu için ortadan kaldırmak hususunda dürlü dürlü şikâyet ve isnadata kıyâm ve önde reis-i ruhânileri olduğu halde her gün cemaatimizle hükümetin gözü önünde toplanarak nümâyışlere devam ediyorlar. Bunlar makâsıd-ı hafiyesi devletce gizli geldiği üzere tûl-i emel beslemekden münba'isdir bu haller binlerce seneden beri müslümanların mülk-ü meşrû'u olan bir mahalde zuhûr-ı yafta olmak cihet-i İslamiye ve Osmaniye ile kabil-i te'lif değildir <zartık tahammülü aşan bu yaygaralara bir netice verilerek hukûk-ı meşrû'amızın muhâfazasını adâlet-i mutallakadan istirhâm eyleriz.

Fi 15 Mart sene 325

Şeyh Mehmed

Hacı Sa'dûn

Said İmam Molla Yakub

⁵⁸⁸ BOA, DH.MKT, 2786/79, H-14.03.1327 (5 Nisan 1909).

Müderriş Molla Hüseyin
Hacı Ali

Hacı Mehmed
Hacı Mehmed

Hacı Mahmud
Nuri Mahmud

Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra misyoner Henry H. Riggs'in Dr. James D. Barton'a yazmış olduğu mektupta Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki tüm toplantı vb. faaliyetlerinin yasaklandığını ve sadece Silvan'daki faaliyetlerinin devam ettiğini bildirmiştir. Elvers, bizzat Kürtler arasında hizmet etmek istediğini belirterek faaliyetlerin devamı için talepte bulunmuştur⁵⁸⁹. Miss. Thora Wedel Jarlsberg ve hemşire arkadaşı Miss. Elvers 11 Kasım 1911 tarihinde Silvan'a gelerek burada küçük bir dispanser açmıştır. Ancak bu dispanser bağımsız bir ev şeklinde değil de yaşadıkları evin bazı odalarını sağlık hizmeti için kullanmışlardır⁵⁹⁰. Bu çalışmalar devam ederken Diyarbakır valisi tarafından zararlı faaliyette buldukları gerekçesiyle faaliyetleri yasaklanmıştır. Misyonerler ise bu yasağa karşı orada özellikle kıyıda köşede kalmış Kürtler, Silvan'ın çeşitli köylerinde ve Sason dağlarında faydalı sağlık hizmetlerinde bulduklarını öne sürerek itiraz etmişlerdir⁵⁹¹. Silvan halkı ise devletin bu yasağı karşısında pek hoşnut olmayıp buna karşı çıkmıştır. Çünkü Misyonerlerin sağlık hizmeti en fazla Silvan Kürtleri arasında yaygınlaşmış ve Kürtler zaman içinde misyonerlere sempatiyle bağlanmışlardır. Diğer bir neden de 1894 kolera salgınında Board Teşkilatı'na bağlı misyoner Dr. Daniel M. B. Thom'un Diyarbakır ve Silvan'da göstermiş olduğu sağlık faaliyeti ayrıca 1900'de Hazro'da bulunan yetimhanede yapmış olduğu hizmetler nedeniyle halk ve yöneticilerin takdir ve sevgisini kazanmasıydı. Hatta Diyarbakır valisi 28 Mayıs 1912 tarihinde merkeze, şehirde faaliyet gösteren misyonerlerin ve doktorun durumunu danışmıştır.

30 Mayıs 1912 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden, Diyarbakır vilayetine "Amerikalı doktorun ve misyonerlerin ihraçları daha muvafıktır" şeklinde çekilen telgrafta ise Diyarbakır genelinde sağlık alanında çalışan doktor ve tüm misyonerlerin şehirden ihraç edilmesinin daha uygun olduğu belirtilmiştir⁵⁹².

1913 yılında Harput'ta görevli misyoner Fay E. Livengood, Diyarbakır'da görev yapan bir doktor ve onlara refakat eden Ermeni Maderos ve Hagop ile Fırat Nehrin üzerinden Diyarbakır'a gelirken çevre köylerden birinde bir hasta olduğu haberini alarak oraya gitmişlerdir. Durumu kötü olan bu hastayı tedavi etmek üzere Diyarbakır'a

⁵⁸⁹ Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25 D, (Part 2: RI-S).

⁵⁹⁰ The Missionary Herald ..., For The Year 1913, Vol. CIX, Boston, 1913, p. 349.

⁵⁹¹ The Missionary Herald ..., For The Year 1913, Vol. CIX, Boston, 1913, p. 349.

⁵⁹² BOA, DH.ŞFR, 53/328, H-29.07.1333 (12 Haziran 1915).

getirmişlerdir. Misyonerlerin bu davranışı kaymakamı memnun etmiştir. Bunun için de Kaymakam tarafından onlara yolculukları boyunca refakat edecek ve onların güvenliklerini sağlayacak birkaç asker görevlendirilmiştir⁵⁹³.

7. I. Dünya Savaşı Sürecinde Misyonerlik Faaliyetleri

Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında Dr. Smith 29 Mayıs 1915 tarihinde Diyarbakır'daki Board Teşkilatı'na ve Board misyonerlerine ait tüm mülklerine el konulduğunu iddia etmiştir. Devlet yetkililerden gerekli izinleri aldıktan sonra Harput'ta görevli olan Ernest W. Riggs konuyu araştırmak üzere Diyarbakır'a çağırmıştır⁵⁹⁴.

1 Haziran 1915 tarihinde başta Dr. Floyd O. Smith ile eşi başta olmak üzere Ernest W. Riggs, Bitlis'ten gelen Harrison A. Maynard ile eşi ve başka bir Board misyonerinin Dr. Smith'in evinde, Ermeni komiteleri ile toplantı düzenledikleri tespit edilmiştir. Bunun üzerine bu isyanı destekleri gerekçesiyle haklarında derhal işlem başlatılmıştır. Board misyonerleri, valinin kendi faaliyetlerinin farkında olduğunu ve ona göre tedbirleri sıkılaştırdığını ifade etmişlerdir⁵⁹⁵. Tüm bu uyarı ve yasal işlemlere rağmen Dr. Smith yapmış olduğu faaliyetlerden vazgeçmeyeceğini belirterek görevine devam etmiştir. Ancak Mrs. Bessia Mea Smith çocuğunu yanına alarak 3 Haziran 1915 tarihinde Mr. Riggs ile beraber Harput'a gitmiştir. Mrs. Smith'in bu gidişi vali tarafından şüpheyle karşılanmış ve Mrs. Smith'in üzeri aranmış ve bazı şifreli mektuplar bulunmuştur. Ayrıca Mrs. Smith ve misyoner Henry ve Mr. Ernest Riggs'in odaları aranmış ve buralarda bulunan gazeteler Diyarbakır valisine gönderilmiştir. Bunun üzerine 5 Haziran 1915 tarihinde Dr. Smith'in Diyarbakır'daki evinde bulunan tüm gazetelerine, kitaplarına, pasaportuna ve üç tane silahına el konulmuştur⁵⁹⁶.

Hatta Diyarbakır valisi Mehmet Reşid Paşa 9 Haziran 1915 tarihinde bu durumu merkeze bir telgraf ile haber vermiştir. Valiye göre bu toplantı daha önce Van ve Bitlis'te Ermeni komiteler tarafından çıkarılan isyanın aynısını Diyarbakır'da da çıkarmak için yapılmıştı. Ayrıca Board misyonerlerinden Mr. Harrison A. Maynard ve eşi, Halep üzerinden Beyrut'a gitmiş ve oradan Amerika'ya savaş ile alakalı ve sakıncalı ifadeler

⁵⁹³ Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1914, Vol. XL IV, Frank Wood, Printer, Boston, 1914, p. 13.

⁵⁹⁴ Aghjayan, "A.g.m", pp. 30-34.

⁵⁹⁵ Kieser, "A.g.m." pp. 126-149.

⁵⁹⁶ Aghjayan, "A.g.m", pp. 30-34.

ihtiva eden bazı telgraflar çekmişlerdir. Bunun için de paşa, merkezi bu konuda uyarılmış ve bu telgraflara dikkat edilmesi istenmiştir⁵⁹⁷.

Bu nedenle gerek Osmanlının savaşa girmesi gerek ülkedeki karışıklıklar gerek de tutuklanan Ermeni komitecilerin itirafı üzerine Dr. Smith'in evinde bazı toplantıların düzenlediği tespit edilmiştir. Ayrıca Karabaş köyünde Müslümanlar ve Ermeniler arasında çıkan çatışmalarda doktorun yaralanan Ermenileri dispanserde tedavi edişinde yanlı davrandığı düşünülerek paşanın tepkisini çekmiştir⁵⁹⁸. Bunun yanında casusluk yaptığı şüphesiyle Vali Reşid Paşa'nın talimatıyla önce doktorun ve eşinin Diyarbakır hastanesindeki sağlık faaliyetlerine son verilmiş daha sonra Divan-ı Harp'in kararıyla da Dr. Smith tutuklanmıştır. Suçları tespit edildikten sonra Diyarbakır'dan Beyrut'a sürgün edilmiştir. Reşid Paşa almış olduğu bu tedbirler nedeniyle gerek Board misyonerlerinin gerekte Komiteci Ermenilerin tepkiyle karşılaşmıştır. Board misyonerlerine göre Dr. Mehmed Reşid Paşa şehre atandıktan sonra devletin de kendilerine tavır aldığını ve yetkililer ile arasında dostane ilişki içinde bulunan Dr. Floyd O. Smith'in ihraç edilmesinde onun kendilerine tavrı etkili olmuştu⁵⁹⁹.

4 Eylül 1915 tarihinde *Ottumwa Tri-Weekly Courier* gazetesinde çıkan bir haberde Diyarbakır'da Board misyonerleri adına sağlık faaliyeti yürüten Dr. Smith'in bir grup Ermeni ile tutuklandığı ve daha sonra Beyrut'a gönderildiği yazılmıştır. Bu gazetede geçen bilgiye göre de Dr. Smith'in sebepsiz bir şekilde gözetim altında tutulduğu, bu hapishanede aç ve susuz bırakıldığı ve Amerikan diplomasisi sayesinde Beyrut'tan da kurtarılıp İsviçre'nin Vevey şehrine getirildiği ifade edilmiştir⁶⁰⁰.

Bunun yanında 29 Ekim 1915 tarihinde *Harrisburg Telegraph* gazetesinde çıkan bir haberde Dr. Smith'in merkez ve Diyarbakır valisi tarafından neden ihraç edildiğini kimsenin anlamadığı ifade edilmiştir⁶⁰¹. Diyarbakır'dan Beyrut'a kadar Dr. Smith, eşi Mrs. Bessia Heath Smith ve bebeklerine yolculukları boyunca merkezin talimatıyla Diyarbakır'daki askerler refakat etmiştir⁶⁰². Dr. Smith ve ailesi kısa bir süre sonra oradan

⁵⁹⁷ BOA, DH.ŞFR., 474/124, R-27.03.1331 (9 Haziran 1915).

⁵⁹⁸ *Harrisburg Telegraph*, [volume], October 29, 1915, Page 6, Image 6.

⁵⁹⁹ Kieser, A.g.e, 2010, p. 89.

⁶⁰⁰ *Ottumwa Tri-weekly Courier*, [volume], September 04, 1915, Image 8.

⁶⁰¹ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, 29 Oct, 1915, Fri, Page 6.

⁶⁰² *The One Hundred and Fifth ...*, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919, p. 100; *Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1915*, Vol. XLV, Frank Wood, Printer, Boston 1915, p.

Rusya sınırına gönderilmişlerdir⁶⁰³. Dr. Smith ve eşinin geçici görev aldıkları Beyrut'tan da ihraç edilmesi için merkezden Diyarbakır valisine 16 Haziran 1915 tarihinde telgrafta çekilmiştir. Telgrafta: *Beyrut vilâyetinden alınan telgraf nâmede Beyrut'ta bulunan kadın ve erkek üç dört misyonerin hudud hâricine ihrâcları ve üzerlerinin taharrîsi tarafınızdan alınan telgraf nâmede iş'âr edildiği bildiriliyor. Tebligat bi'l-hâssa oradakilere aid bulunduğundan diğerleri hakkında şimdilik başka muamele yaptırılmaması, istenmiştir*⁶⁰⁴.

Bu olaylardan sonra Dr. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in neden Diyarbakır'dan sürgün edildiği hakkında araştırma yapmak ve Urfa'da bulunan Leslie'ye yardımcı olması için misyoner George Perkins Knapp ve eşi Ağustos 1915 yılında Harput'tan Diyarbakır'a gönderilmiştir⁶⁰⁵. Bunun üzerine Mr. Knapp Diyarbakır ve İstanbul arasında muhbirlik yaptığı düşüncesiyle yerel yöneticiler tarafından gözetim altında tutulmuştur. Gazetenin haberine göre yetkililerin Mr. Knapp'a neden böyle davrandığını kimsenin anlamadığını ve kendisine haksızlık yapıldığı iddia edilmiştir⁶⁰⁶. Ancak George Perkins Knapp çok geçmeden Diyarbakır'da hastalanmıştır. Diyarbakır'da George Knapp'a Protestan bir Ermeni papaz, eşi ve bir hemşire refakat etmişlerdir. Knapp Mardin kapı yakınlarında bir otelde kaldığı sırada aniden hastalanmıştır⁶⁰⁷. Burada kendisini Diyarbakır'daki Türk doktor ve hemşire eşi tedavi etmişlerdir⁶⁰⁸. Yapılan tüm müdahalelere rağmen Mr. Knapp 10 Ağustos 1915 tarihinde Diyarbakır'da ölmüştür. Amerika'da çıkan *Harrisburg Telegraph* gazetesinde 29 Ekim 1915 tarihli Cuma günü haberine göre Mr. Knapp, Diyarbakır'a geldiğinde gayet sağlıklı olduğunu ve kendisinin buradaki yetkililer tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir. Gazetede öldürülmesinin nedeni de Dr. Floyd'un olayının üstüne gitmesi olarak tahmin edilmiştir⁶⁰⁹.

⁶⁰³ Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Heath Smith'in yolculukları Osmanlı Devletinin teminatı altında ve asker denetiminde sağlanmıştır. Smith çifti ilk olarak İsviçre'nin Vevey şehrinde birkaç ay kaldıktan sonra 2 Ocak 1916 yılında New York'a geçmişlerdir. *The One Hundred and Fifth ...*, 1915-1919, p. 100; *Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions*, 1916, Vol. XLVI, Boston 1916, p. 56; *The Missionary Herald ...*, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston 1915, p. 536; *The Missionary Herald ...*, For The Year 1916, Vol. CXII, Boston 1916, p. 106,107; *The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1918*, Vol. CXVI, Boston 1918, p. 565.

⁶⁰⁴ BOA, DH.ŞFR, 54/35, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915).

⁶⁰⁵ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston, 1915, p. 511, 536.

⁶⁰⁶ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, Oct, 29 1915, Fri, Page 6.

⁶⁰⁷ *The Missionary Herald ...*, For The Year 1915, Vol. CXI, Boston, 1915, p. 511.

⁶⁰⁸ *Life and Light for Woman ...*, Vol. XLV, Boston 1915, p. 473. ⁷⁶⁴ *The Missionary Herald ...*, 1915, p. 539.

⁶⁰⁹ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, Oct, 29 1915, Fri, Page 6.

8 Nisan 1896 Çarşamba günü Amerika'da *Morris Tribune* gazetesinde çıkan habere göre de Mr. Knapp'ın gösterdiği çabalar ile Diyarbakır'da sadece bir Amerikan misyoneri olmayıp yerel yöneticilere karşı da mücadele ettiği ve Ermeni meselesinde onları eleştirdiği ifade edilmiştir⁶¹⁰. Eş zamanlı olarak Mr. Leslie ve Urfa'daki olaylar için Harput'tan Urfa'ya gelen bazı misyonerler Diyarbakır'daki yöneticilerin ihbarıyla tutuklanmış ve Diyarbakır'daki hapishanelere atılmışlardır⁶¹¹. Board misyonerlerine göre gerek merkezdeki gerek Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin baskı ve kısıtlamalarına rağmen Diyarbakır'daki olaylarda Ermeniler ile aynı safta yer alınmış ve onlar için gerekli olan tüm yardımlar yapılmıştı. Board misyonerlerinin bu iddiasını Amerika'da yayımlanan *The Star-Progress* gazetesinin 27 Aralık 1919 tarihindeki haberinde de Diyarbakır'daki olayların yatışması ve Hristiyan halkın özellikle de Ermenilerin zarar görmemesi için Board Teşkilatı, *The Near East Relief* ve *The Near East Relief the American* örgütü bölgede ve Diyarbakır İstasyonu'nda oldukça fazla çaba sarf etmişlerdir⁶¹². Devlet yetkilileri tarafından çıkan Ermeni olaylarında bu örgütler özellikle de şehirde istasyon kuran Board Teşkilatı sorumlu tutulmuş ve dikkat etmeleri için onlara uyarılarda bulunulmuştur. Gerek merkez gerek de Diyarbakır'daki yetkililere göre burada çıkan olaylarda Ermeniler bu istasyonlar vasıtasıyla Müslüman ahaliyi katlediyordu. Bu nedenle de buraların derhal kapatılmasını talep etmişlerdir. Amerikan yetkilileri de da bu istasyonlarda görev alan misyonerleri için harekete geçmiş ve devletten bazı güvenceler talep etmiştir⁶¹³. Fakat Board misyonerleri devletin ve yerel yöneticilerin bu uyarılarını dikkate almamıştır.

10 Ocak 1915 tarihindeki *New Britain Herald* gazetesinin haberine göre bu olaylarda Kürt aşiretleri tarafından Diyarbakır ile çevre köy ve kasabalardaki Board misyonerlerine bağlı istasyondaki Protestan Kiliseleri tahrip edilmiş ya da tamamıyla kapatılmıştır⁶¹⁴. Ayrıca 29 Ekim 1915 tarihinde *Harrisburg Telegraph Harrisburg, Pennsylvania* gazetesinde çıkan habere göre 1915 olayları sırasında Diyarbakır'da Amerikan Board misyonerleri ile ortak çalışan bir Amerikan vatandaşı buradaki hırsızlar tarafından şiddete maruz kalmış, eşyaları gasp edilmiştir. Buradaki yetkililer tarafından

⁶¹⁰ *Morris Tribune*, [volume], April 8, Wednesday, 1896, Image 1.

⁶¹¹ Papers Of The American Board ..., 1817-1919, Part 1.

⁶¹² *The Star-Progress*, December 27, 1919, Image 7.

⁶¹³ *Pine Bluff Daily Graphic*, December 21, 1919, Page Four, Image 4.

⁶¹⁴ *New Britain Herald*, [Microfilm Reel], January 10, 1917, Image 6.

da pasaportu alınmış, göndermek istediği mektup ve tüm hakları reddedilmiştir. Amerika'daki yetkiler devreye girmiş ve durumun düzeltilmesi için uğraşmışlardır. Bu nedenle de Türk-Amerikan yetkilileri karşı karşıya gelmişlerdir⁶¹⁵.

⁶¹⁵ *Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania)*, 29 Oct 1915, Fri, Page 6.

SONUÇ

Sonuç olarak American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Teşkilatına bağlı misyonerler ilk kez 1836 yılında saha araştırması amacıyla Diyarbakır'a gelmiş, zamanla faaliyetlerini genişletmişlerdir. Amerikan Board misyonerleri tüm bu alan araştırma ve incelemelerinden sonra 1850 yılından itibaren daha sistematik çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Bunun için de ilk olarak 1851 yılında Board misyonerleri tarafından Diyarbakır'da bir Protestan Kilisesi kurulmuş ve dini faaliyetler resmi olarak başlamıştır. Fakat imkânların kısıtlılığında ötürü kilisenin tam olarak organize edilmesi ileriki yıllara kalmıştır. Bu tarihlerde Diyarbakır'da bir istasyon teşkil edilmemesi de çalışmaların bir düzende yürütülmesine engel olmuştur. Organize olabilmek adına 1852 yılında Diyarbakır İstasyonu kurulmuş ve faaliyetler daha sağlam bir zeminde yürütülmeye başlanmıştır. Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır'a resmi olarak misyoner görevlendirilmesi yapılmıştır. Teşkilat adına Diyarbakır İstasyonu'nda faaliyet gösteren ilk resmi misyoner Dr. George W. Dunmore olmuştur. Onun çalışmalarıyla misyonerlik faaliyetleri hız kazanmış ve kurumsallaşma süreci başlamıştır. Daha sonra Board misyoneri Mr. Augustus Walker'ın şehre gelmesiyle özellikle eğitim alanındaki çalışmalar hızlanmıştır. Ancak bu eğitim faaliyetleri bağımsız bir okulda değil daha çok Protestan Kilisesi bünyesinde yürütülmüştür. Zaman içerisinde bu çalışmalar açılacak olan okullar ile genişletilmiş ve çevre köy-kasabalarda da devam ettirilmiştir. Daha sonra Diyarbakır İstasyonu'nda faaliyet göstermesi için atanan Dr. Davit H. Nutting'in şehre gelmesiyle buradaki sağlık çalışmaları da sağlam bir temele oturtulmuştur. Özellikle gerek Diyarbakır gerek Hani'de kurmuş olduğu dispanserlerdeki sağlık çalışmaları ile Board Teşkilatı misyonerlerinin ve yerel yardımcılarının halkın içine daha rahat sızmasını sağlamıştır. Ancak Board misyonerlerinin bu çalışmaları bazen yerel halk ve yöneticilerin tepkisine neden olmuş ve bazı sıkıntılara yol açmıştır. Misyonerler tüm olumsuzluklara rağmen Diyarbakır ve çevresindeki çalışmalarını durdurmayıp zamanla daha da genişletmişlerdir. Özellikle bazı Ermeni grupların desteğiyle en ücra noktalara kadar faaliyet gösterme imkânı bulmuş ve buralarda büyüklü küçüklü birçok eğitim kurumu, kilise ve dispanser açmışlardır. Bu vesileyle faaliyet sahalarını genişletmişlerdir. Böylece kısa süre içinde Diyarbakır ve çevresinde Protestanlığa geçenlerin nüfusu yukarıya doğru hızlı bir ivme kazanmıştır. Buna paralel olarak gerek yerel yetkililer gerek halk Board misyonerlerine tepki göstermişlerdir.

Ayrıca misyonerler ile ortak hareket edenlere de tepki gösterilmiş ve olaylar çıkmıştır. Bu kargaşalar sırasında hem Müslüman hem gayrimüslim ahali zarar görmüştür. Bu da Osmanlı ve Amerikan yetkililerini karşı karşıya getirmiştir. Tüm olaylar ve engellemelere rağmen Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresindeki misyonerlik faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşa girmesi, akabinde 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Anadolu genelinde Ermeni olaylarının çıkmasını da kaçınılmaz kılmıştır. Aynı şekilde Diyarbakır ve çevresinde Ermeni İsyancıları çıkmıştır. Bu olaylarda bazı Board misyonerleri özellikle de sağlık faaliyetleri sürdüren Dr. Floyd O. Smith'in Ermeni çetelerine maddi ve manevi desteği yetkililer tarafından tespit edilmiş, buna derhal müdahale edilerek tüm incelemelerden sonra Dr. Floyd O. Smith ve bazı Board misyonerleri tutuklanmış ve sonrasında sınır dışı edilmişlerdir. Bütün bu hadise üzerine Amerikan Board Teşkilatı Anadolu coğrafyasından olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde faaliyet gösteren misyonerlerini de sahadan çekmiştir. Böylece 1915 yılı itibariyle Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresindeki tüm çalışmalarını sonlandırarak şehri terk etmişlerdir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.):

1325/99337, H-09.02.1317 (19 Haziran 1899).

Dahiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât (DH.TMIK.M.):

8/33, H-16.01.1314 (27 Haziran 1896)

81/20, H-20.10.1317 (21 Şubat 1900)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.)

2681/57, H-19.11.1326 (13 Aralık 1908)

2786/79, H-14.03.1327 (5 Nisan 1909)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.):

209/78, R-15.03.1313 (27 Mayıs 1897)

233/103, R-17.01.1315 (29 Mart 1899)

235/21, R-16.02.1315 (28 Nisan 1899)

235/79, R-27.02.1315 (9 Mayıs 1899)

270/20, R-05.09.1317 (18 Kasım 1901)

382/52, R-04.04.1323 (17 Nisan 1907)

474/124, R-27.03.1331 (9 Haziran 1915)

475/4, R-28.03.1331 (10 Haziran 1915)

53/328, H-29.07.1333 (12 Haziran 1915)

54/35, H-03.08.1333 (16 Haziran 1915)

54/36, H-03.08.1333 16 Haziran 1915).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

71/32, M-24.03.1891

2834/32, M-15.01.1896

73/79, M-28.03.1896

65/43, M-22.04.1896

74/9, M-29.05.1896

Hariciye Nezareti Mektubi (HR.MKT.)

88/8, H-10.01.1271 (3 Ekim 1854)

167/10, H-19.03.1273 (17 Kasım 1856)

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.)

50/32, M-06.04.1884

Maaraif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.)

190/86, H-13.06.1311 (22 Aralık 1893)

315/52, H-29.11.1313 (12 Mayıs 1896)

255/8, H-11.10.1312 (7 Nisan 1895)

594/12, H-28.08.1319 (10 Aralık 1901)

Meclis-i Vala (MVL.)

712/105, H-08.06.1282 (29 Ekim 1865)

Sadaret Mektubi Kalemî, Mühimme Evrakı (A. }MKT.MHM.)

702/29, H-30.09.1316 (11 Şubat 1899)

637/42, H-03.12.1316 (14 Nisan 1899)

Yıldız Sadâret Husûsî Maruzat Evrâkı (Y.A.HUS.)

395/102, H-23.12.1316 (4 Mayıs 1899)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

102/38, H-19.01.1311 (2 Ağustos 1893)

Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât Evrâkı (Y.PRK.ASK.)

193/79, H-10.01.1321 (8 Nisan 1903).

Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.)

5/20-62-01, H-02.04.1325 (15 Mayıs 1907)

Yıldız Perakende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı Evrâkı (Y.PRK.UM)

51/38, H-11.04.1318 (8 Ağustos 1900)

BOARD RAPORLARI

Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters R-S, Vol. 25 D, (Part 2: RI-S).

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1874, Vol. IV, Rand, Avery and Company, Boston 1875.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1880, Vol. X, Rand, Avery and Company, Boston 1880.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1881, Vol. XI, Rand, Avery and Company, Boston 1881.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1884, Vol. XIV, Rand, Avery and Company, Boston 1884.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1886, Vol. XVI, Rand, Avery and Company, Boston 1886.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1887, Vol. XVII, Rand, Avery and Company, Boston 1887.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1888.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1891, Vol. XXI, Rand, Avery and Company, Boston 1891.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1898, Vol. XXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1898.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1899, Vol. XXIX, Rand, Avery and Company, Boston 1899.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXIII, Rand, Avery and Company, Boston 1903.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1907, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston 1907.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1908, Vol. XXXVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1908.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1914, Vol. XL IV, Frank Wood, Printer, Boston, 1914.

Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1915, Vol. XLV, Frank Wood, Printer, Boston 1915.

Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With a View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1856, Vol. LLI, Boston 1856.

Papers of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, ABC 16: Near East, 1817-1919, Unit 5, Reel 667, 16.9.5: Central Turkey Mission, Vol. 21, Part 2.

Prudential Committee, Handbook for missions and missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1928.

Public Health Reports (1881), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. V, No. VIII, 1890.

Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Cholera at Diarbekir, Vol. XVIII, No. 47, Nov. 20, 1903.

Public Health Reports (1896-1970), Turkey: Report from Harput. Outbreak of Cholera at Diarbekir, Volume 19, May. 2, 1904.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1830, Vol. XXVI, Boston 1830.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1836, Vol. XXXII, Boston 1836.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1850, Vol. XLVI, Boston 1850.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1852, Vol. XLVIII, Boston 1852.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations,, For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1859, Vol. LIX, Boston 1859.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1863, Vol. LIX, Boston 1863.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1864, Vol. LX, Boston 1864.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1869, Vol. LXV, Boston 1869.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1870, Vol. LXVI, Boston 1870.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1871, Vol. LXVII, Boston 1871.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1873, Vol. LXIX, Boston 1873.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1874, Vol. LXX, Boston 1874.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1875, Vol. LXXI, Boston 1875.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Vol. LXXIII, January 1877.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1882, Vol. LXXVIII, Boston 1882.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1884-1885, Vol. LXXX, Boston, 1884-1885.

The The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1888, Vol. LXXXIV, Boston 1888.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXVI, Boston 1890.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1891, Vol. LXXVII, Boston 1891.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1892, Vol. LXXXVIII, Boston 1892.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1893, Vol. LXXXIX, Boston 1893.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1894, Vol. XC, Boston 1894.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1896, Vol. XCI, Boston 1895

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1896, Vol. XCII, Boston 1896.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1897, Vol. XCIII, Boston 1897.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston 1900.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston 1903.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1906, Vol. CII, Boston 1906.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907, Vol. CIII, Boston 1907.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1907-1909, Vol. XVI, Boston 1907.

The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1908, Vol. CIV, Boston 1908.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1909, Vol. CV, Boston 1909.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1910, Vol. CVI, Boston 1910.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1911, Vol. CVII, Boston, 1911.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1912, Vol. CVIII, Boston 1912.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1913, Vol. CVIII, Boston 1913.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1913, Vol. CIX, Boston 1913.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1914, Vol. CX, Boston 1914.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1917, Vol. CXIII, Boston 1917.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1918, Vol. CXVI, Boston 1918.
- The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work (1810-2010), Editors. Clifford Putney and Paul T. Burlin, Biblica, inc., U.S.A. 1984.

BOARD YILLIKLARI

Fifty-Third Report Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-First Report Annual Meeting Held in Troy, Oswego, New York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLI- XLIV, Sept. 10-13, Boston 1850.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty Second Annual Meeting, Held in Portland, Maine, Sept. 9-12, 1851, Press of T. R. Marvin, Boston 1851.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Fifth Annual Meeting, Held in Hartford, Connecticut, Press of T. R. Marvin, Vol. XLV-XLVIII, September 12-15, Boston 1854-1857.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Sixth Annual Meeting Held in Utica, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLVI-XLVIII, September 11-14, Boston 1855-1857.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Third Annual Meeting Held in Troy, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. XLIII- XLV, Sept. 7-10, Boston 1852-1854.

The Ninety-Eighth Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Brooklyn, New-York, Press of Congregational House, Vol. XCVIII-CII, October 13-16, Boston 1908-1912.

The One Hundred and Fifth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, Press of Congregational House, October 26, 1915, Vol. CV-CIX, Boston 1915-1919.

The One Hundred and First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes Of the Meeting Held at the Milwaukee, Press of Congregational House, October 10-13, 1911, Vol. CI-CIV, Boston 1911-1914.

The One Hundred and Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With the Minutes of the Meeting Held at

Columbus, Ohio, Press of Congregational House, October 15, 1917, Vol. CVII-CXII, Boston 1917-1921.

Thirty-Ninth Annual Report of The American Board Of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held in Boston, Massachusetts, Sept. 12–15, 1848, Printed For The Board, By T. R. Marvin, Boston 1848.

Twelfth Annual Report of the American Tract Society, Presented at New-York, May 1837, Showing the Three Prominent Objects Now Before the Society; and Foreign Distribution (Classic Reprint), The Society's House, New-York 2018.

Weekly Abstract of Sanitary Reports, Turkey: Cholera at Hazro, Vol. X, No.1, January-4, Washington D.C. 1895.

KİTAP

Açıkses, Erdal, *Amerikaluların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Anderson, Rufus, *Memorial Volume of the First Fifty Years of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Missionary House, Boston 1861.

Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, John W. Parker, Londra 1842.

Aydın, Mehmet, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

Barton, L. James, *Daybreak in Turkey*, Pilgrim Press, New York-Chicago-Boston 1908.

Bell, Enoch F., *Envelope Series: Your Doctor Abroad, American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Vol. XVIII, No. 2, July, Boston 1915.

Bird, Mary, R. S., *Persian women and their Creed, Church Missionary Society Salisbury Square*, E.G., London 1899.

Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş-1*, Çizgi Yay, İstanbul 2021.

Brewer Eddy, David, *What Next In Turkey, Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Taylor Press, Boston 1913.

Bulduk, Abdulgani Fahri, *Diyarbakır Valileri*, (Yay. Haz. Eyyüp Tanrıverdi-Ahmet Taşgın), Medrese Yayınları, İstanbul 2007.

- C. Tracy, Charles, *Development Of The American Board's Work In Asiatic Turkey With Appendix Containing Record Of Important Events And Prominent Persons*, The Board congregational House, Boston 1904.
- Clowes, William, *A Handbook Of Foreign Missions: Containing An Account Of The Principal Protestant Missionary Societies In Great Britain: With Notices Of Those On The Continent And In America: Also Appendix On Roman Catholic Missions*, HardPress Publishing, London 1888.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure Par*, c. 2, Paris 1891.
- Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, c. 1-4-5, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul 1999.
- D. D. Watson, Andrew, *The American Mission in Egypt (1854 to 1896)*, Pittsburgh, Pa: United Presby-Trian Board of Publication, 1898.
- Doğan, Mehmet Ali, *American Board Of Commissioners For Foreign Missions (Abcfm) And "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) And American Missionary Activities In The Ottoman Empire, Doctor of Philosophy, in Middle East Studies/History*, Department of Languages and Literature The University of Utah, Utah 2013.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East (Missionary Influence on American Policy, 1810-1927)*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.
- Grant, Asahel, *The Nestorians, Or The Lost Tribes: Containing Evidence of Their Identity and Ceremonies, Together with Sketches of Travel in Ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia, and Illustrations of Scripture Prophecy*, Harper, New York 1841.
- Gray, John A., Green, Printers, *Historical sketch of the missions of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, In, European Turkey, Asia Minor, And Armenia*, New York 1866.
- Gurbandurdyev, Dovletgeldy, Nuryagydyev, Kemal, Kerimov, Alibek, Mammadlı, Ismail, Allahyarov, Hasan, *Missionary Activities Of A. N. Andrus And Conflicts*

- In Mardin*, 2018–2019 Fall Semester Hıst-209, Research Paper, Bilkent University, Ankara 2018.
- Gündüz, Şinasi, Aydın, Mahmut, *Misyonerlik (Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002.
- Güngör, Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- Hewitt, John H., *Williams College And Foreign Missions; Biographical Sketches of Williams College Men Who Have Rendered Special Service to the Cause of Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston 1914.
- Hewsen, Robert H., "Armenia on the Tigris: the Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, Chapter 2, Costa Mesa 2006.
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population - Demographic and Social Characteristics 1830-1914*, The University Of Wisconsin Press, England 1985.
- Kieser, Hans Lukas, *Nearest East: American Millenialism and Mission to the Middle East*, Temple University Press, Philadelphia/Pennsylvania 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 1989.
- Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- Kur'an-ı Kerim*, Ali İmran 104, Nahl 125, Tevbe 122.
- Küng, Hans, *The Church*, New York 1967.
- Malkoç, Mustafa Numan, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Protestan Misyonerliği"*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Marcel, Henry A., *Mission, Dictionnaires des Religions*, Paris 1993, II/1332.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı-Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar*, Tarihi, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Otis Dwight, Henry, *A Muslim Sir Galahad: A present Day Story of İslam in Turkey*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1913.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara, 2005.
- Percy, Henry Algernon George, *Highlands of Asiatic Turkey*, Publisher to H. M. Enbia Office, London 1901.

- Richter, Julius, *A History of Protestant Mission in the Near East*, Fleming H. Revell Company, London and Edinburg 1910.
- Saad, Lamec, *Sechzehn Jahre als Quarantaenarzt in der Turkei*, Berlin 1913.
- Smith, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas*, Volume 2, Published by Crocker and Brewster, Boston 1833.
- Tejirian, Eleanor H., Simon, Reeva Spector, *Conflict, Conquest and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions In The Middle East*, Columbia University Press, New-York 1893.
- Tracy, Joseph, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (Completed Chiefly From The Published And Unpublished Documents Of The Board)*, University Press, New-York 1842.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

MAKALE

- Ak, Mehmet, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV (17), Samsun 2011, ss. 254-268.
- Akkoyun Özlü, Gülşen, “Amerikan Board Misyonerlerinin Siverek’teki Faaliyetleri” *Medeniyetler Kavşağında Bir Kent: Siverek Dil-Din-Edebiyat*, Ed. İbrahim Özçoşar-Ahmet Kırkan-Ekrem Akman-Abdusselam Ertekin, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2022, ss. 567-582.
- Alan, Gülbadi, “Amerikan Board Örgütü’nün Ortadoğu Bölgesindeki Teşkilatlanmasında Asur Misyonu’nun Önemi (1851-1860)”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, XIV/ I, 2019, ss. 17-49.
- Aghjayan, George, “The Life and Times of Dr. Floyd Smith”, *The Armenian Weekly*, April 2014, ss. 30-34.
- Aydın, Mehmet, “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, Ankara 1986, ss. 123-148.

- Birsel, Haktan, “Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması (Papaz J. Baptist Piolet’in Mektubu)”, *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring -2014, pp. 207-223.
- Bolat, Bengül, Ayaz, Ratip, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 2017, ss. 1-45.
- Bozan, Oktay, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, XII, Kasım 2014, ss. 21-48.
- Bozan, Oktay, “Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti’ne Gelişi ve Faaliyetleri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 2015, ss. 333-361.
- Bozan, Oktay, “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 11/218, 2015, ss. 219-240.
- Canyaş, Hüseyin, Canyaş, F. Orkunt, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2012\3 (1), ss. 55-75.
- Cevzilliler, Erkan, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 2014, ss. 119-155.
- Çatalbaş, Resul, “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 2013, ss. 109-132.
- Görür, İbrahim Halil, “İngiltere’nin Diyarbakır Konsolosluğu: Açılışı ve İlk Dönem Faaliyetleri (1854-1860)”, *OTAM*, 45/Bahar, 2019, ss. 83-121.
- Gözübüyük, Sevil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız Elçilerin Rolü”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 2018\ 5(12), ss. 635-654.
- Harman, Ömer Faruk, “Genel Olarak Misyonerlik”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 25-35.
- İnce Erdoğan, Dilşen, “Türk- Ermeni İlişkileri Açısından Amerikan Misyoner Faaliyetlerinin Kısa Bir Değerlendirmesi”, *Türk Silahlı Kuvvetleri Dergisi*, 387, Ocak-2006, ss. 44-55.
- Kılıç, Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR*, XIX, Bahar -2006, ss. 327-342.

- Kieser, Hans Lukas, “From ‘patriotism’ to mass murder: Dr. Mehmed Reşid (1873–1919)”, In: *Suny, R. A question of genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, pp. 126-149.
- Kieser, Hans Lukas, “Removal Of American Indians, Destruction Of Ottoman Armenians. American Missionaries And Demographic Engineering ”, *European Journal Of Turkish Studies*, 7/2008: Demographic Engineering - Part I, pp 1-56.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını”, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI (2), 2005, ss. 139-150.
- Kuneralp, Sinan, “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera”, Çev. Münir Atalar, *OTAM*, 7 (7), 1996, ss. 497-511.
- Kutkan, Özlem, “David H. Nutting ve İki Osmanlı Kenti: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864) David H. Nutting And Two Ottoman Cities: Diyarbakır, Bitlis (1854-1864)”, *Selçuk Türkiyat*, Aralık/ December 2021, (53), ss. 415-427.
- Maral, Emrah, “1893-1894 Yılları Arasında Sinop'ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devleti'nde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler”, *Near East Historical Review*, 11/1, January, 2021, pp. 27-42.
- Özcoşar, İbrahim, “19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hıristiyan Cemaatler”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, Eylül 2008, Sayı 12, ss. 53-69.
- Özlu, Zeynel & Çay, Mustafa Murat, “19. Yüzyılda Dünyada Sağlık Güvenliğini Sağlamaya Yönelik Çalışmalar Ve Uluslararası Sağlık Güvenliği Açısından Lozan Antlaşması'nın Önemi”, Ed. Yunus Emre Tansü, *Küresel Salgın Ve Güvenlik: Tarihsel Süreç*, İksad Publications, Gaziantep 2020, ss. 15-47.
- Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim- 3 Kasım 1989, TTK Yayınları, Ankara 1994, ss. 347-361.
- Turan, Süleyman, Aydın, Mahmut, “10/40 Penceresi: Misyonerlik Faaliyetlerinin Çağdaş Hedef Bölgesi”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12\3, 2012, ss. 47-71.
- Tütenk, Mustafa Akif, “Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları”, *Kara Amid Dergisi*, 2-5 Sayı, 1956-1957, s. 312-313.
- Ulutürk, Muammer, “Katolik Hristiyanlığına Göre İsa'nın Halefi İlk Papa Havard Simun Petrus”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/1, Ocak- 2006, ss. 145-167.

- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1, İstanbul 1995, ss. 55-65.
- Radcliffe, J. Netten, “Report On The Recent Epidemic Of Cholera (1865-1866)”, *Transactions of the Epidemiological Society of London*, 1876, pp. 232-245.
- Taş, Kenan Ziya, “Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakır'daki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler”, *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 157, Kış 2003, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimler/dergiler/milli_egitim_dergisi/157/tas.htm
- Yılmaz, Özgür, “İzmir’in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 85-128.

TEZLER

- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, İstanbul 2005.
- Bayraktutan, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Erzurum 2010.
- Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Diyarbakır 2006.
- Gül, Oğuz, *Amerikan Board Misyonerliği ve 1892-1893 Merzifon Ermeni İsyanına Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman Üniversitesi, Tarih ABD, Batman 2012.
- Gültekin, Elif, *19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik ABD, İstanbul 2016.
- Mollahüseyinoğlu, Beyhan, *Türkiye’deki Ortodoks Misyonerliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD (Dinler Tarihi), Ankara 2006.

- Kennedy, W. Judd, *American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967*, thesis, College of William and Mary, Virginia 2008.
- Pamuk, Rıdvan, *19. Yüzyıldaki Kolera Salgınlarının Osmanlı Basınına Yansımaları (Takvim-İ Vekâyi Ve Ceride-İ Havâdis Gazetelerine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Abd, Afyonkarahisar 2022.
- Rettig, Michael John, *Armenians In British Intelligence During World War I: A Case Study Of Thomas Mugerditchian*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in History in the College of Social Sciences California State University, Fresno 2017.
- Sipahi, Ali, *At Arm's Length: Historical Ethnography Of Proximity In Harput*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology and History) in the University of Michigan, America-Michigan 2015.
- Yıldız, Fatma, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Denizli 2014.
- Ülke, Cemal, *Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Mardin 2014.
- Yücel, İdris, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi ABD, Ankara 2011.

ANSİKLOPEDİ, SÖZLÜK

- “Cizvitler”, *Ana Britannica*, C. VI, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul.
- “Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi Ansiklopedisi (İlkel dinler, Çoktanrıci dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam)*, C. II, Medya Ofset, İstanbul 1999.
- “Misyonerlik”, *Ana Britannica*, C. XVI, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul.
- Cilacı, Osman, “Havari”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XVI., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997.

- Demirci, Kürşat, “Hristiyanlık”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1998.
- Demirci, Kürşat, “Ortodoksluk”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007.
- Günay, Tümer, “Cizvitler”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1993.
- Gündüz, Şinasi, “Misyonerlik”, *TDK İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005.
- Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2002.
- Harman, Ömer Faruk, “Katoliklik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002.
- Genç Larousse-Meydan*, C. IX, Gerçek Yay., 1993.
- Sahillioğlu, Halil, “Antakya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. III, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991.
- Waardenburg, Jacques, “Protestanlık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVI, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 351-354.

GAZETE

- Arizona Republican. [volume], April 09, 1896, Image 1.
- Bluff Daily Graphic, March 01, 1896, Image 3.
- Burlington Weekly Free Press. [volume], October 26, 1866, Image 2.
- Evening Star. [Vol.], February 09, 1911, Page 13, Image 13.
- Harrisburg Telegraph. [Vol.], March 31, 1916, Page 7, Image 7.
- Manchester Democrat. [volume], February 09, 1916, Image 1.
- Morris Tribune. [volume], April 8, Wednesday, 1896, Image 1.
- New Britain Herald. [Microfilm Reel], January 10, 1917, Image 6.
- New-York Tribune. [volume], June 23, 1918, Page 5, Image 27.
- Pine Bluff Daily Graphic., December 21, 1919, Page FOUR, Image 4.
- Pine Bluff Daily Graphic, March 01, 1896, Image 3.
- The Central Presbyterian, [Vol.8], April 16, 1873, Image 1. No. 39.
- The Central Presbyterian. [Vol.], April 13, 1881, Page 4, Image 4.

The Daily Morning Journal And Courier. [Vol. LXIV], January 14, 1896, Image 1, No. 12.
The Fargo Forum and Daily Republican. [Vol.], September 17, 1904, Image 12.
The Indianapolis Journal, [volume], April 08, 1896, Page 5, Image 5.
The Islander. [Vol.5], November 14, 1895, Image 1, No. 39.
The Meridian Times, November 17, 1911, Image 7.
The Providence news., April 09, 1896, Image 2.
The Star-Progress, December 27, 1919, Image 7.
The Virginia Enterprise. [volume], November 17, 1911, Image 4.
Watertown Republican. [Vol. XXXVI], March 25, 1896, Image 1, No. 26.

İNTERNET SİTESİ

<http://www.dlir.org/>
<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>
<http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=764>
<https://archive.org/>
<https://archives.saltresearch.org/>
<https://catalog.hathitrust.org/Record/005909183>
<https://catalog.hathitrust.org/Record/009793630>
<https://chroniclingamerica.loc.gov>
https://consecratedeminence.files.wordpress.com/2016/05/dora_the_explorer_in_turkey.jpg
<https://consecratedeminence.wordpress.com/2016/05/17/dora-the-explorer/>
<https://hyetert.org/2016/07/01/tomas-cerme-misyonerler-avrupa-uygarliginin-dunya-geneline-yonelen-taarruzu/>
<https://hyetert.org/2019/10/21/yok-olan-dini-topluluk-semsiler/>
https://insamer.com/tr/tarihi-surec-icerisinde-misyonerlik-ve-misyonerlerin-yetim-faaliyetleri_454.html
<https://www.hathitrust.org/>
<https://www.houshamadyan.org>
<https://www.jstor.org>
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>

<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4095>

[https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_\(physician\)](https://www.wikiwand.com/en/Floyd_Smith_(physician))

Belge 4: Amerikalı misyonerlerin haklarını Amerikan Hükümeti nezdinde savunmak için kurulan Müdafaa Komitesi'nce alınan karar (BOA, HR. SYS, 74/09).

<p>بسم الله الرحمن الرحيم قوتی نکت قرائت حای (مجلس) توفیق ۱۳۰۵ هجری قمری</p>	<p>مصحح محمد حسن</p>	<p>مترجم محمد حسن</p>	<p>باب عالی ترمیم و اصلاح ۱۸۲</p>
<p>۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰</p>	<p>خارجی و غیره... ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰</p>		
<p>HR. SYS 74/9</p>	<p>2 varak (1 shf bos)</p>		

HR.SYS.00074

Belge 5: Diyarbakır'dan buraya gönderilen zarfların Amerikan Konsolosuna değil, Harput'taki Amerika misyonerlerine ve bazı Ermenilere geldiğinden ve gideceği yerlerin de on iki saat mesafede olduğundan imha mı edileceği yoksa mektupların verileceği ile alakalı telgraf (BOA, DH.ŞFR, 270/20).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Le 190
N° d'arrivé
h. m. du
Réexpédié
à
Signature de l'employé

Le 190
Transmis par
h. m. du
Commencé à
Fini à
Signature de l'employé

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

محل نومروسى	عدد كلمات	غروب	محل تاريخى	ساعت	دقیقه	روز و شب	طریق	اشارات مخصوصه
No du dépôt	Nombre de mots	Group	Date du dépôt	Heures	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indications non taxés
۱۲۹۶۶	۵۰	۱۱۲		۲	۲۰	شب		

De Pour

عن معصود التلغراف الى

DH.ŞFR. 270/20 (254605) 1-1

DH.ŞFR.00270.00020.001

Belge 6: Osmanlı ülkesindeki Protestan ve Amerikan mekteplerine dair defter ve Maarif Nezaretinin tezkiresi (BOA, Y.E.E, 102/38-3).

A'EE'00105

The image shows two pages of a handwritten document, likely a register or ledger. The pages are numbered 1 and 2 at the top. The text is written in Ottoman Turkish script and is organized into several vertical columns. The handwriting is dense and fills most of the page area.

Belge 7: Ecnebi mekteplerinin tabiiyeti, açılış tarihi, ismi, bulunduğu kaza, liva ve vilayeti vs. durumunu bildirir liste (BOA, Y.PRK.MF, 3/30-1-3).

T.C. BARSAKLIK OSMANI ARŞIV DAIRESİ BAŞKANLIĞI (BOA)

مدرسات	تاریخ تاسیس	اسم	مکان	مدير	تعداد تلامذة	ملاحظات
1	1870	مدرسة انجيلي	قضاء
2	1871	مدرسة كاثوليكية	قضاء
3	1872	مدرسة بروتستانتية	قضاء
4	1873	مدرسة يهودية	قضاء
5	1874	مدرسة مسيحية	قضاء
6	1875	مدرسة اسلامية	قضاء
7	1876	مدرسة فرنسية	قضاء
8	1877	مدرسة ايطالية	قضاء
9	1878	مدرسة ألمانية	قضاء
10	1879	مدرسة هولندية	قضاء
11	1880	مدرسة دنماركية	قضاء
12	1881	مدرسة سويدية	قضاء
13	1882	مدرسة دنشكونية	قضاء
14	1883	مدرسة فنلندية	قضاء
15	1884	مدرسة بولندية	قضاء
16	1885	مدرسة رومانية	قضاء
17	1886	مدرسة يونانية	قضاء
18	1887	مدرسة صربية	قضاء
19	1888	مدرسة بلغارية	قضاء
20	1889	مدرسة رумыنية	قضاء
21	1890	مدرسة كرواتية	قضاء
22	1891	مدرسة سلوفاكية	قضاء
23	1892	مدرسة تشيكية	قضاء
24	1893	مدرسة بولندية	قضاء
25	1894	مدرسة ليتوانية	قضاء
26	1895	مدرسة لاتفية	قضاء
27	1896	مدرسة إستونية	قضاء
28	1897	مدرسة بيلاروسية	قضاء
29	1898	مدرسة اوكرانية	قضاء
30	1899	مدرسة بولندية	قضاء
31	1900	مدرسة ليتوانية	قضاء
32	1901	مدرسة لاتفية	قضاء
33	1902	مدرسة إستونية	قضاء
34	1903	مدرسة بيلاروسية	قضاء
35	1904	مدرسة اوكرانية	قضاء
36	1905	مدرسة بولندية	قضاء
37	1906	مدرسة ليتوانية	قضاء
38	1907	مدرسة لاتفية	قضاء
39	1908	مدرسة إستونية	قضاء
40	1909	مدرسة بيلاروسية	قضاء
41	1910	مدرسة اوكرانية	قضاء
42	1911	مدرسة بولندية	قضاء
43	1912	مدرسة ليتوانية	قضاء
44	1913	مدرسة لاتفية	قضاء
45	1914	مدرسة إستونية	قضاء
46	1915	مدرسة بيلاروسية	قضاء
47	1916	مدرسة اوكرانية	قضاء
48	1917	مدرسة بولندية	قضاء
49	1918	مدرسة ليتوانية	قضاء
50	1919	مدرسة لاتفية	قضاء
51	1920	مدرسة إستونية	قضاء
52	1921	مدرسة بيلاروسية	قضاء
53	1922	مدرسة اوكرانية	قضاء
54	1923	مدرسة بولندية	قضاء
55	1924	مدرسة ليتوانية	قضاء
56	1925	مدرسة لاتفية	قضاء
57	1926	مدرسة إستونية	قضاء
58	1927	مدرسة بيلاروسية	قضاء
59	1928	مدرسة اوكرانية	قضاء
60	1929	مدرسة بولندية	قضاء
61	1930	مدرسة ليتوانية	قضاء
62	1931	مدرسة لاتفية	قضاء
63	1932	مدرسة إستونية	قضاء
64	1933	مدرسة بيلاروسية	قضاء
65	1934	مدرسة اوكرانية	قضاء
66	1935	مدرسة بولندية	قضاء
67	1936	مدرسة ليتوانية	قضاء
68	1937	مدرسة لاتفية	قضاء
69	1938	مدرسة إستونية	قضاء
70	1939	مدرسة بيلاروسية	قضاء
71	1940	مدرسة اوكرانية	قضاء
72	1941	مدرسة بولندية	قضاء
73	1942	مدرسة ليتوانية	قضاء
74	1943	مدرسة لاتفية	قضاء
75	1944	مدرسة إستونية	قضاء
76	1945	مدرسة بيلاروسية	قضاء
77	1946	مدرسة اوكرانية	قضاء
78	1947	مدرسة بولندية	قضاء
79	1948	مدرسة ليتوانية	قضاء
80	1949	مدرسة لاتفية	قضاء
81	1950	مدرسة إستونية	قضاء
82	1951	مدرسة بيلاروسية	قضاء
83	1952	مدرسة اوكرانية	قضاء
84	1953	مدرسة بولندية	قضاء
85	1954	مدرسة ليتوانية	قضاء
86	1955	مدرسة لاتفية	قضاء
87	1956	مدرسة إستونية	قضاء
88	1957	مدرسة بيلاروسية	قضاء
89	1958	مدرسة اوكرانية	قضاء
90	1959	مدرسة بولندية	قضاء
91	1960	مدرسة ليتوانية	قضاء
92	1961	مدرسة لاتفية	قضاء
93	1962	مدرسة إستونية	قضاء
94	1963	مدرسة بيلاروسية	قضاء
95	1964	مدرسة اوكرانية	قضاء
96	1965	مدرسة بولندية	قضاء
97	1966	مدرسة ليتوانية	قضاء
98	1967	مدرسة لاتفية	قضاء
99	1968	مدرسة إستونية	قضاء
100	1969	مدرسة بيلاروسية	قضاء
101	1970	مدرسة اوكرانية	قضاء
102	1971	مدرسة بولندية	قضاء
103	1972	مدرسة ليتوانية	قضاء
104	1973	مدرسة لاتفية	قضاء
105	1974	مدرسة إستونية	قضاء
106	1975	مدرسة بيلاروسية	قضاء
107	1976	مدرسة اوكرانية	قضاء
108	1977	مدرسة بولندية	قضاء
109	1978	مدرسة ليتوانية	قضاء
110	1979	مدرسة لاتفية	قضاء
111	1980	مدرسة إستونية	قضاء
112	1981	مدرسة بيلاروسية	قضاء
113	1982	مدرسة اوكرانية	قضاء
114	1983	مدرسة بولندية	قضاء
115	1984	مدرسة ليتوانية	قضاء
116	1985	مدرسة لاتفية	قضاء
117	1986	مدرسة إستونية	قضاء
118	1987	مدرسة بيلاروسية	قضاء
119	1988	مدرسة اوكرانية	قضاء
120	1989	مدرسة بولندية	قضاء
121	1990	مدرسة ليتوانية	قضاء
122	1991	مدرسة لاتفية	قضاء
123	1992	مدرسة إستونية	قضاء
124	1993	مدرسة بيلاروسية	قضاء
125	1994	مدرسة اوكرانية	قضاء
126	1995	مدرسة بولندية	قضاء
127	1996	مدرسة ليتوانية	قضاء
128	1997	مدرسة لاتفية	قضاء
129	1998	مدرسة إستونية	قضاء
130	1999	مدرسة بيلاروسية	قضاء
131	2000	مدرسة اوكرانية	قضاء
132	2001	مدرسة بولندية	قضاء
133	2002	مدرسة ليتوانية	قضاء
134	2003	مدرسة لاتفية	قضاء
135	2004	مدرسة إستونية	قضاء
136	2005	مدرسة بيلاروسية	قضاء
137	2006	مدرسة اوكرانية	قضاء
138	2007	مدرسة بولندية	قضاء
139	2008	مدرسة ليتوانية	قضاء
140	2009	مدرسة لاتفية	قضاء
141	2010	مدرسة إستونية	قضاء
142	2011	مدرسة بيلاروسية	قضاء
143	2012	مدرسة اوكرانية	قضاء
144	2013	مدرسة بولندية	قضاء
145	2014	مدرسة ليتوانية	قضاء
146	2015	مدرسة لاتفية	قضاء
147	2016	مدرسة إستونية	قضاء
148	2017	مدرسة بيلاروسية	قضاء
149	2018	مدرسة اوكرانية	قضاء
150	2019	مدرسة بولندية	قضاء
151	2020	مدرسة ليتوانية	قضاء
152	2021	مدرسة لاتفية	قضاء
153	2022	مدرسة إستونية	قضاء
154	2023	مدرسة بيلاروسية	قضاء
155	2024	مدرسة اوكرانية	قضاء
156	2025	مدرسة بولندية	قضاء
157	2026	مدرسة ليتوانية	قضاء
158	2027	مدرسة لاتفية	قضاء
159	2028	مدرسة إستونية	قضاء
160	2029	مدرسة بيلاروسية	قضاء
161	2030	مدرسة اوكرانية	قضاء
162	2031	مدرسة بولندية	قضاء
163	2032	مدرسة ليتوانية	قضاء
164	2033	مدرسة لاتفية	قضاء
165	2034	مدرسة إستونية	قضاء
166	2035	مدرسة بيلاروسية	قضاء
167	2036	مدرسة اوكرانية	قضاء
168	2037	مدرسة بولندية	قضاء
169	2038	مدرسة ليتوانية	قضاء
170	2039	مدرسة لاتفية	قضاء
171	2040	مدرسة إستونية	قضاء
172	2041	مدرسة بيلاروسية	قضاء
173	2042	مدرسة اوكرانية	قضاء
174	2043	مدرسة بولندية	قضاء
175	2044	مدرسة ليتوانية	قضاء
176	2045	مدرسة لاتفية	قضاء
177	2046	مدرسة إستونية	قضاء
178	2047	مدرسة بيلاروسية	قضاء
179	2048	مدرسة اوكرانية	قضاء
180	2049	مدرسة بولندية	قضاء
181	2050	مدرسة ليتوانية	قضاء
182	2051	مدرسة لاتفية	قضاء
183	2052	مدرسة إستونية	قضاء
184	2053	مدرسة بيلاروسية	قضاء
185	2054	مدرسة اوكرانية	قضاء
186	2055	مدرسة بولندية	قضاء
187	2056	مدرسة ليتوانية	قضاء

Belge 9: Diyarbakır’da ve eşi George W. Dunmore (1851-1959) ile birlikte görev yapan Susan Wheeler Dunmore’n (1851-1956) fotoğrafı, George W. Dunmore hakkındaki genel bilgiler ve görevlendirme belgeleri.

<https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195092>

REV. GEORGE W. DUNMORE.

Born, Rush, Penn., October 5, 1850.
 Graduated New York University, 1846; Bangor Seminary, 1849.
 Ordained Bangor, February 1850.
 Married November 28, 1850 to Susan Wheeler.
 Sailed from Boston, December 12, 1850.
 Arrived Aintab, March, 1851; Diarbekir, November 1851.
 Transferred to Arabkir, May, 1854; to Harpout, May, 1855.
 Transferred to Constantinople, 1859.
 Returned to U.S.A. 1861, and resigned.
 Killed in battle, near Helena, Ark., August 3, 1862.

Mr. Dunmore united with the First Presbyterian Church at Elmira N.Y., when nineteen; and as he wished to become a preacher, he went through N.Y. University, and took two years at Union Seminary, and a final one at Bangor, having had the missionary work in view all through course. He sailed from Boston with the understanding that he was to go to open a new station at Diarbekir; but he first went to Aintab to spend a while in language study. It was then thought that Dr. Asaph Smith would accompany Mr. and Mrs. Dunmore to open the new station; but in June, Dr. Smith died. It was then thought best for the Dunmores to stay a while longer in Aintab to help out in the situation there; and it was November before they reached their new home. They found the Protestants in Diarbekir suffering great persecutions, and were encouraged by their steadfastness and courage. Mr. Dunmore himself felt the weight of opposition of an unfriendly official who was manifestly unworthy of office. The summer of 1852, Mr. and Mrs. Dunmore spent in Erzurum; and the winter of 1853-54 in Arabkir. The congregation in Diarbekir increased, and the day schoolpupils increased from ten to forty within three months; while Mrs. Dunmore had a bible class of 25 or 30 women. But the soil from Arabkir was so strong that Mr. Dunmore felt constrained to move there in 1854, and both on account of the need there, and because of Mrs. Dunmore's health, they remained there. In May, 1855, the time seemed ripe for the opening of Harpout as a new station; and Mr. Dunmore was sent there. In each of his stations, he was indefatigable in touring the entire district, and in strengthening the little bands of Evangelical Christians in each place, till churches were formed, as in Harpout, Divrik, and elsewhere. Mrs. Dunmore's health, however, continued precarious, and in 1856 it was necessary for her to return to America, without him, for her health. In November, 1856, Mr. Dunmore, too, was brought near death by excessive measles, which greatly weakened him. Still he kept on with his tours, in spite of personal assaults in some places, and other dangers elsewhere. The winter of 1856 and considerable of 1859 Mr. Dunmore spent, mainly with Mr. Froebidge, in the regions of Mush and Erzurum, going as far as the Russian frontiers and into Persia till Urumia. In 1859, he was on his way back to America, when the situation in Constantinople seemed to require his stopping there for a time. He superintended the work in the regions of Brouss and Bandirma. But in 1861, he felt constrained, on account of the impossibility of Mrs. Dunmore ever returning to

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/i>

DUNMORE MRS. SUSAN Wheeler Brewer, wa.
 Sailed fr. Boston Dec. 12, 1850 Married Nov. 28, 1850, to G. W. Dunmore
 Arr. Aintab Dec. 1851
 Arr. Diarbekir Nov. 1851
 Transf. Arabkir May 1854
 Transf. Harpout May 1855
 Went to Erzurum May 1852 - Oct. 16, 1852
 Ret. U.S.A. 1861, Resigned 1861

DUNMORE REV. GEORGE W. Elmira, N. Y.
 B. Rush, Pa. 10/5/50
 Sailed fr. Boston Dec. 12, 1850 Married 11/28/50 Susan Wheeler Union fr. Bangor
 Arr. Aintab Dec. 1851
 Arr. Diarbekir Nov. 1851
 Transf. Arabkir May 1854
 Transf. Harpout May 1855
 Transf. Constantinople 1859
 Spent year 1857-9 in Erzurum & Harpout
 Ret. U.S.A. 1861 & resigned
 Chaplain U.S.A. 1st Wisconsin Cavalry
 Killed in battle Aug. 3, 1862
 at Bigville Creek, Ark.

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>

Belge 10: Diyarbakır'da 1853-1965 yılları arası eşi ile birlikte görev yapan Augustus Walker ve Eliza M. H. Walker'ın görevlendirme belgeleri (<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>)

WALKER REV. AUGUSTUS B. Oct. 13, 1822 Medway, Mass.
 Sailed fr. Boston Jan. 7, 1853 ^{Yale '49 '52}
 Arr. Febr. 9, 1853, Smyrna ^{Bauger & Audover}
 Arr. Diarbekis Apr. 27, 1853 ^{M. Oct. 13, 1852 to E.M. Harding} but returned to Aintab
 Arr. Diarbekis Nov. 8, 1853 to May 1, 1854 & fr. Nov. 1, 1854
 Arr. Diarbekis Nov. 21, 1865 ^{Ret. U.S.A. 1864, June 6. - Aug. 19, '65}

Died in Diarbekis Sept. 13, 1866, cholera

WALKER MRS. ELIZA M. Harding ^{Auburndale, Mass.}
^{M. Augustus Walker, Oct. 18, 1852} B. Waltham, Mass. 12/24/26
 Sailed fr. Boston Jan. 7, 1853 ^{Mt. Holyoke Sem.}
 Arr. Smyrna Feb. 9, 1853
 Arr. Aintab Mar. 1853
 Arr. Diarbekis Nov. 8, 1853 to May 1, 1854, & fr. Nov. 30, 1854.
 Arr. Diarbekis Nov. 21, 1865 ^{Ret. U.S.A. 1863 - Aug. 19, 1865}
^{Ret. U.S.A. 1866}
^{Ret. U.S.A. 1867 with 4 children}
 Appointed to assist in care of missionary children, 1868
 Estab. "Home", 1879. Died Jan. 15, 1906, at Auburndale

Belge 11: Diyarbakır'da 1853-1965 yılları arası eşi ile birlikte görev yapan Dr. Davit Hubbard Nutting ve Mary Elizabeth Nichols Nutting'in genel bilgileri, görevlendirme belgeleri (<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>)

REV. DAVID HUBBARD NUTTING, M.D.
 Born in Randolph Centre, Vt., 1829.
 Prepared himself for his profession in Ohio, and in Philadelphia, and New York.
 Sailed from Boston, August 8, 1854;
 Arrived Smyrna, September 25, 1854.
 Arrived Diarbekir, November 30, 1854.
 Transferred to Curfa, 1864.
 Transferred to Aleppo, 1868.
 Transferred to Aintab, 1873.
 Returned to U.S.A., 1876, resigned 1876.
 Died Randolph Centre, Vt., October 31, 1929.

Dr. and Mrs. Nutting were appointed in 1854 to go to Diarbekir, in view of the need of the missionaries of that unhealthy region, and also of the possibilities of medical missionary work. He immediately entered on the practice of his profession, and during his first year had 1550 different patients in his dispensary, and visited 350 in their homes. He had also some young men whom he taught regular singing lessons, with good result. He also had charge of the boys' department in the Sunday school at Diarbekir; but one of his most useful departments was the responding to calls of fellow-missionaries in stations like Aintab, Curfa, Harput, Araskir, etc. In 1858 he spent several months at Cilicia helping Mr. G. C. Knapp to get a good start there in a new station. A couple of years later he spent eight months at Curfa or near; and in 1864, he and his family were transferred to Curfa. It was, however, for only one year; for their health made necessary a visit to America in 1865, which was prolonged until the summer of 1868. They then returned, and were transferred to Aintab, reaching that city on July 7, 1868. They were, however, asked to live at Aleppo, opening again a centre closed for some time. Living part of the time in Aleppo and part in Antioch, he found his strength waning, and in 1873 went back to Aintab, for a couple of years, doing what he could. He was constrained in 1876 to return to America, and the following year was released from his connection with the board. He went to reside in his old home, Randolph Centre, Vermont, and for many years was the local physician there, honored and beloved. Early in 1916, Dr. Beinct Williams of New York wrote of him: "Dr. Nutting is the only one left of those whom I knew on mission grounds in my early boyhood, when the Assyrian Mission had just been organized with its three stations, Diarbekir, Harbin, and Mosul." Dr. Nutting passed away on October 31, 1929, at the ripe age of 87, the funeral being conducted from the church where he had been a member for sixty-four years. Mrs. Nutting lived on in Randolph Centre till her 100th year, dying October 31, 1929.

MRS. MARY ELIZABETH NICHOLS NUTTING.
 Born in Haverhill, Mass., January 1830.
 Married in Summer of 1854, to Rev. David H. Nutting, M.D.
 Sailed from Boston, August 8, 1854.
 Arrived Smyrna, September 25, 1854.
 Arrived in Diarbekir, November 30, 1854.
 Transferred to Curfa, 1864.
 Transferred to Aleppo, 1868; to Aintab, 1873.
 Returned to U.S.A., 1876, resigned 1876.
 Died in Randolph Centre, Vermont, October 31, 1929.

As a little girl of twelve, Mary Nichols heard in Sunday school an address by Dr. John Souder, of Madras, India, the first missionary doctor ever sent by a Protestant mission board to a foreign land. It made such an impression on the young girl that then and there she made a vow to become a missionary herself, some time. She studied in Winchester, N.H., and Groton, Mass., and began to teach at the age of sixteen. She was on the faculty of Bradford Academy when she met Dr. David H. Nutting, whose father's cousin had married Dr. John Souder's son, Joseph, also a missionary under the American Board. They were married, and sailed for Turkey, being first located in Diarbekir, a station of the Assyrian Mission. Ten years later they went to Curfa; but in 1865 they had to go back to America for their health, remaining there till 1868. They were then allowed to go back, and made Aleppo their station for five years, and Aintab for two, but then again their impaired health led to their return to America, and secured their release from the Board. For many years Dr. Nutting practiced medicine in his old home in Randolph Centre, Vt., and lived there till his death in 1916. Mrs. Nutting survived him for thirteen years more, and nearly reached her hundredth birthday, lacking it by three months. She was survived by three sons and two daughters, - Frederick, George, Charles, Nellie, and Marus.

B. 1829
NUTTING REV. DAVID H., M.D. *Randolph, Vt.*
 Sailed fr. Boston Aug. 8, 1854 *Hudson, N. J., Cleveland*
 Arr. Smyrna Sept. 25, 1854 *Philad., & New York*
 Arr. Diarbekir Nov. 30, 1854
 Arr. Bittis summer of 1859 till Dec. 1859, ret. Diarbekir
 Transf. Curfa, 1864 *Ret. U.S.A. 1865 - July 16, 1868*
 Arr. Aintab July 7, 1868
 Arr. Aleppo Aug. 1868
 Arr. Antioch 1872
 Arr. Aintab 1873 *Ret. U.S.A. 1875*
Resigned 1876.
Local Physician in Randolph Centre
 Died Oct. 31, 1916, at Randolph Centre, Vt.

NUTTING'S MRS. MARY ELIZABETH *Haverhill, Mass.*
Nichols D. Jan. 1830
 Sailed fr. Boston Aug. 8, 1854
 Arr. Smyrna Sept. 25, 1854
 Arr. Diarbekir Nov. 30, 1854
 Transf. Curfa 1864 *Ret. U.S.A. 1865 - July 16, 1868*
 Arr. Aintab July 7, 1868
 Arr. Aleppo Aug. 1868
 Arr. Antioch 1872
 Arr. Aintab 1873 *Ret. U.S.A. 1875 & resigned 1876*
 Died in Randolph Centre, Vt., Oct. 31, 1929
in her 100th year.
 Married Dr. D. H. Nutting, Summer of 1854

Belge 12: Diyarbakır'da 1855-1858 yılları arası eşi Alzina M. Churchill Knapp ile birlikte görev yapan George Cushing Knapp'ın fotoğrafı, genel bilgileri ve görevlendirme belgesi.

<https://www.jstor.org/stable/commun.28472196>

REV. GEORGE CUSHING KNAPP.
 Born Lyndon, Vt., October 30, 1823.
 Graduated Middlebury College, 1855; Andover Seminary, 1855.
 Married September 5, 1855, Miss Alzina M. Churchill; ordained September 7, 1855.
 Sailed from Boston, October 27, 1855.
 Arrived Smyrna, December 9, 1855.
 Arrived Diarbekir, April 5, 1856.
 Transferred to Bitlis, May, 1858.
 Died in Bitlis, March 12, 1895.

A farmer's son, Mr. Knapp did not set out to secure an education till he was twenty-one; and he completed his seminary training at thirty-one. In Andover he decided to be a missionary, and with the greatest enthusiasm. They started in at Diarbekir, but after many attacks of fever, it seemed wise to his associates for them to remove to a better climate, and in 1858, they came to Bitlis, which became their home for thirty-seven years. Mr. Knapp learned Armenian very well, and was always a popular proselyter in it. Passing through periods of bitter persecution and misrepresentation, he had the joy of seeing a church formed there in 1864, and deep and lasting revivals of religion in 1866, 1870, 1876, and later. Schools were organized, and in 1868 they welcomed the "Ely sisters" to Bitlis to begin their great work with the Girls' School. The Knapps also had the happiness of having a son and a daughter join them as missionaries, later on.

Mr. Knapp went through a terrible experience in 1883, when he and Dr. C. C. Reynolds of Van were attacked while on a tour, by a Kurdish chieftain, Musa Bey, and most cruelly beaten, barely escaping with their lives, bleeding from the Kurdish swords.

His health and that of his wife required two visits to the homeland, in 1867-68, and again in 1886-87; and each time on their return they were given a royal and hearty welcome by their beloved people.

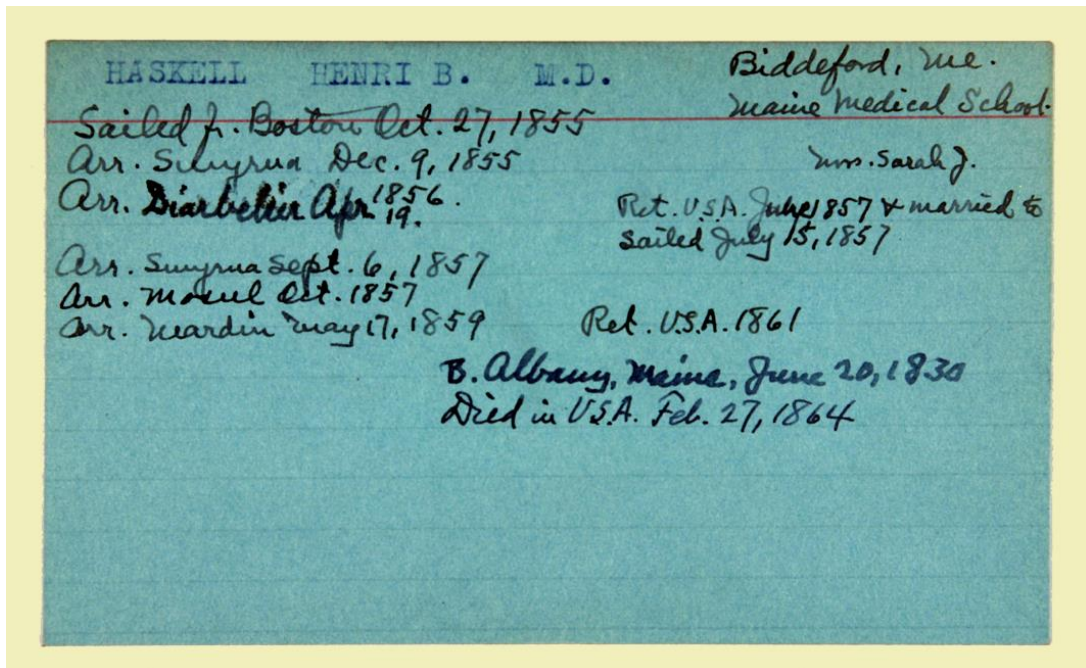
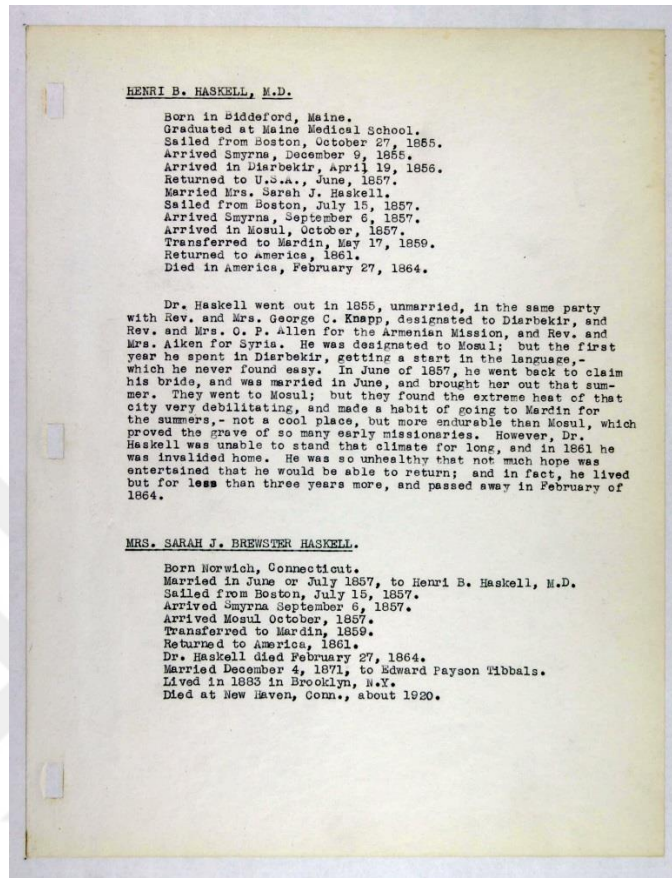
Mr. Knapp's work was not picturesque; but he faithfully visited and tended the outstations and surrounding region, and twenty-one outstations with a church membership of 450 resulted during his lifetime. When he and Mrs. Knapp returned from their last visit to America, in 1887, hundreds walked out six miles to greet them and welcome them home. But the most wonderful demonstration was at the time of his funeral. After a long period of weakness and partial disability, he passed away at his home, March 12, 1895. It should be remembered that when he came to Bitlis in 1855, for a whole year there was only one man who dared to come to visit him, and he by night. Stonings, insults, and persecutions were his lot from the Gregorian Armenians. But when the Gregorian Church heard of his death, they sent a deputation to ask that he be buried in one of their churches or monasteries. A letter of sympathy was also sent from headquarters; and when the request as

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17>

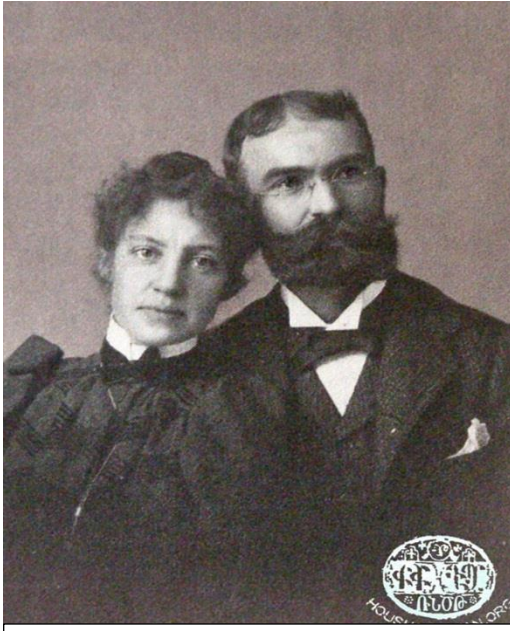
KNAPP REV. GEORGE Cushing
 B. Lyndon, Vt. Oct. 30, 1823
 Sailed fr Boston Oct. 27, 1855
 Arr. Smyrna Dec. 9, 1855
 Arr. Diarbekir April 5, 1856
 Arr. Bitlis May, 1858
 Arr. Bitlis Oct. 3, 1868
 Benson, Vt. Middlebury '52
 Andover '55
 Ord. Rutland Vt. Sept. 7, 1855
 M. Alzina M. Churchill 9/6/55
 Ret. U.S.A. 1867 - July 11, 1868
 Terribly beaten by Musa Bey, 1883
 Son of John & Sallie (Cushing) Knapp
 Prof. Burr in Barton Acad., Manchester Vt.
 Died in Bitlis Mar. 12, 1895

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>

Belge 13: Diyarbakır'da 1856-1857 yılları arası eşi Sarah J. Brewster Haskell ile birlikte görev yapan Dr. Henry B. Haskell'in genel bilgileri, görevlendirme belgesi (<http://www.dlir.org/abpcc-search-name.html>)

Belge 14: Diyarbakır'da 1899-1915 yılları arası eşi George Perkins Knapp ile birlikte görev yapan Mrs. Anna J. Hunt Knapp'ın fotoğrafları, Anna Knapp hakkındaki genel bilgiler ve görevlendirme belgeleri.

<https://www.houshamadyan.org/tur/haritala/r/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harputovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>

MRS. ANNA J. HUNT KNAPP.

Born in Worcester, Massachusetts on October 30, 1862.
 Educated Barre High School, Mt. Holyoke Seminary, 1886.
 Married Rev. George Perkins Knapp, July 2, 1896.
 Children: Winifred Hunt—born March 8, 1892.
 Addison Ely—born November 2, 1894—died in 1919.
 Margaret Washburn—born September 7, 1896, married Harold Groat and died September 25, 1952.
 Katherine Barnum—born May 11, 1902 and married Gerrard R. Magathlin.
 Served Near East Mission for 25 years.
 Died at Waltham, Massachusetts, October 19, 1954.

Anna Hunt was born in 1862, was graduated from Mt. Holyoke in 1886 and taught for four years. She was married on July 2, 1890 to Rev. George Perkins Knapp and sailed with him for Bitlis, arriving there in October where they served until July 1896.

Mrs. Knapp worked with the Turkish and Armenian women visiting in homes and conducting classes for brides. In 1896 when Mr. Knapp went to Istanbul, Mrs. Knapp went directly to the States. A year later he joined her in Barre, Massachusetts where he served as Secretary for the National Armenian Relief Committee until 1899.

From 1899 to 1915 the Knapps worked alternately at Harput and Bitlis until the death of Mr. Knapp at Diyarbakir ending service with the Board over a troubled period of 25 years.

Mrs. Knapp died in Waltham, Massachusetts on October 19, 1954 just eleven days short of her 93rd birthday. Of a family of three daughters and one son, she was survived by two daughters.

<http://www.dlir.org/archive/orc->

KNAPP MRS. ANNA J. Hunt Barre, Mead. 90
 Married July 2, 1896, to Rev. G. P. Knapp (who d. Aug. 1915)
 Sailed July 19, 1890 fr. N. Y.
 Arr. Bitlis Oct. 1890. Ret. N. Y. July 18, 1896. — 1897
 Arr. Harput Nov. 16, 1899. Ret. N. Y. July 23, 1909 —

Living (1935) at
 321 Central St.
 Auburn-dale, Mass.

Nov. 1947 went to a nursing home, %
 Mrs. Matlack, 51 Evergreen Ave.,
 Auburn-dale. "She is quite ill" (Apr. 1951)

B. Worcester, Mass. Oct. 30, 1862
 D. Waltham, Mass Oct. 19, 1954

(Bills) 1. Winifred Hunt
 b. 3/8/92
 m. Personal Allen
 (Gib) 2. Addison Ely
 b. 11/2/94
 d. 1919
 (US) 3. Margaret Washburn
 b. 9/7/96
 (Harp) 4. Mr. Harold Groat
 b. 5/11/02
 m. Gerrard R. Magathlin

Assassinated
 Harput - Sept. 25, 52

KNAPP REV. GEORGE Cushing Benson, Vt. 52
 B. Lyndon, Vt. Oct. 30, 1823
 Sailed for Boston Oct. 27, 1855
 Arr. S. Kyung Dec. 9, 1855
 Arr. Diarbekir Apr. 15, 1856
 Arr. Bitlis May, 1858
 Arr. Bitlis Oct. 3, 1868
 Ret. U.S.A. 1867 - July 11, 1868

Burlington, Vt. 52
 Andover 55
 O. d. Rutland Vt. Sept. 7, 1855
 M. Algina M. Churchill 9/6/55

Terribly beaten by Mousa Bey 1853
 Son of John M. Sallis (Cushing) Knapp
 Prof. Burr in Barton Acad., Manchester
 Vt.
 Died in Bitlis Mar. 12, 1895

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>

Belge 15: Diyarbakır’da 1907-1911 yılları arası eşi Msr. Charlotte E. Allen Ward ile birlikte sağlık alanında görev yapan Edwin John Ward’ın fotoğrafları ve görevlendirme belgeleri.

EDWIN ST. JOHN WARD, M.D.

MRS. EDWIN ST. JOHN WARD

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.ah6n8n&view=1up&seq=303>

WARD EDWIN ST. JOHN M.D. Newton Centre Mass
 Sailed N.Y. May 7, 1907 married May 2, 1907
 Arr. Diarbekir 1907
 Transferred 1911 to S.P.C. Medical Dep't, Beirut
 Left Beirut for U.S.A. July 1931
 Sept of Hospital Baldwinville, Mass., Oct. 1933
 Arr. Gaziantep Nov. 1947 for 1 yr. in Hosp. work
 Arr. C'ple on return to U.S. Oct. 25, 1948
 In Mrs. Hermon School 1950-51
 Left C'ple for U.S. Aug. 1951
 Moved to Wilson College, Chambersburg, Pa. fall of '51
 Died at Northampton, Mass. July 31, 1951.

WARD MRS. CHARLOTTE E. ALLEN Longmeadow, Mass.
 Sailed N.Y. May 7, 1907 married May 2, 1907
 Arr. Diarbekir 1907
 Transferred 1911 to S.P.C. Medical Dep't, Beirut.
 Left Beirut for U.S.A. July 1931
 Arr. Gaziantep Nov. 1947
 Arr. C'ple on ret. to U.S. Oct. 25, 1948
 In Mt. Hermon School, 1950-51
 Moved to Wilson College, Chambersburg, Pa. fall of '51
 Died Nov. 14, 1973.

Wife of Aug. 27, 09 (Northampton)
 Paul Langdon, b. 1/11
 Philip Herd, b. 1/17/12
 Eleanor Bliss, b. 1/19/14
 Richard Stokes, b. 1/19/20

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>

Belge 16: Diyarbakır'da 1914-1915 yılları arası eşi Bessia Heath Smith ile birlikte sağlık alanında görev yapan Dr. Floyd O. Smith'in fotoğrafları ve Dr. Floyd'un genel bilgileri.

DR. AND MRS. SMITH

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89066174921&view=1up&seq=72>

DR. FLOYD OLIN SMITH.

Born in Rowley, Iowa, December 1, 1885.
Educated Des Moines, Iowa; Lenox College B. S., 1908; University of Iowa Medical School, M.D., 1912.
Married Bessie Heath on October 4, 1912 in Hopkinton, Iowa.
Children: Arthur Brenner--born October 16, 1913.
Paul Ramsay--born May 8, 1916.
John Robert--born on September 7, 1919.
Winifred Elizabeth--born January 21, 1923.
Mrs. Bessie Smith died after childbirth at Cayagan on December 9, 1924.
Served as a medical missionary in Gaziantep, Diyarbakır 1913-16. (In Harpoot, June - October 1914.)
In Philippines 1918-28 with ABCFM.
In Philippines independently 1928-56 after private practice in Long Beach, California 1927-28.
In private practice in Cebu City, Philippines 1928-30.
General Surgeon, Insular Lumber Company Hospital, Fabrica, Philadelphia, 1931-56.
Died on August 6, 1961 in Felton, California.

Floyd Olin Smith was born in Rowley, Iowa, and educated in Lenox College and the University of Iowa Medical School. In 1913 he went to Gaziantep (Aintab) as a medical missionary and also served in Diyarbakır, Harpoot. When World War I interrupted his work he continued to serve with the Near East Relief and the Red Cross. From February to October 1916 Dr. Smith was in Tiflis.

In 1918 he was assigned to the Philippines and arrived in Davao on March 8 and remained there for two years until he was transferred to Cayagan where he stayed for six years.

He married Anna Isabel Fox on December 14, 1925 in Cayagan, P. I. There were four children from this marriage.

From 1927 until his retirement Dr. Smith was in private practice and institutional work in the Philippines and in the United States. He died at the age of 76.

<http://www.dlir.org/abpcc-search-name>

Belge 17: 1880 yılı Diyarbakır Ermeni okulları ile alakalı istatistiki bilgiler (<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbakir/cityofdiyarbakir/education-and-sport/school.html>)

Table 1. Armenian schools in Diyarbakir in the late 1880s, according to figures provided by V. Cuinet

Community	Male			Female		
	Schools	Pupils	Teachers	Schools	Pupils	Teachers
Apostolic Armenian	4	240	8	1	60	2
Catholic Armenian	1	40	1	-	-	-
Protestant Armenian	2	100	6	1	50	3
Total	7	380	15	2	110	5

Belge 18: Board kaynaklarına göre 1896 Olaylarında ölenlerin listesi.

Needy persons	26,990
Houses plundered	6,029
Houses burned	1,861
Churches badly injured and defiled.....	29
Churches burned	15
Protestant chapels destroyed.....	5
Protestant chapels badly damaged.....	18
Monasteries burned	2
Monasteries damaged	4
Forced marriages to Turks.....	166
Rape	2,396
Forced conversions, priests	12
Forced conversions, men and women.....	7,694
Wounded	1,315
Miscarriages	829
Killed in fields and highways.....	286
Persons burned	56
Died from hunger and cold.....	1,014
Suicides	23
Martyrs, bishop	1
Martyrs, priests	11
Martyrs, Protestants	3
Martyrs, teachers	7
Martyrs, men, women and children.....	1,903
Total deaths	4,127
Loss of property	\$7,268,605

These figures do not include reports from the Malatia, Arabkir, Egin, Charsanjak, Geghi, Palu, Choonkoosh and Diarbekir districts.

Belge 19: Rev George P. Knapp'ın tutuklanması ile alakalı The News & Observer gazetesinde çıkan haber (April 09, 1896, Image 1)

THE DECREE SIGNED

Missionaries Will Be Excluded
from Asia Minor.

CASE OF REV. G. P. KNAPP

He is Now Held a Prisoner at
. **Diarbekir**

MUST LEAVE ASIATIC TURKEY

At a Special Meeting in London the
Armenian Relief Committee
Expresses Its Great
Indignation.

Belge 20: 1903 yılı Diyarbakır kolera salgılı ile ilgili bilgiler.

IN THE TURKISH EMPIRE. 251

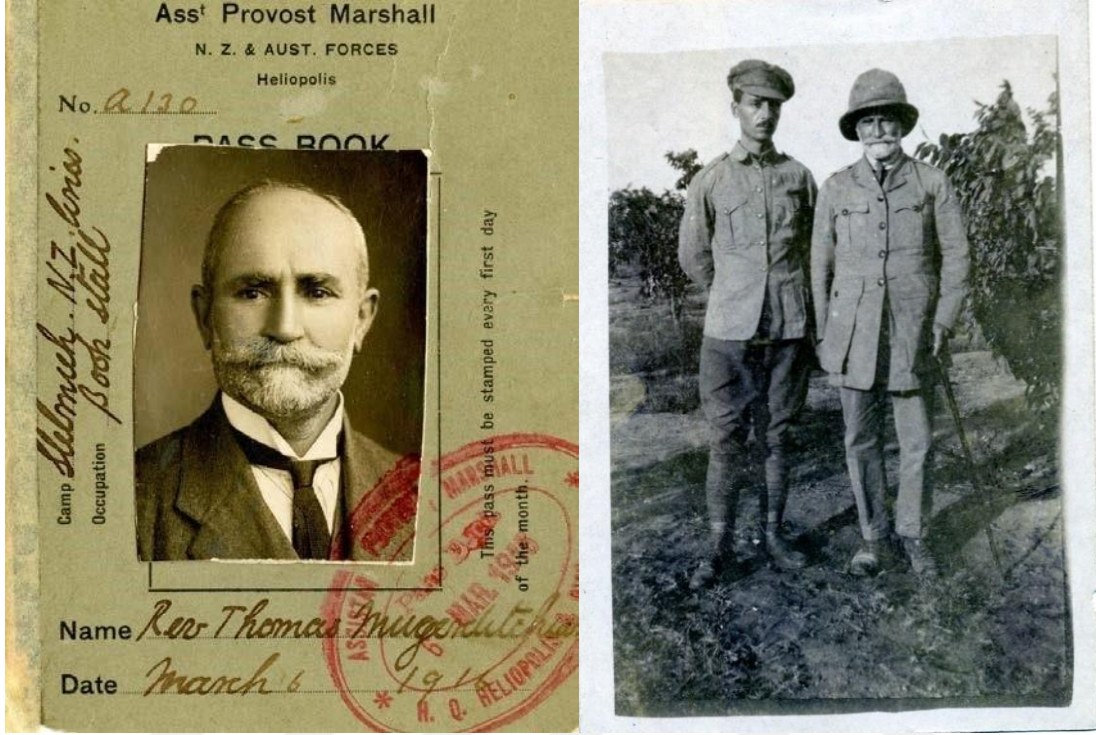
**TABLE XI.—Returns of the Cholera Epidemic in the Vilayets of
Diarbekir, Mossoul, and Bagdad in 1903.**

VILAYET OF DIARBKIR.

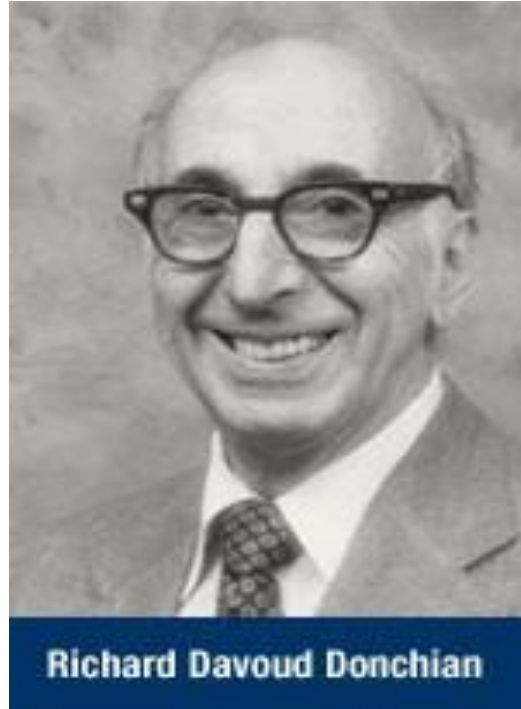
Infected Places.	Popula- tion.	Date of Appear- ance of Epidemic.	Date of Ex- tinction.	Duration in Days.	Cases.	Deaths.	Total of Deaths.
DISTRICT OF DIARBKIR.							
1,056 villages = 143,923 inhabitants.							
Diarbekir	... 35,000	Nov. 21	Dec. 31	42	65	44	44

Resim ve Haritalar

Resim 1: Silvan'da papazlık ve öğretmenlik yapan Tomas Mıgıdıç (Mugerditchian)

Resim 2: Aslen Diyarbakırlı bir Ermeni olan Richard Davoud Donchian New York'tan Türkiye ve Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetleri için bağış yapmıştır.

Resim 3: Board misyonerlerinin 1887 yılında çizmiş olduğu nehir üzerinden Diyarbakır'dan Musul ve Bağdat arası taşımacılık yapan kellekçi resmi.

CROSSING THE TIGRIS ON A RAFT OF SKINS.

Resim 4: 1889 yılında Keban üzerinden Diyarbakır ve Harput arası faaliyet gösteren misyonerlerin çizmiş olduğu resim.

THE EUPHRATES AT GABAN MADEN.

Resim 5: Diyarbakır'dan bir görünüm

(<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

A view of the city of Diyarbakır (Source: H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, London, 1898).

Resim 6: Harput'tan Diyarbakır'a giden Board misyonerleri.

1904]

Touring in Turkey

531

STARTING ON A TOUR

Resim 7: 1915 yılında Harput'tan Diyarbakır'a giden bir misyoner.
(https://consecratedeminence.files.wordpress.com/2016/05/dora_the_explorer_in_turkey.jpg.)

Resim 8: Diyarbakır giriş kapısı.

Resim 9: Diyarbakır'da bir sokak.

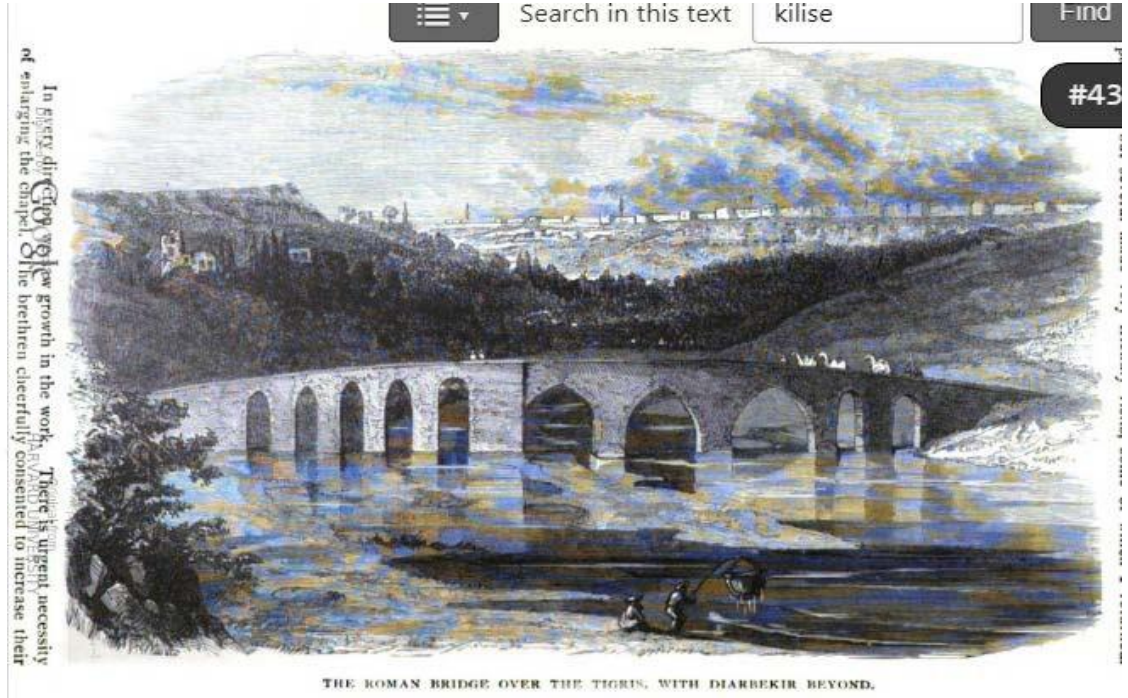
ONE OF THE GATES OF DIARBKIR

The approach from Harpoot. The mementoes of various attacks hang above the gate; at the extreme top of the picture can be seen part of an inscription on the wall

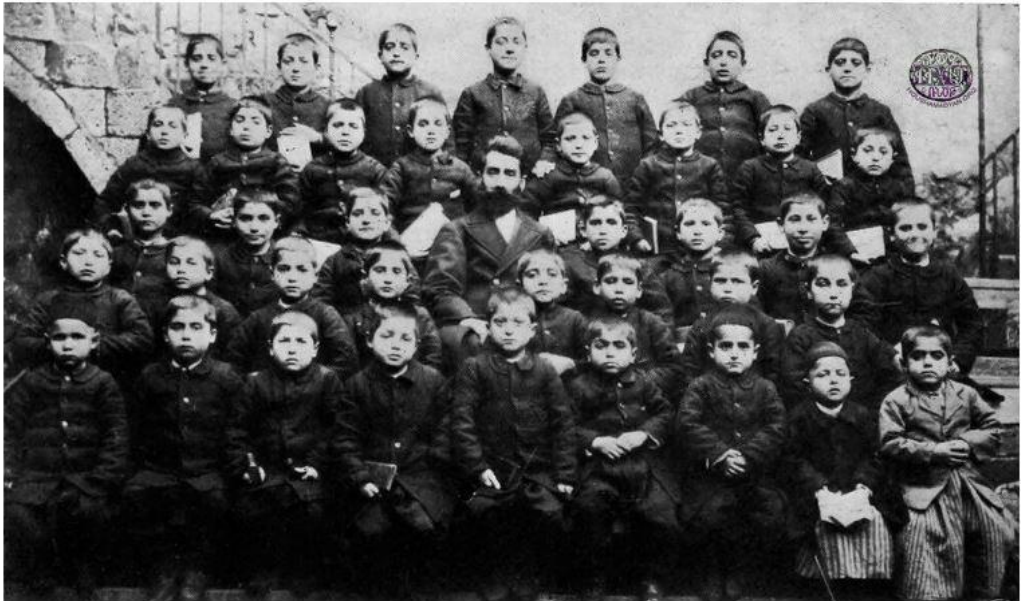

A STREET IN DIARBKIR

Resim 10: Misyoner John K. Browne' nin Diyarbakır gezisi esnasında çizmiş olduğu resim (Ongözlü Köprü)

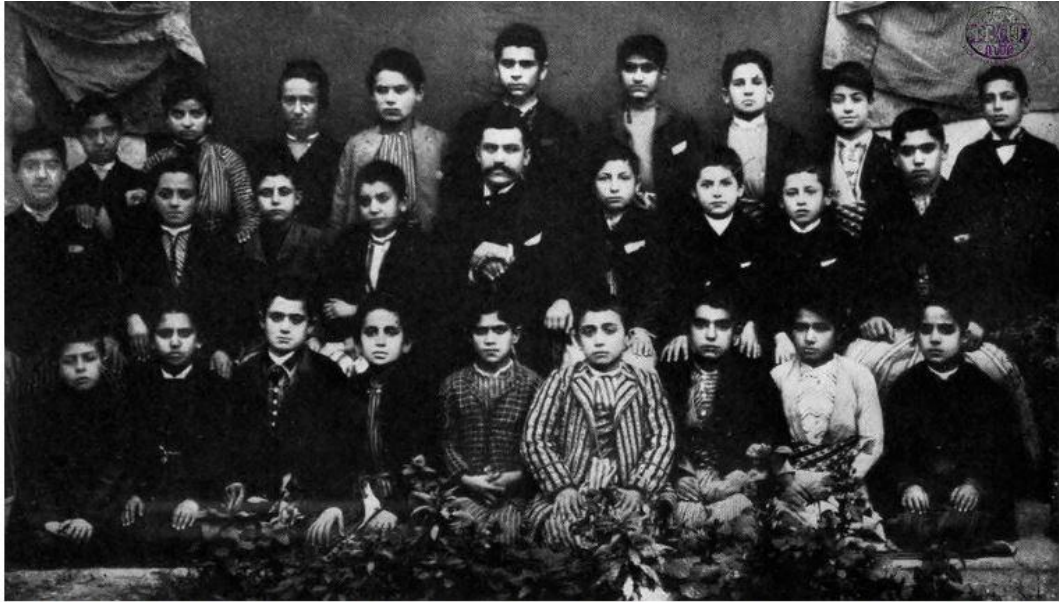
Resim 11: Board misyonerlerinin Diyarbakır'da açtığı yetimhanede kalan Ermeni öğrencileri
(<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Resim 12: Board misyonerlerinin Diyarbakır'da açtığı Protestan Kız Okulu öğrencileri (<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Resim 13: Board misyonerlerinin Diyarbakır'da açtığı Protestan Erkek Okulu öğrencileri (<https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetdiyarbekir/cityofdiyarbekir/education-and-sport/school.html>)

Students of the Diyarbakir Protestant School (Source: Hamarod Deghegaker Dikranagerdi Verchin Godoradzneroun (Badgerazart) [Overview of the Last Massacres of Dikranagerd (Illustrated)], Dikranagerd Compatriotic Union, 1919).

Resim 14: Diyarbakır'da bulunan Board misyonerlerine ait dispanserde Misyoner doktoru bekleyen hastalar.

Waiting for the Doctor

Resim 15: Kilise köyünde (Silvan) Board misyonerlerinin yaptırmış olduğu kilise ve okul.

THE CHURCH AND SCHOOLHOUSE AT KALISE,

Resim 16: Silvan'daki antik kilise kalıntıları (The Missionary Herald, A.g.e, For The Year 1891, Vol. LXXXVII, Boston, 1891, P. 501.)

RUINS OF AN ANCIENT CHURCH AT FARKIN.

Resim 17: Sağda Rıdvan (daha sonra Diyarbakır Kilisesi papazı olacak), ortada Kavme Ablahadian, Solda Silvan papazı, Amerikan Board misyonerleri adına İncil'i Kürtçeye çeviriyorlar. Masrafları American Bible Society ve Bible Society toplulukları tarafından karşılanmaktadır.

TRANSLATORS OF THE KOORDISH BIBLE.

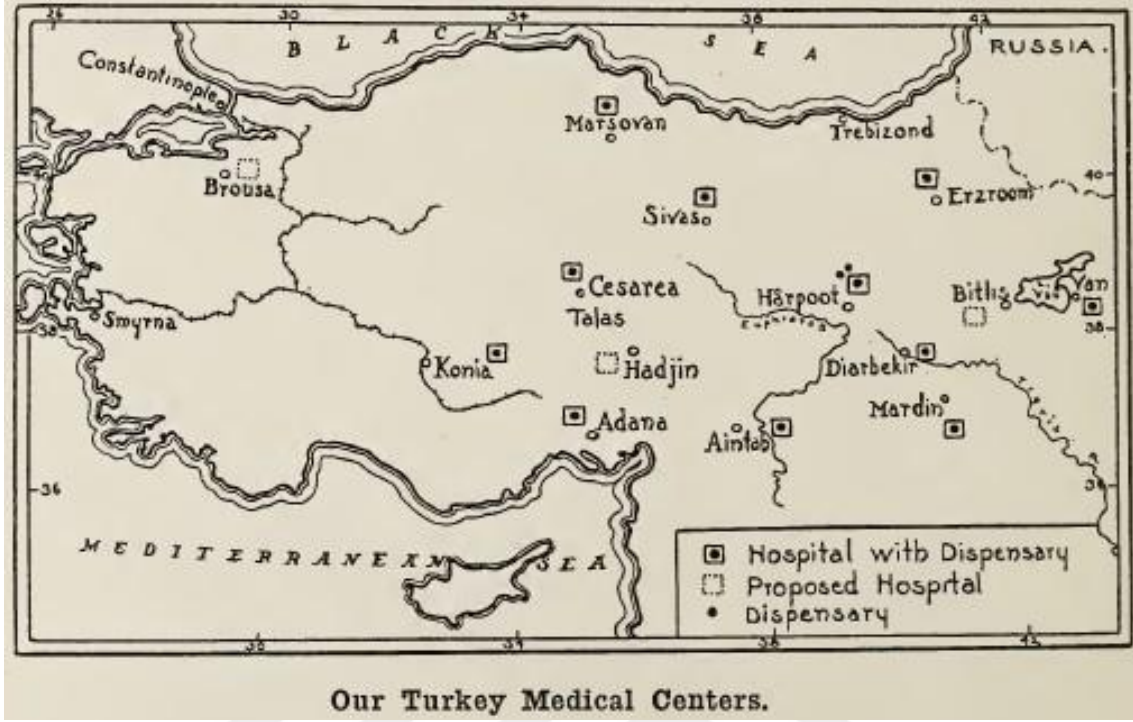
Harita 1: Türkiye'deki Amerikan Board Misyon Merkezlerini gösteren harita.

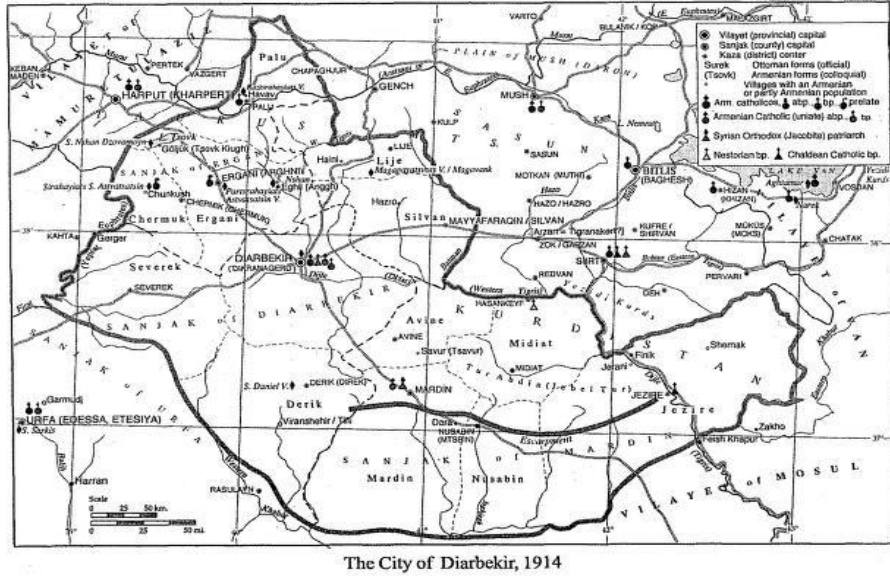
Harita 2: 1910 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren misyonerlerin faaliyet güzergâh merkezlerini gösteren harita.

Harita 3: Anadolu'daki misyoner hastanelerinin bulunduğu istasyonlar.

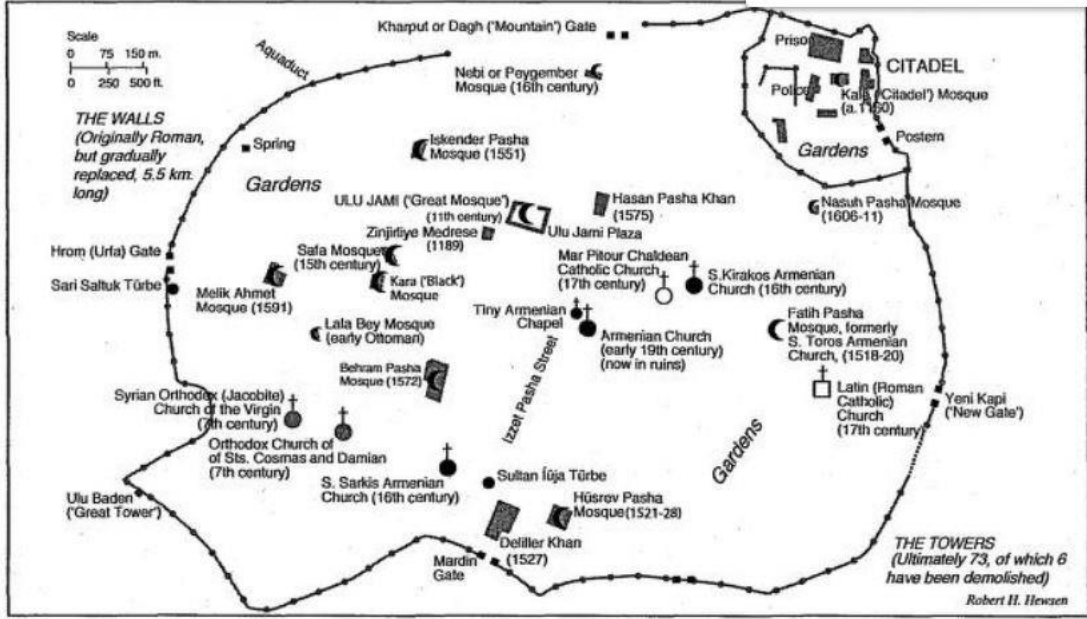

Harita 4: Misyonerler tarafından çizilen 1914 yılına ait Diyarbakır haritası.

72

Harita 5: Robert Hevsen' in 1914 yılında çizmiş olduğu Diyarbakır haritası.

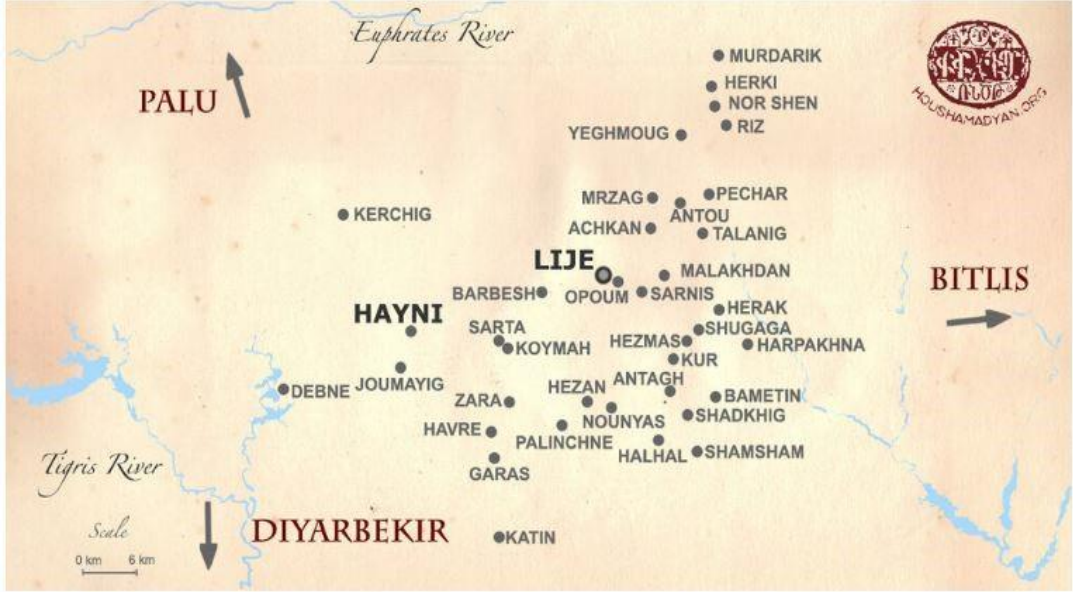

The Vilayet of Diyarbakır, 1914

Harita 6: Diyarbakır ve çevresindeki istasyonları gösteren harita.

Harita 7: Amerikan Board misyonerleri arşivlerinde Lice ve çevresinde Ermeni köylerini gösteren harita.

The names of the Armenian-populated villages and towns of the kaza of Lidje during the Ottoman period (prepared by George Aghjayan).